

MAARIAN KIRKKO

RAKENUSHISTORIASELVITYS
ARKKITEHDIT FREESE & SCHULMAN 2024

MAARIAN KIRKKO

RAKENNUSHISTORIASELVITYS
ARKKITEHDIT FREESE & SCHULMAN 2024

Perustiedot

Osoite: Maunu Tavastin katu 2, 20380 Turku
Kiinteistötunnus: 853-91-31-10-1
Omistaja: Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä
Rakennusvuosi: 1400-luku

Tontin pinta-ala: 5659 m²
Kerrosala: 824 m²

Merkittävimmät muutosvaiheet:

1876–1877	Uusi vesikatto ja sisätilojen muutokset palon jälkeen, arkkitehti C. J. von Heideken
1909	Sisätilojen ja julkisivujen muutokset, arkkitehti Thor Lagerros
1939	Keskuslämmitys, arkkitehti Totti Sora
1964	Muutos paanukatoksi
1982–1986	Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio

Asemakaava: 853 26/1986
Suojelutilanne: Kirkkolaki (1054/1993)
Valtakunnallisesti merkittävä rakennettu kulttuuriympäristö (RKY 2009)
Muinaismuistolaki (295/1963)

Arkkitehdit Freese & Schulman 2024

Tekijät: Päivi Hakanpää, Johanna Luhtala, Heidi Seesto

Valokuvat ja piirustukset © Aalto-yliopisto, Arkkitehdit Freese & Schulman, Kansallisarkisto, Museovirasto, Turun kaupungin rakennusvalvonta, Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä, Turun museokeskus, Uppsalan yliopiston kirjasto.

Valokuvat ellei toisin mainita Arkkitehdit Freese & Schulman

Kansikuva: Kirkko 1980-luvulla, TKsrkA.

Takakansi: Kattoholvin kalkkimaalaukset P. O. Welin 1984, TKsrkA.

ISBN (nid.) 978-952-65265-4-6

ISBN (PDF) 978-952-65265-5-3

SISÄLLYS

Johdanto	4
----------	---

I RAKENNUSHISTORIAA

Keskiaikainen kivikirkko	7
Uskonpuhdistuksesta 1800-luvun alkuun	14
1800-luvun muutokset	19
Muutostyöt 1908–1909	26
Muutoksia ja suunnitelmia 1930–1970-luvuilla	38
Peruskorjaus 1982–1984	48

II NYKYTILA

ULKOASU	73
Ympäristö	73
Kirkkomaa	76
Julkisivut	81
RAKENNUSTEKNIikka	90
KIRKON INTERIÖÖRIN KERROSTUMIA	94
SISÄTILAT	111
Kirkkosali	112
Urkulehteri	120
Sakaristo	124
Asehuone	128
Ullakko	132
Kellotorni	134
YHTEENVETO	136
Lähdeviitteet	140
Lähdeluettelo	146

JOHDANTO

Koroisten piispanistuimen koillispuolelle rakennettu Maarian kirkko kuuluu Vähäjoen ja Aurajoen alajuoksun keskiaikaisten kivikirkkojen keskittymään. Jo 1200-luvun alussa perustetun seurakunnan kivikirkko on historiallinen maamerkki pitäjän hengellisestä ja hallinnollisesta keskuksista, joka sijaitsi aluksi Koroisten piispanistuimen ja myöhemmin hiippakunnan keskuksen, Turun tuomiokirkon, läheisyydessä.

Tiiviisti rakennetussa ympäristössä kirkko ja pappila ovat oleellinen historiallinen kerrostuma maisemassa. Kirkkorakennus lähialueineen on osa *Maarian kirkko ja pappila* -nimistä valtakunnallisesti merkittävää rakennettua kulttuuriympäristöä (RKY-alue 2009). Ne kuuluvat myös vuonna 2013 perustettuun Turun kansalliseen kaupunkipuistoon.

Räntämäen kylänmaille valmistui Maarian pitäjän kivikirkko nykytutkimuksen valossa 1440-luvulla. Sen rakentaminen oli aloitettu kivisakaristosta, joka liittyi ilmeisesti varhaiseen puukirkkoon. Kolmilaivainen ja ristiholvattu runkokuone valmistui pian sakariston jälkeen. Sen korotettuun kuoriosaan tehtiin tähtiholvit. Rakennusta täydennettiin keskiajalla läpikuljettavalla asehuoneella. Kirkon länsipäätyyn sijoitettiin epäsymmetrisesti kellotorni, jonka rakentaminen aloitettiin mahdollisesti jo keskiajalla. Kirkon ulkoasuun vaikuttava muutos tehtiin 1600-luvulla, kun kellotornin avonainen alaosa muurattiin umpeen.

Kirkkotilassa säilyi aina 1800-luvulle asti keskiaikaisia elementtejä kuten alttari, kuoriaita ja -lehteri sekä holvien ja seinien kalkkimaalaukset. Muutoshistoriassa nousee kuitenkin esiin maamme keskiaikaisille kirkkoille ominaiset vaiheet. Uskonpuhdistuksen myötä kirkkosali sai penkit, saarnatuolin ja alttarilaitteen tauluineen. Turun tuomiokirkon vaikutus näkyi 1600-luvun mallin mukaan veistetyssä saarnatuolissa.

Myös 1870-luvun tulipalon jälkeisissä uudistuksissa sisätilojen tyyliin valikoitui uusgotiikka Tuomiokirkon esikuvan mukaisesti. Tulipalon seurauksena uudet vesikattorakenteet katettiin rautapellillä paanukaton sijaan.

Vuoden 1909 uudistus vaikutti suuresti kirkon interiööriin. Umpinaiset penkkikorttelit poistettiin, ikkuna- ja oviaukotuksia muutettiin sekä lattiat uusittiin. Muinaistieteellisen toimikunnan edellyttämien tutkimusten seurauksena kirkkosalin holvien ja seinäpintojen esiin otetut keskiaikaiset maalaukset avasivat uuden ulottuvuuden rakennuksen historiaan.

Kirkon nykyasu on peräisin 1980-luvun alkupuolen laajasta peruskorjauksesta, jossa sisäpuolen restaurointitöiden lisäksi korjattiin rakenteita, parannettiin tilojen toiminnallisuutta ja uusittiin 1930-luvulla asennetut tekniset järjestelmät. Merkittävien muutosten lisäksi keskiaikaisten elementtien esiin nostaminen ja vastaavasti uusgotiikan kerrostuman poistaminen. Pitkään suunniteltujen korjausten yhteydessä tutkittiin esiin tulleita vanhoja rakenteita ja interiöörin maalauskerroksia sekä konservoitiin keskiaikaisia kalkkimaalauksia. 1870-luvun tulipalosta huolimatta kirkossa on säilynyt arvokasta esineistöä keskiajalta 1800-luvulle asti.

Kirkon korjauksiin liittyviä asiakirjoja ja niiden kopioita on säilynyt Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkistossa, Kansallisarkiston Turun toimipisteessä ja Museoviraston arkistossa lähinnä 1700-luvulta eteenpäin. Vanhimmat säilyneet piirustukset liittyvät 1800-luvun kiinteän sisustuksen muutoksiin. Kattavin piirustuskokoelma on seurakuntayhtymän arkistossa. Piirustuksia on myös Museoviraston arkistossa ja Aaltoyliopiston kokoelmissa. Vanhimmat säilyneet valokuvat ovat 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. Valokuvia on seurakuntayhtymän arkistossa sekä Museoviraston ja Turun

museokeskuksen kokoelmissa. Jälkimmäisten arkistojen ollessa suljettuina oli niiden aineistoista käytössä vain Finna-hakupalvelussa julkaistut valokuvat ja seurakuntayhtymän kuvaamat Museokeskuksen valokuvat. Tärkeä lähdeaineisto 1800-luvun lopun ja 1900-luvun muutoksien ymmärtämiselle oli P. O. Welinin ottamat kuvat ennen ja jälkeen 1980-luvun peruskorjauksen.

Maarian paikallishistorioissa on käsitelty kirkon ja seurakunnan vaiheita keskiajalta 1800-luvun puoliväliin asti. Vuonna 1964 julkaistussa Suomen kirkot -sarjassa on tutkija Tove Riskan laatima Maarian kirkkoa esittelevä artikkeli. Professori Markus Hiekkänen on Suomen kirkkoja koskevassa väitöskirjassaan ja myöhemmissä julkaisuissaan käsitellyt myös Maarian kirkkoa. Kirkon keskiaikaisia maalauksia on viimeksi tutkinut taidehistorian väitöskirjassaan Katja Fält. Seurakunnan kirkon historiaan liittyviä julkaisuja on ilmestynyt vuosina 2006–2020.

Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän tulevia korjaustöitä varten tilaaman rakennushistoriaselvityksen on laatinut Arkkitehdit Freese & Schulman maalissyyskuussa 2024, tekijöinä tutkija Päivi Hakanpää sekä arkkitehdit Johanna Luhtala ja Heidi Seesto. Tilaajan edustaja intendentti Elina Ovaska on ollut suureksi avuksi aineiston kokoamisessa. Kirkon suntio Paula Maliniemi mahdollisti tilojen inventoinnin.

Rakennus- ja kulttuurihistoriallisesti erittäin arvokas Maarian kirkko on suojeltu kirkkolailla (1054/1993), joka koskee myös kiinteää sisustusta ja siihen liittyviä maalauksia ja taideteoksia. Korjaus- ja muutostöistä tulee pyytää Museoviraston lausunto. Kirkkoon liittyy lisäksi muinaismuistolakiin liittyviä tutkimus- ja suojeluvaitteita.¹

I RAKENNUSHISTORIAA

Kirkkosalin keskiaikaiset
holvit konservoinnin jälkeen.
P. O. Welin 1984, TKsrkA.

KESKIAIKAINEN KIVIKIRKKO

Kirkon rakentaminen

Maarian seurakunta on perustettu viimeistään, kun Nousiaisten piispanistuin siirrettiin vuonna 1229 Röntämäen Koroisiin.² Ensimmäisen kerran kirjallisissa lähteissä Maarian kirkko mainitaan vuonna 1393.³ Kivikirkkoa on arveltu edeltäneen puukirkko. Professori Markus Hiekkasen näkemyksen mukaan ajallisesti peräkkäisiä puukirkkoja on saattanut olla useita. Paikalta löytyneiden 1300–1350-luvuille ajoittuvien rahojen perusteella puukirkkojen on oletettu sijainneen samalla paikalla, johon kivikirkko myöhemmin rakennettiin.⁴ Arkkitehti Erkki Kartano on olettanut ensimmäisen puukirkon valmistuneen jo vuonna 1188, mutta tuhoutuneen tulipalossa kymmenen vuotta myöhemmin.⁵ Todisteita puukirkon rakenteista ei vuoden 1909 kirkkosalin lattian ja vuoden 1983 alttarialueen tutkimuksissa löytynyt. Ennen keskiaikaisen alttarin muuraamista oli paikalle kuitenkin tehty jo hautauksia.⁶

Kivikirkko rakennettiin rautakaudelta periytyvän keskiaikaisen asutuksen keskelle Röntämäen kylään, noin 800 metriä Koroisten piispankirkosta koilliseen. Pyhälle Marialle ja Dionysiokselle pyhitetty kirkko oli yksi Vähäjoen ja Aurajoen alajuoksun varten rakennetuista kivikirkoista. Nummen eli Kaarinan pitäjän kivikirkko sijaitsi 1,2 kilometriä Maarian kirkosta etelään. Pyhälle Katariinalle omistettu kirkko on Hiekkasen arvion mukaan rakennettu samaan aikaan kuin Maarian kivikirkko.⁷ Unikankareen kummulle rakennettuun uuteen piispankirkkoonkin, Turun tuomiokirkkoon, oli matkaa vain 2,5 kilometriä Maarian kirkolta.

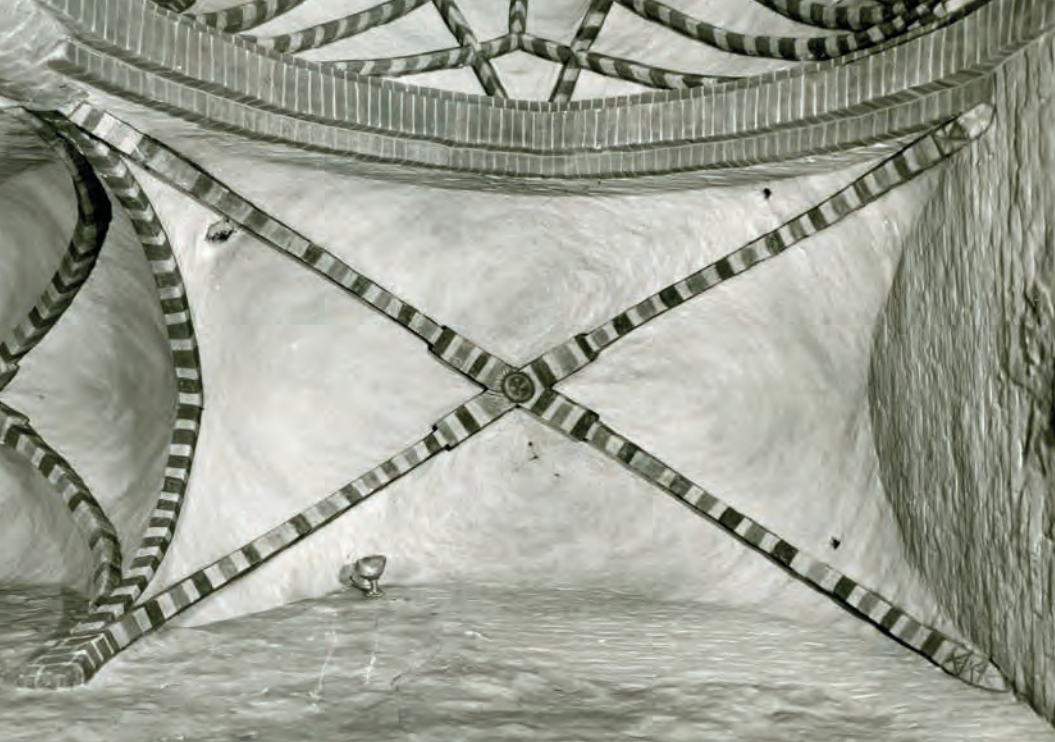
Keskiajan loppuun mennessä oli Vähäjoen itärannan matalalle harjanteelle rakennut satulakattoinen hallikirkko, jonka pohjoispuolella oli sakaristo ja eteläpuolella asehuone. Kirkkosaliin johti sisäänkäynnit länsipäädyn ja eteläseinän suippokaaristen portaalien kautta. Itäpäädyssä oli runkokuoneen levyinen kuori, jonne kulku oli eteläseinän kapean papinoven kautta. Runkokuoneen molemmissa päädyissä oli ikkunat, joista toinen oli sijoitettu sisäänkäynnin yläpuolelle. Kuorin segmenttikaarinen ikkunakomero poikkesi muista ikkunakomeroista yläosan tiiliprofiloinnilla. Kirkkosaliin toi valoa eteläseinän neljä ikkunaa, kaksi kummallakin puolella asehuonetta. Pohjoisseinässä

oli sakariston länsipuolella vain kaksi ikkunaa. Runkokuoneen ja sakariston kulman kapea valoaukko avautui ullakolle johtaviin kierreportaisiin. Sakariston ainoa ikkuna oli itäseinässä. Asehuoneen itä- ja länsiseinissä oli sisäänkäynnit suippokaaristen portaalien kautta. Eteläseinässä oli pieni, suorakaiteen muotoinen ikkuna. Sen yläpuolella oli ullakolle avautuva valoaukko. Kirkon julkisivussa oli kaksi seinäkomeroa: sakariston pohjoisseinässä oli suorapäätteinen ja länsipäädyssä suippokaarinen. Komeroiden tarkoitus oli toimia ilmeisesti ulkoalttareina.⁸

Kirkon jyrkät, paksuudeltaan noin 1,5 metriset seinät oli tehty keskiajalle tyyppilliseen tapaan valumuureina, jossa kivistä muurattujen sisä- ja ulkopintojen väli oli täytetty laastilla, pienillä kivillä ja tiilen paloilla. Vaakasuuntaisina vyöhykkeinä rakennetut seinämuurit oli saumattu lopuksi laastilla.⁹ Runkokuoneen seinät oli muurattu kiviperustuksen varaan. Se oli sisäpuolelta noin 30 cm seiniä leveämpi.¹⁰ Ulkoseinien tukipilareiden eli kontreforien alaosat oli muurattu kivistä ja yläosat tiilestä. Tiiltä käytettiin myös porrastettujen portaalien, ikkunakomeroitten ja runkokuoneen päätykolmioiden muuraamiseen. Päätykomerot ja pyöreiden valoaukkojen tiiliprofiloinnit oli rapattu valkoisiksi. Länsipäädyn kivimuuraus oli rajattu päätykolmion tiilimuurauksesta nauhakomerolla. Sen yläpuolella vuorottelivat pyörö- ja pystykomerot, joista keskimäistä oli korostettu kulmatiilillä.

Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssi Juhani Rinne päätyi 1900-luvun alun tutkimuksissaan siihen, että sakaristo oli valmistunut hieman ennen runkokuonetta, joka hänen tulkintansa mukaan oli voitu rakentaa aikaisintaan 1300-luvulla. Asehuone oli puolestaan valmistunut hieman runkokuoneen jälkeen. Sisätilat oli holvattu samaan aikaan lukuun ottamatta keskilaivan tähtiholveja, jotka oli muurattu hieman myöhemmin keskiajalla.¹¹

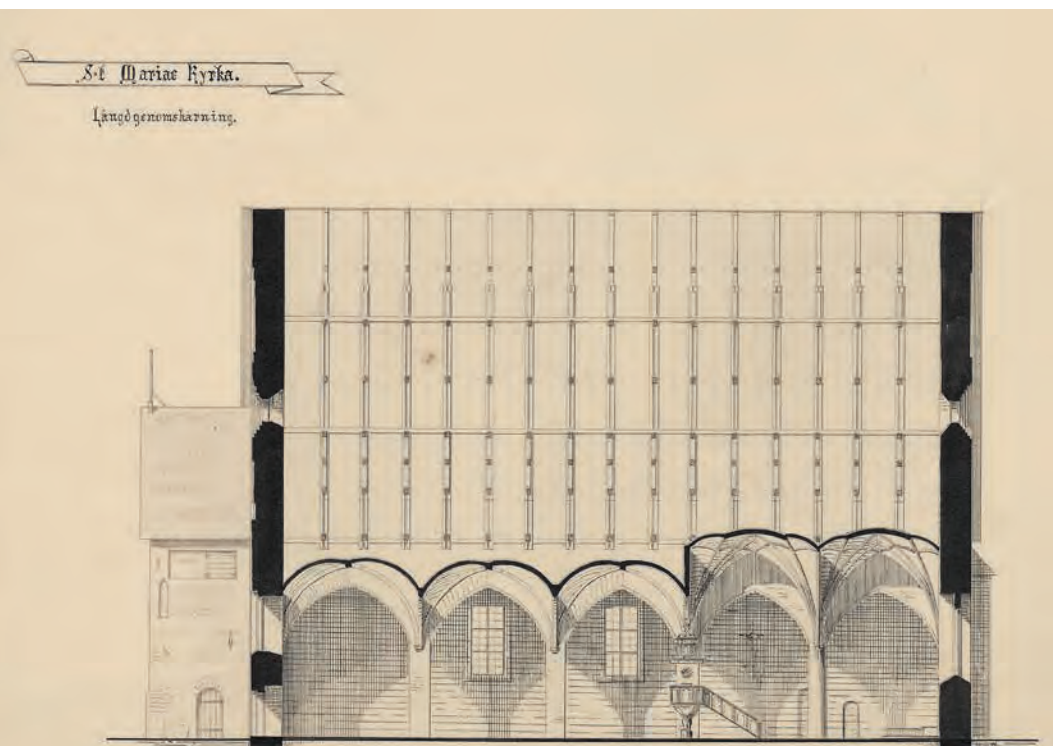
Etelä-Suomen kivikirkkoja käsittelevässä artikkelissaan arkkitehti Erkki Kartano päätteli, että Maarian kirkon runkokuone valmistui 1370-luvulla. Rinteen tavoin hän piti kivasakaristoa kirkon vanhimpana osana, joka oli hänen näkemyksensä mu-

kaan rakennettu kuitenkin ennen vuotta 1290. Asehuoneen rakentamisen hän ajoitti 1400-luvun alkupuolelle.¹²

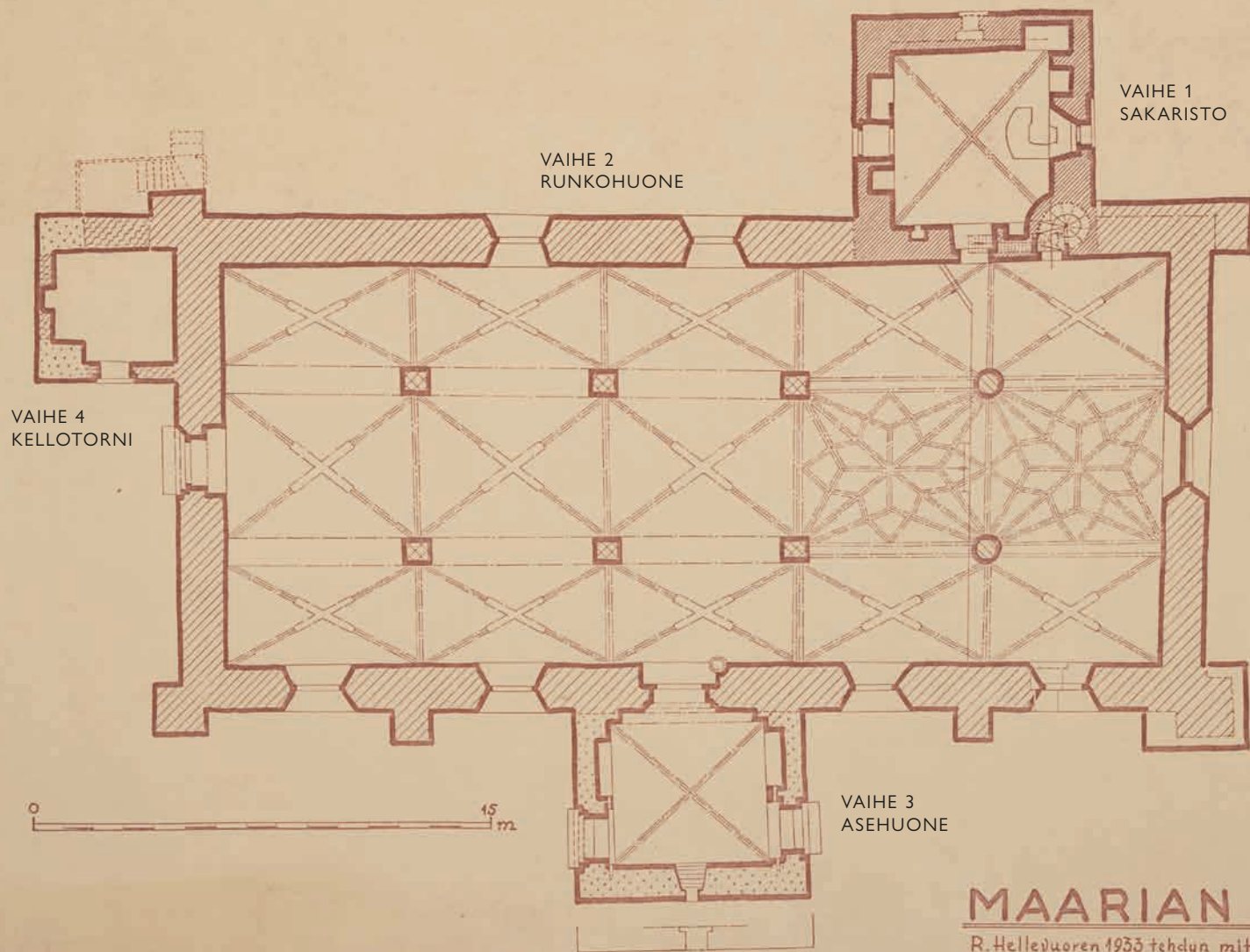
Professori Markus Hiekkasen tulkinnan mukaan sakaristo, runkokuuone holveineen ja asehuone oli rakennettu samassa vaiheessa 1440-luvulla. Ainoastaan runkokuuoneen päätykolmiot oli muurattu Hiekkasen käsityksen mukaan vasta vuoden 1500 tienoilla. Tämän hän perustaa päätykolmioiden pyöreisiin valoaukkoihin ja päätyjen sisäpuolen vahvistuksiin, jollaisia oli hänen tutkimustensa mukaan 1400-luvun lopun ja 1500-luvun alun Satakunnan ja Hämeen kirkkoissa.¹³ Rinteen tulkinnan mukaan päätykolmiot ovat peräisin jo kirkon rakennusajalta.¹⁴

Länsipäädyn pohjoiskulmassa sijaitseva kellotorni kuuluu kirkon viimeiseen rakennusvaiheeseen. Sen alaosa oli alkuaan avonainen, kahden harmaakivipilarin ja länsipäädyn varaan tehty rakenne, jonka päällä oli kellohuone. Torni peitti osan runkokuuoneen länsipäädyn ulkokomerosta ja päätykolmion koristekomeroista. Rinteen näkemyksen mukaan kellotorni oli rakennettu jo keskiajalla, mutta runkokuuonetta myöhemmin. Perusteluina keskiaikaisuudelle hän esittää kehää kannattelevat suippokaaret, tiilirakenteen ja kellojen kohdalla sijaitsevat kehän seinäkomerot.¹⁵ Kartanon tulkinnan mukaan kellotornin alaosa on rakennettu 1470-luvulla ja nykyisen korkeutensa se olisi saanut jo keskiajan lopulla.¹⁶ Markus Hiekkasen käsityksen mukaan kellotornin rakennuspiirteistä ei voi päätellä sen rakennusajankohtaa. Kellotorni on voitu rakentaa jo 1500-luvun alkupuolella, uudella ajalla tai viimeistään 1600-luvun alussa.¹⁷

Kirkkosalin ristiholveille on tunnusomaista ruoteita yhdistävät Andreaksen ristit. P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Keskilaivan tähtiholvit muurattiin muita korkeammiksi avartamaan kuoria. Mittauspiirustus A. R. N. 1910-luku, Aalto-yliopisto.

MAARIAN KKO

R. Hellewuoren 1933 tehdyn mittauspiir. muk.

Korjattuna ja lisättyä 1957 *T. Lindquist*

Hallikirkko rakennettiin keskiajalla vaiheittain. Sakaristo kierreportainen on vanhin osa. Pian runkhuoneen valmistumisen jälkeen rakennettiin asehuone. Kuorin holvausta korotettiin ja sen keskilaivaan rakennettiin tähtiholvit. Kellotornin alaosan muuraukset aloitettiin ilmeisesti jo keskiajalla. T. Lindquist 1957, TKsrKA.

Kirkon sisätilat ja sisustus

Kirkkoon sisälle seurakuntalaiset astuivat keskiajalla asehuoneen kautta. Ristiholvatun tilan molemmilla sivuseinillä oli portaalit ja niiden vieressä seinäkomerot.¹⁸ Kirkkosaliin kuljettiin korkean eteläseinän portaalien kautta. Asehuoneeseen saattoi jäädä vain hetkeksi rukoilemaan ja hiljentymään, ja tämän jälkeen poistua toisesta sivuovesta. Vastaavanlaisia läpikuljettavia asehuoneita oli Turun tuomiokirkon lisäksi Mynämäen, Nousiaisten, Taivassalon, Sauvon ja Vehmaan kirkoissa.¹⁹ Asehuoneiden esikuvina olivat pohjoissaksalaiset kirkot.²⁰ Poikkeuksellisen asehuoneesta teki myös eteläseinän ikkuna, joita harvoin esiintyi keskiaikaisissa asehuoneissa.²¹ Tutkija Tove Riska on tulkinnut, että ikkunan kohdalla on ollut ulkoinen saarnatuoli.²² Päätelmään on ilmeisesti johtanut porrastettu ikkunapenkki. Kulku ulkosaarnatuoliin oli yleensä järjestetty muurinsisäistä portaalkkoa pitkin. Asehuoneessa toimitettiin kastamiseen, avioliittoon vihkimiseen ja synnyttäneiden naisten kirkottamiseen liittyvien sakramenttien ensimmäiset osat.²³

Länsiportaalista avautui näkymä kolmilaivaiseen, holvattuun kirkkosaliin, joka jatkautui viiteen tiilipilarin kannattelemaan traveeseen. Kirkkosalin hämärästä länsiosasta erottui itäosan kuori, jonne valoa tulvi päädyn ja eteläseinän ikkunoista. Kuori oli rajattu muusta kirkkosalista kuoriaidalla, jonka yläpuolelle oli sijoitettu triumfikrusifiksi. Valkoiseksi kalkitut seinät ja holvit korostivat punaisella ja mustalla värillä maalattuja ruoteiden ja vyökaarrien kuvioita sekä holvien runsasta kuvamaailmaa.²⁴

Ristiholveja kannatteli tiilipilarit, jotka oli perustettu muurattujen tiilijalustojen ja kiviperustusten varaan.²⁵ Seiniin ristiholvit oli tuettu tiilikonsolien välityksellä. Keskilaivan kaksi itäisintä holvia pyöreine pilareineen olivat kahdeksansakaraisia tähtiholveja, jotka olivat muita korkeampia. Juhani Rinteen tulkinnan mukaan kuorin tähtiholvit oli muurattu myöhemmin kuin kirkkosalin ristiholvit, koska tähtiholveihin yhtyvien ristiholvien kannat oli korotettu tiilimuurauksella. Nelikulmaisten pilareiden korotusmuuraus oli tehty kuorin puolelle muuta pilaria epätasaisemmalla muurauksella. Holvien uudelleen muuraamisen keskiajalla hän arvelee johtuneen kuorin seinien painumisesta, mikä selittäisi myös itäosan julkisivujen tiilikorjaukset varsinkin eteläseinän osalta.²⁶

Kuorin päätyikkunan alapuolella oli kiviperustuksien varaan tiilestä muurattu alttari. Sen pöytätasona oli kalkkikivinen mensa, jossa oli viisi kaiverrettua vihkiristiä kuvaavassa Kristuksen viittä haavaa.²⁷ Alttaripöydän yläpuolelle oli sijoitettu kolmiosainen kaappi. Lyypekissä 1400-luvun puolivälissä valmistetun alttarikaapin yläosan aiheena oli Marian kruunaaminen ja alaosaan oli kuvattu ristiinnaulitseminen. Suljettavan kaapin oviin oli sijoitettu apostoleja kuvaavat figuurit.²⁸ Alttarin eteläpuolella oli seinäkomero, jossa voitiin säilyttää alttaripalveluksen esineistöä. Eteläseinän kuoriin johtanutta kapeaa ovea käytti vain papisto. Katolisen ajan liturgiaan oleellisesti liittyi kuorolaulu. Marian kirkossa kuorolehteri sijaitsi kuorin pohjoisosassa.²⁹ Lehterin alla oli pohjoisseinän segmenttikaarinen oviaukko, joka johti ullakon kierreportaisiin.

Sakaristoon kuljettiin kuorista pyöreäkaarisen oviaukon kautta. Valoa huoneeseen antoi itäseinän ikkuna. Viiston ikkunapenkin alaosassa oli syvennys kirjaa tai muuta esinettä varten. Ikkunan alapuolella oli tiilestä muurattu alttari, jonka eteläsivussa oli komero ja jonka toinen sivu oli avonainen. Saarnatuolia muistuttavan alttarin kivitason profiloitua listaa kannatteli tiilikonsoli, jonka muoto oli sama kuin kirkkosalin ristiholveissa.³⁰ Sakariston ristiholvatun katon ruoteet yhtyivät seinien kulmiin ilman konsoleita. Jokaisessa seinässä oli komero: länsi- ja eteläseinässä oli kaksi komeroa ja muissa yksi. Niissä säilytettiin pyhiä astioita, kirjoja sekä muita kirkon kalleuksia.³¹ Eteläseinän ikkunanpuoleisen komeron yläosa oli muista poiketen kolmion muotoinen. Se on ilmeisesti ollut alttarikomero.³²

Maarian kirkon katolisen ajan papeista tiedetään nimeltä vain kaksi: Herman Vrowinpoika (1411) ja Hannus (1415). Röntämäen seurakunnasta tuli 1490-luvulla Tuomiokirkon palkkapitäjä. Tuomiokirkon kaniikkien tehtävä oli palvella seurakuntaa ja huolehtia seurakuntalaisten sielunhoidosta joko itse tai väliaikaisen sijaisen tai kappalaisen avulla.³³ Pääalttarilla pidettiin liturgiset toimitukset ja yleiset messut.³⁴ Neitsyt Marialle omistettu alttari on saattanut sijaita eteläisessä sivulaivassa, jonka holviin on kuvattu kruunu ja maalattu *Ave Maria -rukous*.³⁵

Kirkon vihkimisjuhlaa vietettiin keskiajalla lokakuun 10. päivä. Samana päivänä pidettiin myös Maarian kirkkomessu. Kirkon toisen suojeluspyhimyksen, Pyhän Dionysioksen, taivaallisen syntymän päivä oli myös juhlapäivä.³⁶ Pyhimysten kunnioittaminen ja esirukouspyynnöt olivat osa uskonnon harjoittamista. Missale Aboensen pyhimyskalenteriin oli merkitty 53 koko kansan viettämää pyhää.³⁷ Neitsyt Mariaa ja Jeesus-lasta esittävien puuveistosten lisäksi kirkossa oli Pyhän Birgitan, Pyhän Dionysioksen, Pyhän Sebastianin ja Pyhän Markuksen puuveistokset.³⁸ Nämä kaikki lienevät saaneet omat juhlapyhänsä Maarian kirkossa.

Yksi tärkeimmistä toimituksista kirkossa oli kasteen sakramentti, jonka viimeinen osa toimitettiin kirkkosalissa. Kemiön tai Paraisten kalkkikivestä valmistetun ja jalustan päälle asetetun kastemaljan paikkaa kirkkosalissa ei tiedetä. Asehuoneeseen johtavan oven pielen seinäkomeroon oli muurattu kotimaisesta graniitista valmistettu vihkivesiallas. Kirkkoon astuessaan seurakuntalainen kastoi sormensa astiassa olleeseen veteen ja teki ristinmerkin muistutukseksi siitä, että heidät oli kasteessa otettu seurakunnan jäseniksi.³⁹

Kuorin kolmiosainen alttarikaappi on valmistettu Lyypeissä. Kalkkikivestä veistetty kastemalja on Vehmaan mestarin tuotantoa ja vihkivesiallas on tehty Turun alueen graniitista. P. O. Welin 1984, TKsrkA ja Arkkitehdit Freese & Schulman.

Kalkkimaalaukset

Maarian kirkon holvit ja holvikaarien alaosat saivat runsaan maalauskoristelun. Poikkeuksena olivat sakariston ja kuorin holvit, joissa maalaukset painottuivat ruoteisiin. Kirkkosalin ”primitiivisiksi” tulkitut kuva-aiheet on katsottu kirkon rakentajien maalauksiksi.⁴⁰ Maalaukset tilasi seurakunta. Sivulaivan holviin maalatun tuomiorovasti Olavi Maununpojan vaakunan on tulkittu osoittavan hänen osallistuneen myös maalausten kustannuksiin. Vaakunan perusteella maalaukset on ajoitettu 1440–1450-luvuille.⁴¹

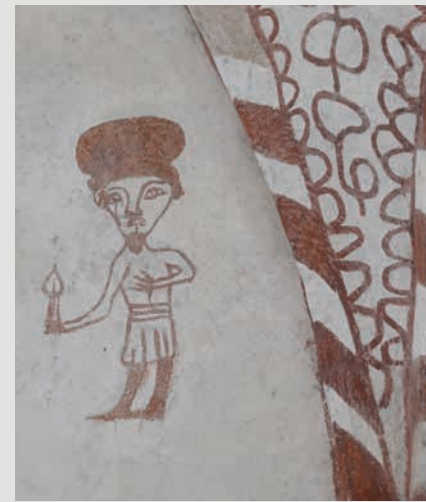
Kostealle rappauspinnalle maalaukset tehtiin kalkkimaaleilla. Väreinä käytettiin punaisen eri sävyjä ja mustanharmaata. Poikkeuksena oli vihkiristien vihreä väri.⁴² Kalkkiveteen sekoitetut pigmentit olivat peräisin maaväreistä kuten punamullasta. Mustaa ja harmaata väriä valmistettiin hiilimustasta ja kuparivihreää saatiin metalleista syövyttämällä.⁴³

Ruoteiden maalaukset ja viivat, jotka rajasivat holvikaaria seinäpinnoista, korostivat holvien muotoja.⁴⁴ Myös ruoteita ja holvipintoja erottivat viivat ja niitä korostaneet aalto- ja sahalaitakuviot. Ristiholvien ruoteissa vuorottelevat punaiset ja valkeat sekä punaiset ja mustat geometriset kentät. Ruoteita yhdistäneet Andreaxsen ristit ja lakikivet ovat saaneet yksilölliset koristeaiheet. Maalauksia käytettiin myös osoittamaan tai erottamaan liturgisia tiloja kirkon sisällä. Kuori eroaa muista kirkkosalin osista, kun ainoastaan holvien ruoteet saivat värikentät ja sen toiseen tähtiholviin maalattiin sydänaiheet.⁴⁵

Kirkkosalin kuva-aiheissa toistuvat ihmishahmot, paholaiset, eläimet, ristit, laivat ja labyrintit sekä vaakunoiksi tulkitut neliönmuotoiset kuvakentät, jotka on sijoitettu pääosin näkyville paikoille pilareihin.⁴⁶ Sen sijaan kukka- ja kasvikoristelua esiintyy vain vähän. Asehuoneesta kirkkosaliin astujaa vastassa oli keskilaivan holviin kuvattu keihästä tai sotakirvestä kädessään pitelevä sotilas tai paholainen. Sen takana pohjoisessa sivulaivassa oli Olavi Maununpojan vaakuna, Pyhä Laurentius ja paholaiseksi tulkittu hahmo kädessään ruoska ja rahapussi. Holveissa esiintyvien ristiaiheiden on katsottu kuvaavan synneistä aiheutuvaa Jeesuksen kärsimyksen ja pelastuksen jatkuvaa kiertoa.⁴⁷

Kirkkosaliin oli maalattu viisi laivaa. Niistä kolme oli kuvattu ilman miehistöä. Toisen, satamaan ankkuroidun laivan on arveltu esittävän Pyhää Olavia miehistöineen. Laivojen suuri määrä kertoo merenkulun merkityksestä ja samalla niillä on myös kristillistä symboliikkaa.⁴⁸ Länsipäädyn holveihin on maalattu kurkia, jotka kuvaavat ylösnousemusta. Toinen suosittu eläinaihe on kettu. Länsiholviin on maalattu myös puuta vasten nousseet sarvipäiset pukit. Eksoottisimmista eläimistä on etelälaivan holviin maalattu apina.⁴⁹

Kalkkimaalausten aiheet vaihtelevat kristillisistä aiheista kansanomaisiin, maagisiin kuviin. Maalaukset on tulkittu rakennusmestarien tekemiksi. Mustavalkokuvat P. O. Welin 1984, TKsrkA.

USKONPUHDISTUKSESTA 1800-LUVUN ALKUUN

Interiöörin muutokset reformin jälkeen

Katolisen uskon vaihtuminen luterilaiseksi 1520–1540-luvuilla näkyi kirkollisissa toimituksissa ja kirkon sisätiloissa vasta vähitellen. Kustaa Vaasan määräämä maaomaisuuden ja hopeaesineiden takavarikoiminen kruunulle aiheutti kirkon taloudellisen romahduksen, mikä vaikutti nopeasti myös kirkkorakennusten kunnossapitoon. Niukuus näkyi myös sisustuksessa ja irtaimistossa.⁵⁰ Kirkkojen ylläpitoon heijastuivat myös kirkon verotulojen siirtyminen osittain kruunulle. Maarian seurakuntalaisten kirkolle maksamista kymmenyksistä meni puolet kruunulle vuonna 1558.⁵¹

Reformaation seurauksena sielunmessujen lukeminen kiellettiin, minkä vuoksi sivualttarit jäivät pois käytöstä. Myös pyhimyskultista ja pyhiinvaelluksista tuli luopua.⁵² Neitsyt Maariaa ja pyhimyksiä esittäviä puuveistoksia säilytettiin Maarian kirkon ullakolla vielä 1870-luvulla.⁵³ Kansankielisestä sananjulistamisesta tuli keskeinen osa jumalanpalvelusta.⁵⁴ Kirkkojärjestyksessä vuodelta 1571 velvoitettiin seurakuntia hankkimaan saarnatuoli, mikäli sellaista ei kirkossa ollut.⁵⁵ Kirkkosalia tilallisesti muuttivat penkit, jotka järjestettiin saliin kortteleittain, naisten ja miesten puoliin. Arvostetuimmat paikat sijaitsivat kirkkosalin itäpäässä, lähellä alttaria.⁵⁶

Maarian kirkkosalin varhaisimmista mahdollisista lukupulpeteista tai saarnatuoleista ei ole säilynyt tietoja. Daniel Sudroviuksen valmistama saarnatuoli hankittiin 1660-luvulla. Se oli kopio Turun tuomiokirkon barokkisaarnatuolista. Jalustalla seisovan rungon pyörökaaripeileissä oli neljän apostolin ja Jeesuksen veistetyt hahmot, joiden nimet oli maalattu alapuolisiin kenttiin. Peilejä rajasivat pylväät. Kolmiosaisen ja porrasmaisesti kapenevan kaikukatoksen päällä oli lippua kantava Vapahtajaa esittävä figuuri. Katoksen ja rungon rikasta veistokoristelua toisti ruskean ja punaisen eri sävyt sekä violetti ja keltainen värimaailma.⁵⁷ Saarnatuolin jalustaa mahdollisesti uusittiin vuonna 1777. Samalla osa portaista ja portaiden kaiteesta uusittiin. Turkulainen maalari Tillén sai tehtäväksi maalata saarnatuolin seuraavana vuonna.⁵⁸ Tuolin alkuperäistä väritystä paikkailtiin ja peilit saivat kirkkaansinisen värin.⁵⁹

Viimeistään 1600-luvulla oli kirkkosaliin sijoitettu penkit, jotka uusittiin 1680-lu-

vulla. Uusien penkkien ovissa ja korttelien penkkipäädyissä oli puun väriset pyörökaaripeilit, joita erottivat tummansinisiksi maalatut puolipylyväät. Peilien kaaripinnat oli koristeltu lyöteornamentiikalla.⁶⁰ Huonokuntoisia penkkejä korjattiin vuonna 1754. Samalla kirkkoneuvosto päätti teettää uuden penkin kuorin viereen seurakunnan rouvashenkilöitä varten.⁶¹

Pitäjänkirkkojen kuoritilaa järjesteltiin uudelleen 1600-luvun lopulla, jolloin kirkkosaliin yleensä tehtiin alttarikehä. Järjestelyjen käynnistäjänä saattoi olla alttarin muutokset tai alttaritaulun hankkiminen.⁶² Keskiajan alttarikaapit korvanneita alttaritauluja kehysti yleensä kaksi- tai kolmiosainen alttarilaite. Taulujen alaosan aiheena oli yleensä ehtoollisen asettaminen. Päätaulun suosittu aihe oli Jeesuksen ristiin nautitseminen.⁶³

Maarian kirkon pääalttari oli sijainnut jo keskiajalla kuorin itäikkunan edessä.⁶⁴ Piispa nuorempi Gezelius lahjoitti vuonna 1681 kirkolle alttaritaulun, jonka aiheena oli Jeesuksen kaste. Tauluun oli kirjoitettu Luukkaan evankeliumin jakeesta 3:12 teksti. Alttaritauluun on liittynyt todennäköisesti alttarilaite, jonka rustobarokkityylinen puukehyksen osia oli jäljellä vielä 1960-luvulla.⁶⁵ Kuori-ikkunan alaosa oli keskiajan jälkeen muurattu umpeen.⁶⁶ Tiedossa ei ole, liittyykö umpeenmuuraus alttaritaulun sijoittamiseen ikkunan alapuolelle. Kuorissa oli 1600-luvun lopulla myös Neitsyt Mariaa ja Jeesus-lastaa esittävä puupohjalle tehty öljymaalaukset. Se oli jäljennös flaamilaisen taiteilijan, Jan Gossartin *Madonna ja huntuuun kääritty lapsi* -teoksesta.⁶⁷ Kuoriaidan lisäksi kirkossa oli alttarikaide, joka uusittiin vuonna 1774.⁶⁸ Huonokuntoisen ja vaatimattoman alttarikaiteen tilalle teki kirkon puuseppä Jacob Danielsson uuden kaiteen, johon malli saatiin Tuomiokirkosta.⁶⁹ Pohjoisseinän kuorilehterille oli hankittu 1600-luvulla urut. Ison vihan aikana, 1700-luvun alussa niiden pillistö varastettiin ja urkukaappi myytiin myöhemmin 1840-luvulla.⁷⁰

Sakaristossa säilytettiin kirkon arvokasta esineistöä. Varkauksien varalta hankittiin vuonna 1759 ikkunaan rautaluukku. Kirkkosaliin johtava ovi uusittiin ja päällystettiin rautalevyillä. Kirkon korjauksia varten päätettiin kerätä varoja, sillä seinä oli rapattava ja

Laveeraukseen on kuvattu runkokuoneen kaksi pohjoisjulkisivun ikkunaa. Kellotorniin kuljettiin portaita pitkin ja katetun eteisen kautta. Taustalla on Tuomiokirkko ja Turun kaupunki. C. J. Hällström 1790-luku, UBB.

Kirkkosaliin 1660-luvulla hankitun saarnatuolin esikuvana oli Tuomiokirkon barokki-saarnatuoli.

sisäkatto valkaistava.⁷¹ Asia eteni vasta vuonna 1763 kirkkoherra Kalmin kehotuksesta. Aikaisemminkin punaisella maalatut kohdat maalattiin edelleen punaisiksi. Pitäjänkokous antoi tehtävän lukkari Mikko Juhonpojalle ja seurakuntalaisten oli osallistuttava päivätyövelvollisuuksien mukaan maalaustyöhön.⁷²

Sakariston ullakon holvia vahvistettiin vuonna 1780 murtovarkauksien estämiseksi. Holvi päällystettiin lankuilla, joiden päiden alle tehtiin muuraus.⁷³ Saman vuoden joulukuussa pidetyssä piispan tarkastuksessa todettiin kirkon olevan hyvässä kunnossa lukuun ottamatta osaa lattiasta ja penkeistä, mikä johtui lattian alle tehtävistä hautauksista. Piispa ehdotti luopumista lattian alle hautaamisesta ja muurattuja sukuhautoja kirkkomaalle.⁷⁴

Julkisivujen ja kirkkomaan muutokset 1600- ja 1700-luvuilla

Kirkosta huolehtiminen oli suurelta osin pitäjäläisten vastuulla. Seurakuntalaisten keskuudesta valittujen kirkonisäntien tehtävänä oli kirkkorakennuksen valvominen ja kirkon vuotuisten tarpeitten hankkiminen. He vastasivat myös kirkon taloudesta.⁷⁵ Maarian kirkonisäntä mainitaan ensimmäisen kerran lähteissä 1540-luvulla. Pitäjän kylät oli jaettu kahdeksaan yökuntaan, joiden yhtenä tehtävänä oli huolehtia kirkon ja pappilan rakennuksista.⁷⁶

Kellotornin kivistä rakennettu avonainen alaosa muurattiin umpeen kivillä ja pienikokoisilla tiilillä ilmeisesti 1680-luvulla. Pohjoisseinustalle rakennettiin toisen kerroksen oviaukon eteen puurakenteinen eteinen, jonne johti katetut kiviportaat.⁷⁷ Eteläseinässä oli maan tasolla toinen ovi kellotapulिन pohjakerrokseen, jossa alettiin säilyttää mm. työkaluja.⁷⁸ Ulkoportaiden kautta oli järjestetty kulku kellohuoneeseen, jossa oli vuonna 1675 valettu iso kello. Isovihana aikana haljennut kello jouduttiin vuonna 1729 valamaan uudelleen.⁷⁹

Kirkkoneuvosto päätti tammikuussa 1762 aloittaa kirkon korjaukset ja ulkopuolen rappaustyöt. Kirkonisäntä hankki hiekkaa, tiiliä ja kalkkia. Työmestariksi palkattiin Prunkkalan Mikko Juhonpoika. Mestarin palkkio oli 150 kuparitaalerialia. Seurakuntalaisten oli osallistuttava korjauksiin tekemällä päivätöitä ja tuotava mukanaan ruokaa. Työpäivä alkoi kello viisi aamulla ja päättyi kello kahdeksan illalla. Työn valvojana toimi kirkonisäntä Juha Ihamuotila. Korjauksia varten tuli pystyttää rakennustelineet kirkon, sakariston ja kellotapulिन ympärille. Niiden rakentamisesta maksettiin työmestarille 50 kuparitaalerialia.⁸⁰ Kirkon ikkunakorjauksiin käytettiin lasia, rautapeltiä ja ilmeisesti myös tiiliä.⁸¹ Korjaustyöt valmistuivat juhannuksena 1762. Kirkkotarhan siistimisen rakennusjätteistä saivat tehtäväksi seurakunnan käsityöläiset ja mäkitupalaiset.⁸² Kirkon pieniä, lyijypuitteisia ikkunoita joutui lasimestari J. Ångelin uusimaan useasti 1700-luvulla.⁸³ Kirkon vesikattoon asennettiin uudet paanut vuonna 1781. Runkohuoneen katon harjalle asennettiin tuolloin myös tuuliviirit. Katto tervattiin kuusi vuotta myöhemmin.⁸⁴

Kirkkomaan aita määrättiin vuonna 1763 korjattavaksi ja rapattavaksi. Jokaisella kylällä ja talolla oli osuus aidan korjauksesta.⁸⁵ Muurattu kiviaita oli katettu laudalla. Aidassa oli länsi- ja pohjoissivuilla porttiholvit. Jälkimmäistä porttia korjasi puuseppä vuonna 1776. Porttien holvit ja muurit todettiin kolme vuotta myöhemmin huonokuntoisiksi. Satulakatolla varustetut portit olivat myös matalat ja ahtaat.⁸⁶ Uusien porttien rakentamiseksi oli professori Bonsdorff laatinut luonnokset vuonna 1799, mutta niiden rakentamista päätettiin siirtää.⁸⁷

Vuonna 1780 oli esitetty, että lattian alle hautaamisesta luovuttaisiin ja siirryttäisiin hautaamaan muurattuihin sukuhautoihin kirkkomaalle.⁸⁸ Tämän jälkeen alettiin kirkkomaalle rakentaa hautakappeleita. Ensimmäisen hautakappelin rakennutti Johan Hartman 1780-luvun alussa itämuurin viereen, vastapäätä kuoria. Pyramidikattoisessa tiilikappelissa oli pariovet. Pohjois- ja eteläseinässä oli rautapeltiluukuilla suljettavat ikkunat.⁸⁹ Kappelia vastapäätä, kirkon viereen, rakennettiin Pryss-suvun hautakappeli, joka on myöhemmin tuhoutunut.⁹⁰ C. G. Baehr rakennutti hautakappelin kiinni kirkkoaitaan 1790-luvulla. Tiilestä muurattu ja pyramidikattoinen hautakappeli muistutti Hartmanin kappelia. Kirkkomaan luoteisosassa sijaitsevan kappelin eteläseinässä oli pariovi ja itäseinässä rautapeltiluukulla suljettava ikkuna.⁹¹

Peltojen keskellä sijainneen kirkon vierestä kulki maantie Turusta Satakuntaan. Räntämäen kylässä oli kirkon ja pappilan lisäksi kaksi taloa. Tiluskartta 1697, KA.

Akvarelli kirkon länsijulkisivusta ennen tulipaloa. W. Westling 1871, MVA.

W. Westling 1871

1800-LUVUN MUUTOKSET

1800-luvun alkupuolen muutokset

Kirkon sisustuksessa säilyi pitkään 1800-luvulle katoliseen interiööriin oleellisesti kuuluneita elementtejä. Kiinteiden lattioiden rakentaminen tuli mahdolliseksi, kun hautaaminen kirkon lattian alle kiellettiin vuonna 1804.⁹² Kirkon kunnossapidosta huolehtiminen oli edelleen seurakuntalaisten vastuulla. Pitäjänkokous palkkasi vuonna 1812 puusepän, jonka tehtävänä oli kirkon korjausten valvominen. Pitäjien talojen päivätyöt määräytyivät niiden koon mukaan. Torpparien osuus oli puolet talojen velvollisuudesta. Tarvittaessa oli lisäksi suoritettava vartiopalvelua yöllä ja sunnuntaisin.⁹³

Kirkkoaidan porttien uusiminen siirtyi vuoteen 1803. Bonsdorffin laatimista luonnoksista luovuttiin ja uudet usklassiset porttihilvit suunnitteli arkkitehti Charles Bassi. Niiden rakentamisen sai tehtäväkseen muurari J. Grandell. Tiilestä muuratut ja rapatut kaariportit tehtiin saman mallin mukaan. Holvikaari oli kannatettu pilarein. Pylväiden kapiteeleja, holvikaarta ja räystäslistaa oli korostettu profiililistoin. Portin harja oli pellitetty. Porttihilvien uusimisen yhteydessä myös vanha kivistä muurattu kirkkomaan aita korvattiin ladotulla kivimuurilla, joka katettiin turpeella.⁹⁴

Kirkkosalin pieniruutuiset ikkunat korvattiin uusilla vuonna 1804.⁹⁵ Ulko-ovet uusittiin vuonna 1830 määräyksen mukaisesti ulospäin aukeaviksi. Ovilehdet kiinnitettiin ulommas, mikä muutti portaalien ulkonäköä.⁹⁶

Hautausten kieltämisen jälkeen kirkon sisälle tehtiin vähitellen korjauksia ja muutoksia. Kiinteät laualattiat rakennettiin 1810-luvun lopulla. Tuolloin poistettiin hautauksia ja multaa lattioiden alta. Ne siirrettiin kirkkomaan luoteisosaan.⁹⁷ Ilmeisesti samoihin aikoihin purettiin pois myös keskiaikainen kuoriaita. Se myytiin kappalainen Blanqvistille, joka siirsi sen aidaksi renkitupansa edustalle.⁹⁸ Vuonna 1819 maalasi turkulainen G. Österberg kirkon penkit öljymaalilla vaaleansinisiksi ja päätyjen pylväät heleänsinisiksi.⁹⁹ Huonokuntoisen alttaritaulun tilalle sai seurakunta vuonna 1825 lahjoituksena A. E. Limnellin maalaaman taulun, jonka aiheena oli ehtoolliselle asettaminen. Varkaiden murtauduttua kuori-ikkunan kautta kirkkoon vuonna 1870 taulu vaurioitui ja se poistettiin alttarin edustalta.¹⁰⁰

Kirkkosalin umpinaisten penkkikorttelien välinen keskikäytävä johti kuoriin, josta oli poistettu vaurioitunut alttaritaulu. F. Sjöström 1871, MVA.

Kirkon ikkunoita suurennettiin ja sisätiloja kunnostettiin vuosina 1858–1859. Suurennettujen ikkunoiden kehykset muurasi torppari J. V. Palin. Ikkunoihin asennettiin puupuitteet. Turkulainen J. Ilenius teki ikkunoiden puuosat 58 ruplan urakkasummasta. Telineet ja tarvikkeet kuuluivat urakkahintaan ja työhön oli varattu aikaa kuusi

viikkoa.¹⁰¹ Kirkon ikkunoiden uusimisesta jääneet ylimääräiset materiaalit sekä vanhat ikkunat myytiin. Huutokaupassa niistä saatiin lähes 18 hopearuplaa.¹⁰²

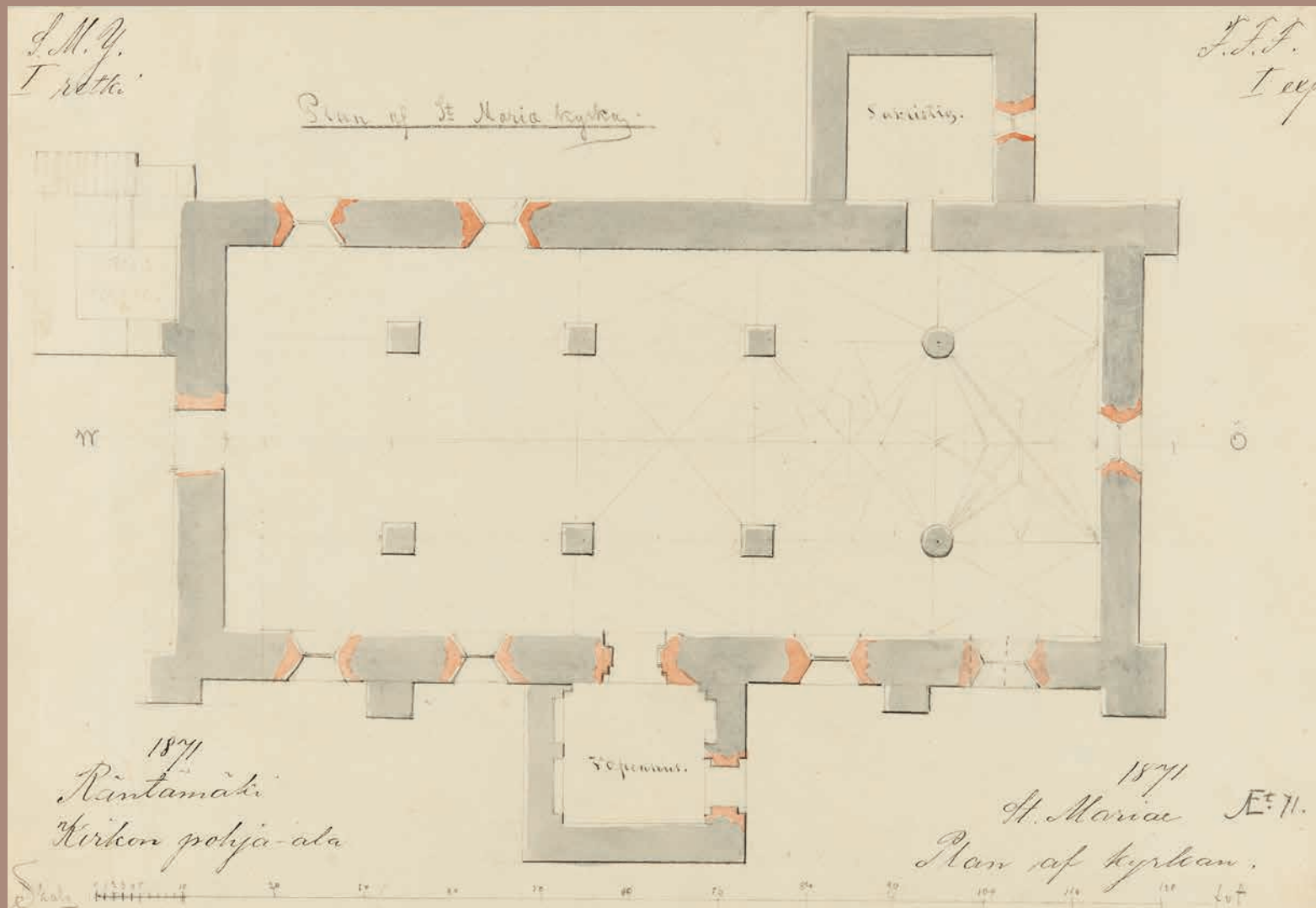
Kirkon sisätilat maalattiin uusgoottilaisen tyylin suosimilla väreillä: valkoinen, kulta ja tammen väri.¹⁰³ Maalausurakan ja kultaustyöt sai turkulainen maalari Lindström, jonka oli tarkoitus kullata saarnatuolin ja numerotaulujen osia. Penkit maalattiin tammen värisiksi ja sakariston huonekalut ruskeiksi.¹⁰⁴ Syksyllä 1859 pidetyssä tarkastuksessa todettiin työ huonosti tehdyksi ja osa kultauksista oli jäänyt kokonaan tekemättä. Sen sijaan lehteri ja alttarikaide oli kullattu laajemmin kuin oli tarkoitus. Maalari Granström lupasi korjata puutteellisuudet.¹⁰⁵ Puusepälle maksettiin penkkikorttelin oven ja saarnatuolin kirjan alusen kunnostamisesta.¹⁰⁶ Korjausten jälkeen kirkko vakuutettiin Suomen maalaisten palovakuutusyhtiössä 2500 hopearuplan arvosta.¹⁰⁷

Pitäjänskokous päätti keväällä 1864 hankkia kirkkoon urut, joiden kustannusarvio oli 6800 markkaa. Kesäkuussa valittiin toimikunta hoitamaan urkujen hankintaa. Urut päätettiin tilata urkurakentaja B. A. Thulénilta. Kirkkosalin länsipäähän valmistui kesäkuussa 1865 turkulaisen rakennusmestari Johan Sjöholmin rakentama urkulehteri.¹⁰⁸ Puupilarien varaan rakennettu lehteri sijoitettiin keskilaivan holvin alle. Lehterin kaide oli jäsennelty puupeileillä. Keskimmäisen, muita leveämmän peilin, keskusaiheena oli listoilla kehystetty ympyrä. Seuraavana vuonna asennettiin lehterille 9-äänikertaiset urut. Urkufasadi muodostui jalustasta ja pillistöä kehystävästä, puulistoin ja puuleikkauksin koristellusta kaaresta, jonka päätteenä oli lyyra. Jalusta oli jäsennelty puupeileillä ja pilastereilla, jotka jatkuivat kolmeen osaan sijoitettujen pillistöjen väleissä kannatellen kaarta.¹⁰⁹

Kirkkoa ympäröivä muuri oli osittain sortunut vuonna 1860 ja muuri oli korjauksen tarpeessa. Ahtaaksi käynnyttä hautausmaata laajennettiin vuonna 1864. Kirkkomaille istutettiin puita, joita lisättiin vielä vuonna 1873.¹¹⁰

Kirkkosalin länsipäädyn urkufasadin piirustus hyväksyttiin Keisarillisessa senaatissa helmikuussa 1865. H. Trapp, TKsrkA.

Taidehistoriallisen retkikunnan laatimaan pohjapiirustukseen on merkitty punaisella värillä tiilestä muuratut osat. Asehuoneen toinen oviaukko on piirretty umpeenmuuratuksi.
A. Edelfelt 1871, MVA.

Korjaukset vuoden 1876 tulipalon jälkeen

Maarian kirkko vaurioitui 16. kesäkuuta 1876 tulipalossa. Iltapäivällä salama sytytti tuleen kirkon paanukaton. Sammutusyrityksistä ja kaatosateesta huolimatta tuli levisi nopeasti katon itäosasta. Koko katto paloi ja sen rakenteet romahtivat alas. Myös kellotornin puuosat paloivat. Sakariston ullakolla säilytetyt katolisen ajan puiset pyhimyspatsaat tuhoutuivat. Tiiliholvit estivät palon leviämisen kirkon sisätiloihin, vaikka savu mustutti holvit ja seinät sekä vesi vaurioitti niitä. Kirkon arkisto, kirjasto ja hopeat sekä vanha alttaritaulu onnistuttiin pelastamaan. Kymmenen vuotta vanhat urut saatiin purettua ja siirrettyä turvaan uudelleen pystyttämistä varten. Kirkkomaalla paloivat myös hautamuistomerkit.¹¹¹

Kirkossa ei ollut ukkosenjohdattimia, mutta kirkko oli muutama vuosi aikaisemmin vakuutettu tulipalon varalta.¹¹² Korjauksia varten perustettiin rakennuskomitea.¹¹³ Suunnitelmat laati Turun ja Porin läänin lääninarkkitehti C. J. von Heideken, joka johti myös tulipalon jälkeisiä korjauksia.¹¹⁴ Kiireellisin työ oli kirkon kattaminen ennen talvea.¹¹⁵

Uusi vesikatto ja muurien korjaukset

Vesikaton piirustukset ja korjausten kustannusarvio valmistuivat heinäkuussa 1876.¹¹⁶ Runkohuoneen, sakariston ja asehuoneen kattotuolit tehtiin hirsistä. Kattotuolirakenne oli yhdistelmä ristikitapuukattoa ja konttikannatinkattoa. Vesikaton harva aluslaudointus kiinnitettiin selkäpuihin. Katemateriaali vaihdettiin puupaanuista galvanoituun peltiin, joka tilattiin Ruotsista. Katto koottiin suorakaiteen muotoisista paloista, jotka yhdistettiin hakasaumoilla. Kirkon katolle asennettiin ukkosenjohdattimet.¹¹⁷ Kattojen harjojen tuuliviirien tilalle kiinnitettiin ristit.¹¹⁸

Ullakon muurit olivat korjauksen tarpeessa. Holvien päälle tehtiin paksu rappauskerros. Sakariston päätykolmion ylin tiiliosa on ilmeisesti muurattu palon jälkeen. Muuraukseen on käytetty vanhoja tiiliä, mutta päädyn sisäpuolella ei tiilissä ole palon jälkiä, kun taas runkokuoneen päätykolmioiden ullakon puolelta tiilien pinnat olivat

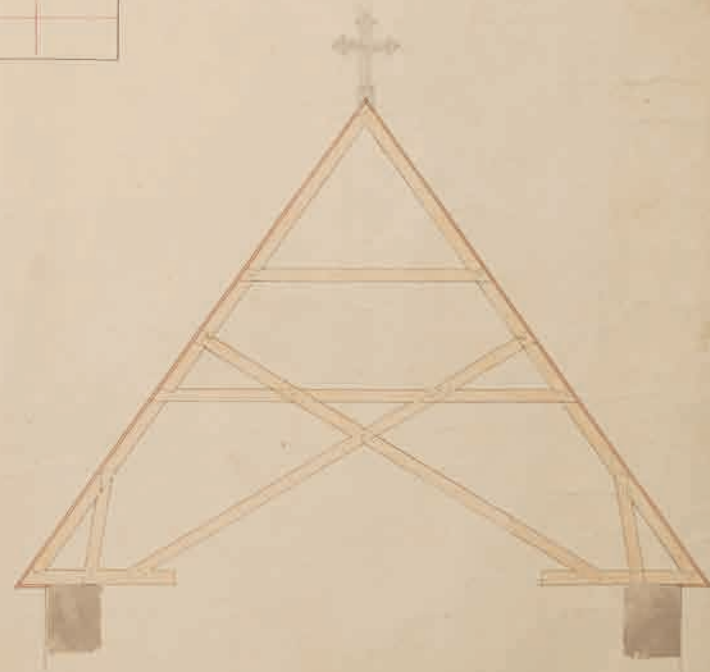
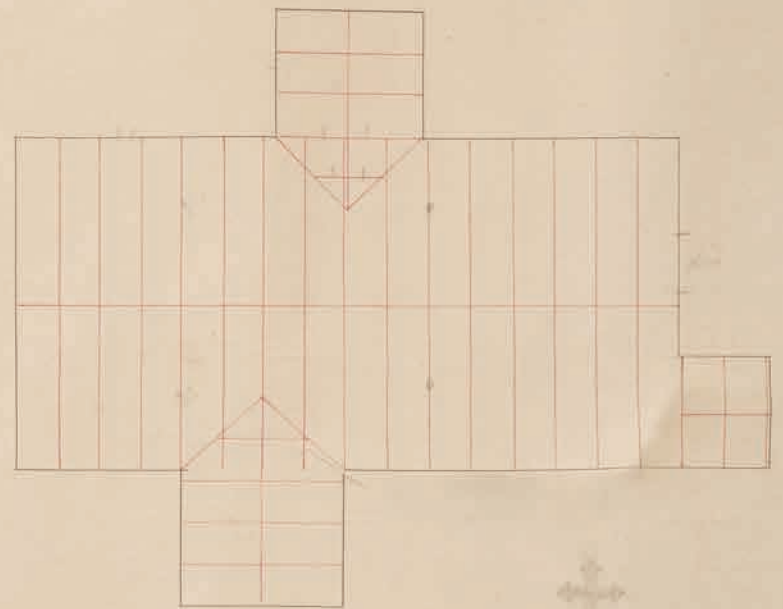
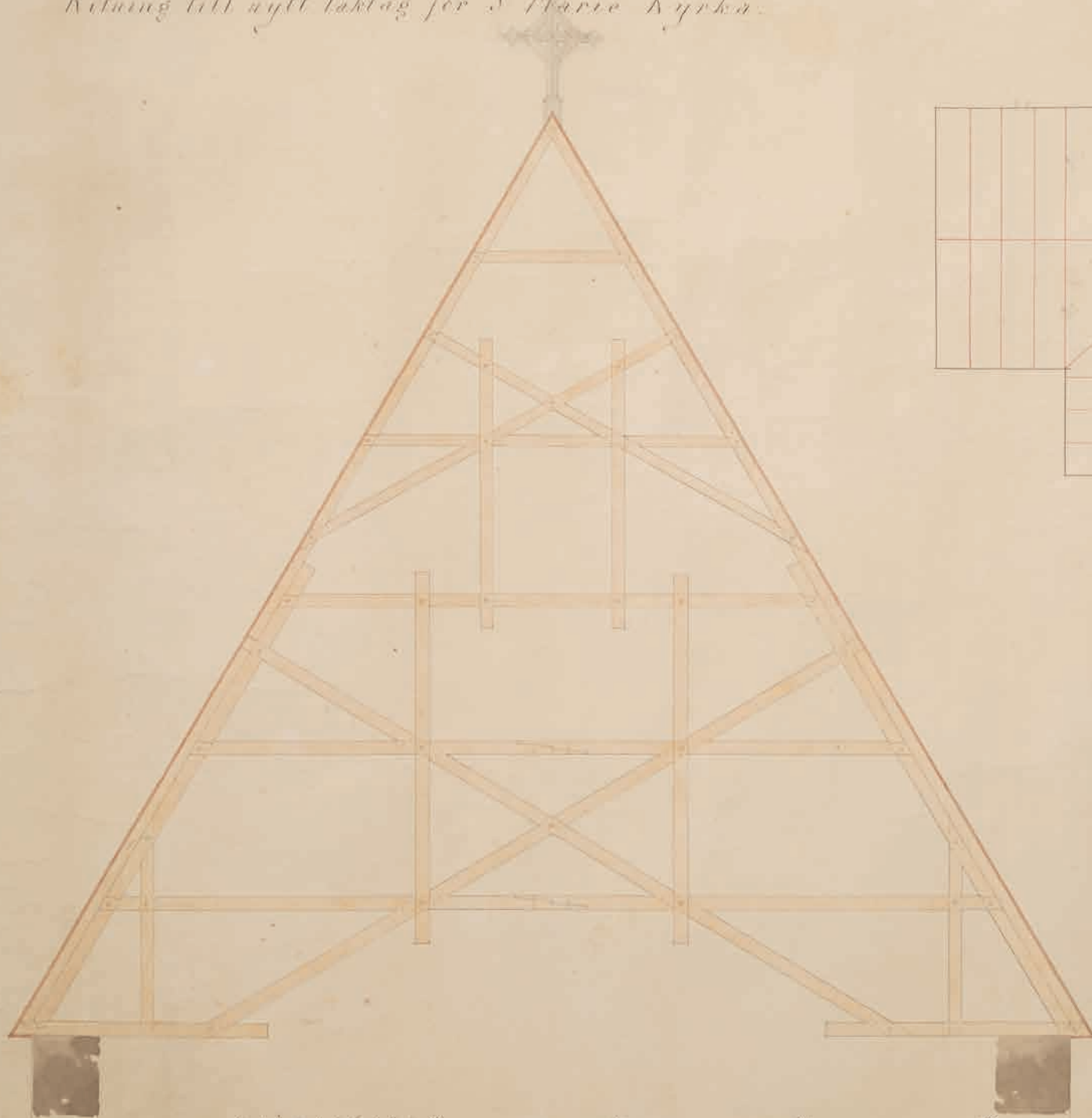
Tulipalossa säilynyttä kirkkosalin sisustusta uudistettiin. Kuva on 1800- ja 1900-lukujen taitteesta. C. Frankenhaeuser, TMK.

lasittuneet kovassa kuumuudessa.¹¹⁹

Kellotornin puiset kattorakenteet ja kellohuoneen puuosat rakennettiin uudelleen. Satulakatto päällystettiin galvanoidulla pellillä. Kesällä 1883 tornin luukut uusittiin ja ylimmät puuosat maalattiin öljymaalilla. Palossa vaurioituneiden kahden kirkonkellon tilalle valettiin vuonna 1881 uudet kellot Wasiljevin kellovalimossa Pietarissa.¹²⁰ Asehuoneen ovi uusittiin palon jälkeen.¹²¹

Ritning till nytt taklag för St Marie Kyrka.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

20.

30.

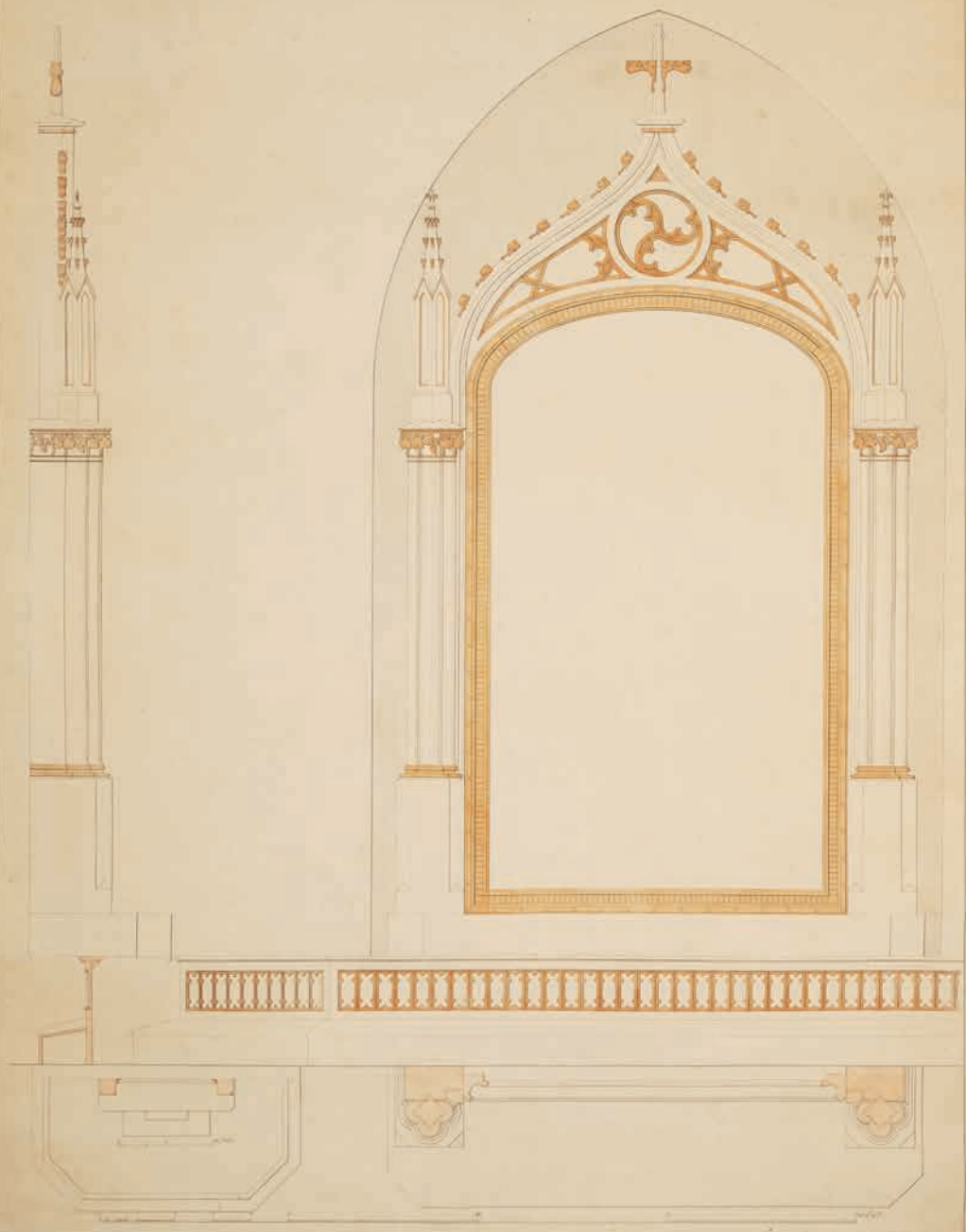
40.

50.

60 fot

Vesikaton kattotuolien ja peltikatteen suunnitelma vuodelta 1876. C. J. von Heideken, TKsrkA.

Altardec. för S. Marie kyrka
 av C. J. von Heideken
 1877

Sisätilojen uudistukset

Kirkkosalin kuori alttareineen uusittiin palon jälkeen. Pohjoispuolella sijainnut vanha kuorilehteri purettiin pois ja sen alla olleet kuoripenkit siirrettiin. Itäpäädyn ikkuna ja seinäkomero muurattiin umpeen vuonna 1877.¹²² Lääninarkkitehti C. J. von Heideken laati alttarisuunnitelmat. Kirkon sisätilojen urakkasopimus tehtiin elokuussa 1877 Johan Wihlmanin, Karl Lindströmin ja Johan Kustaf Frimanin kanssa.¹²³

Uusgotiikan tyyliä edustanut alttari kaiteineen ja alttarilaitteineen rakennettiin vuonna 1877 entiselle paikalleen. Alttaripöytä muurattiin tiilestä vanhan perustuksen päälle. Rapatun pöydän seinämiin maalattiin marmorisia harkkokiviä jäljitteleviä kuvioita.¹²⁴ Umpinainen ja kulmistaan viistottu alttarikaide oli aiempaa kaidetta laajempi. Kaide oli jäsennelty kapeilla pystysauvoilla. Valkoiseksi maalatun alttarikaiteen yksityiskohtia korostettiin kultavärillä. Kaiteen päällinen pehmustettiin ja verhottiin punaisella kankaalla.¹²⁵

Vanha alttaritaulu oli poistettu kuusi vuotta ennen tulipaloa. Sisäpuolelta umpeenmuuratun kuori-ikkunan ulkopuutteet ja karmit jätettiin paikoilleen. Ikkunan kohdalle sijoitettiin vuonna 1877 uusi alttaritaulu. Siihen oli kuvattu Jeesus ristillä, jonka juurella surevat Maria Magdalena, Neitsyt Maria, Johannes ja Joosef Arimatialainen. Taulun lahjoitti sen maalannut vapaaherratar Emelie Wallensköld. Arkkitehti Heidekenin suunnittelemat puukehykset alttaritauluun kustansi seurakunta. Taulua reunustivat kimppupilasterit, jotka päättyivät faaleihin eli pieniin torneihin. Pilasterit kannattelivat kölikaarta, jonka päätteenä oli risti. Samoin kuin alttarikaide maalattiin taulun kehykset valkoiseksi ja yksityiskohdat kultavärillä.¹²⁶

Tulipalosta pelastetut 9-äänikertaiset urut kunnosti urkurakentaja Thulén vuosina 1877–1878. Työn kustansi paikallinen Amalienborgs aktiebolaget.¹²⁷ Ensimmäiselle pilaririville ulottunutta urkulehteriä kannattelivat puupilarit, joiden yläosaan lisättiin

Laajennettu alttari kaiteineen ja alttarilaitteineen toteutettiin suunnitelmien mukaan. C. J. von Heideken 1877, TKsrkA.

arkkitehdin määräyksestä tuet ja lehteri maalattiin valkoiseksi.¹²⁸

Kirkon tulipalossa vaurioituneita ikkunoita uusittiin ja sakariston sekä ullakon ovet maalattiin. Kirkkosalin ja asehuoneen väliin rakennettiin palon jälkeen pariovi, jonka yläosa oli kiinteä. Ovikomeron etuosaan kiinnitetyt karmit saivat koristeelliset listat. Holvien halkeamat paikattiin ja mustuneet, rapatut sisätilat valkaistiin syksyllä 1877. Korjauksiin piti käyttää Sauvon hyvää kalkkia. Kirkkosalin lattian huonokuntoiset kohdat korjattiin ja lattia maalattiin harmaaksi.¹²⁹ Kirkkosalin ja asehuoneen seinien alaosiin maalattiin noin 1,2 metriä korkea tumma, harmaansävyinen paneeli. Samanlainen paneelimaalaus tehtiin myös kirkkosalin pilareihin.¹³⁰ Sisätilojen korjausten jälkeen voitiin kunnostetut kynttiläkruunut kiinnittää takaisin paikoilleen.¹³¹

Sakaristoon asennettiin palon jälkeen rautakamiina.¹³² Kirkkosali sai vasta 1888 lämmitystä varten neljä pientä koksilla lämmitettävää rautakamiinaa, jotka korvattiin vuonna 1895 neljällä rimauunilla.¹³³ Kamiinon hormit oli johdettu holvien läpi ullakolle ja sieltä katon savutorviin. Sakaristoon asennettiin uusi puulattia vuonna 1888.¹³⁴

Uusi alttarilaitte ja -taulu sijoitettiin kuori-ikkunan eteen. Seinien alaosat saivat tummanharmaan paneelimaalauksen. Kirkkosali korjausten jälkeen 1800-luvun lopulla, TMK.

MUUTOSTYÖT 1908–1909

Arkkitehti Lagerrosin suunnitelmat 1907

Kirkkoa oli edellisen kerran laajamittaisesti korjattu vuoden 1876 palon jälkeen. Sisätilojen pintoja olivat 1800-luvun lopulla asennetut kamiinat mustuttaneet. Kirkkosalista oli luonnonvalo vähentynyt, kun päätyikkunat olivat jääneet urkulehterin ja alttaritaulun taakse. Lisäksi hautausmaalle istutetut puut varjostivat ikkunoita.¹³⁵ Toukokuussa 1907 kirkolliskokous päätti uusia kirkon sisustuksen.¹³⁶ Kustannusarvion ja piirustukset laati saman vuoden heinäkuussa arkkitehti Thor Lagerros. Hän oli valmistunut kolme vuotta aiemmin Polyteknillisestä opistosta ja jatkanut opintojaan tämän jälkeen Amerikassa.¹³⁷

Suunnitelmat painottuivat sisätilojen korjauksiin ja muutoksiin. Tavoitteena oli saada lisää valoa kirkkosaliin suurentamalla ikkunoita ja samalla parantaa kirkon lämmitystä lisäämällä sisäikkunat sekä uusimalla kamiinoita. Kirkkosalin lattia ja 1600-luvulta peräisin olevat penkit oli tarkoitus uusia kokonaan. Ikkunoiden muutokset ja uuden oven avaaminen sakaristoon vaikuttivat myös julkisivuihin. Muut julkisivuihin liittyneet suunnitelmat koskivat ennen kaikkea tiiliosien korjauksia.¹³⁸

1870-luvun puolivälissä uusitut ikkunat olivat vielä hyväkuntoisia, mutta yksinkertaisina ne eivät pitäneet talvella kirkkoa tarpeeksi lämpimänä. Lagerros ehdotti sisäikkunoiden asentamista ja ikkunoiden alareunan laskemista noin 70 cm luonnonvalon lisäämiseksi. Suunnitelmaan kuului ikkunoiden segmenttikaariaukkojen muuttaminen suippokaarisiksi, jotka arkkitehdin mukaan kuuluivat kirkon rakennusaikaiseen goottilaiseen arkkitehtuuriin. Kirkkosalin eteläseinän ikkuna-aukot oli tarkoitus muuttaa pohjoispuolen ikkuna-aukkoja hieman suuremmiksi. Pohjoisseinälle suunnitelmaan oli lisätty vielä urkuparven kohdalle uusi ikkuna, jolloin jokaisen holvikaaren välissä olisi eteläseinän mukaisesti yksi ikkuna.¹³⁹ Uusien ikkunoiden muodossa ja puitejaossa on nähtävissä uusgotiikalle tyypillisiä piirteitä. Lagerrosin suunnittelema puitejako muistutti vuonna 1905 valmistuneen, arkkitehti Lars Sonckin suunnitteleman Mikaelinkirkon ikkunoiden puitejakoa.

Sakariston ainoan ikkunan Lagerros halusi säilyttää entisellään. Sen sijaan hän ehdotti länsiseinän pienen ikkuna-aukon ja pohjoispäätyyn ulos johtavan oviaukon

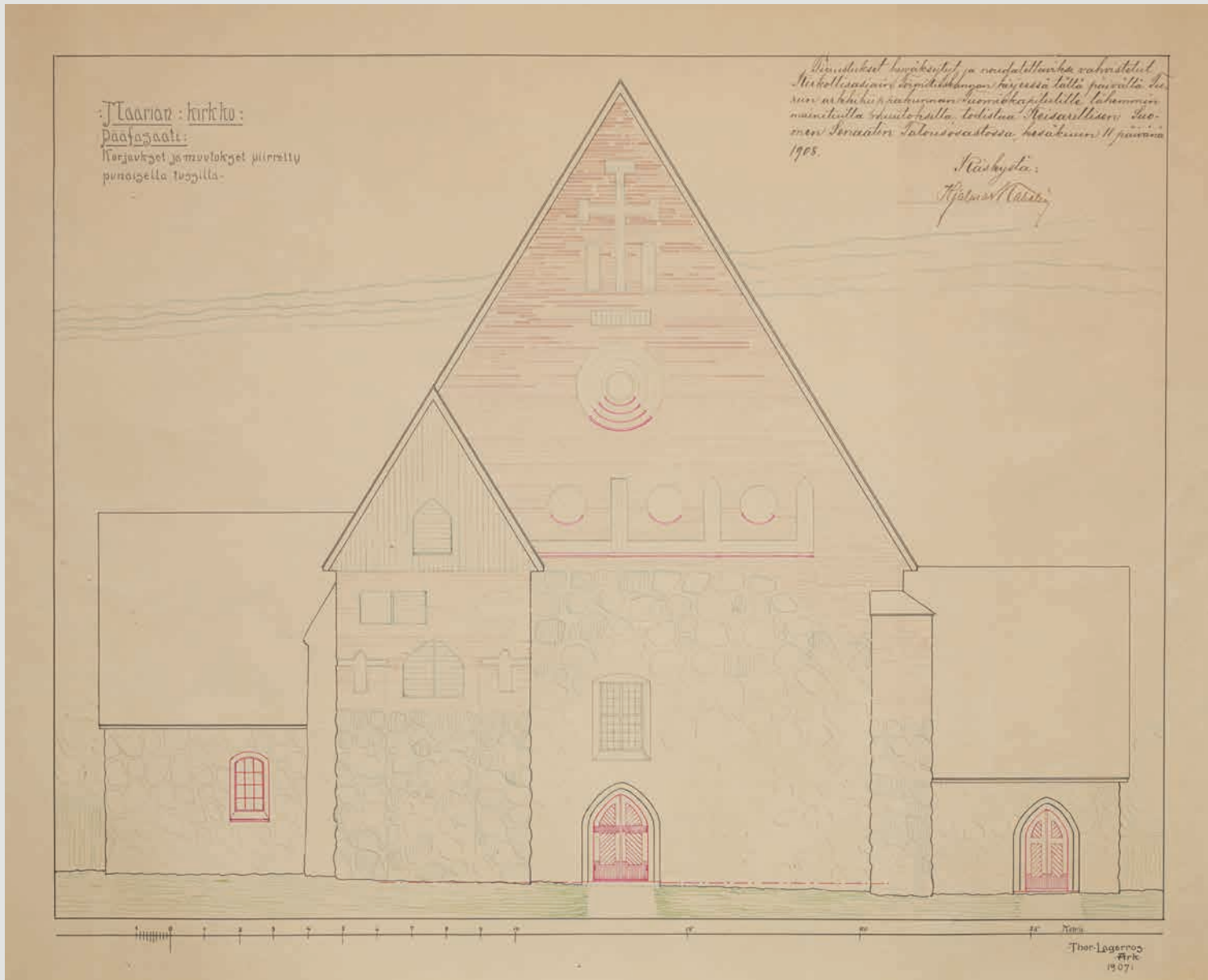

Avaran niitty- ja peltomaiseman keskellä kirkko ja hautausmaa puustoineen näkyi kauas. V. Auer 1906, TMK.

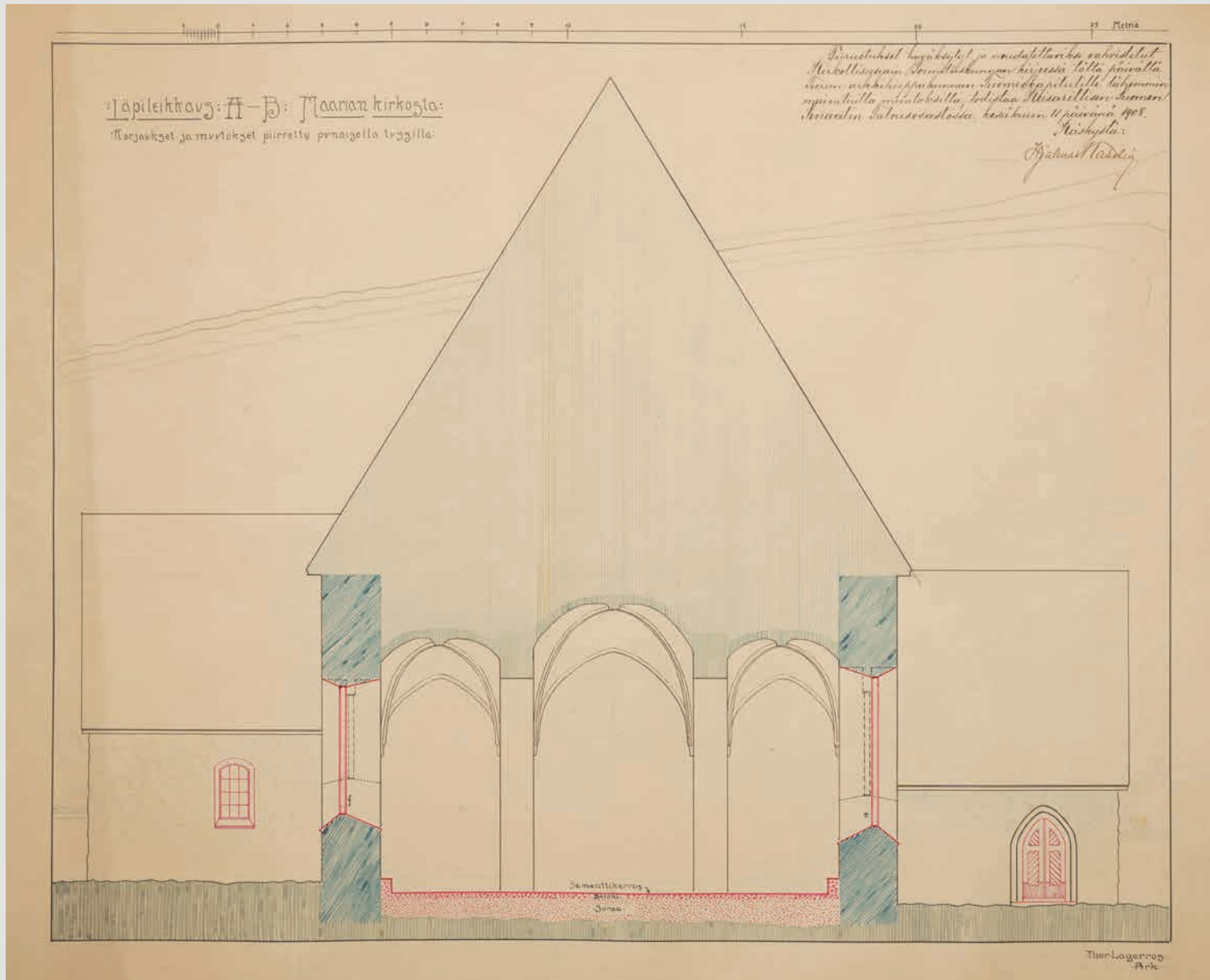
avaamista. Paksuun muuriin puhkaistuun oviaukkoon jäisi noin metrin levyinen ja pituinen eteinen, johon oli tasoeron takia tarkoitus tehdä betoniaskelmat. Sisäpuolen ovilehteen oli suunnitelmissa asentaa lasi.¹⁴⁰

Lagerros ehdotti kirkon historiallisesti arvokkaiden, mutta epäkäytännöllisten ovilehtien siirtämistä museoon ja niiden tilalle uusia ovia puukarmeineen. Kynnysten oli kuitenkin tarkoitus olla kiveä. Ulkopuolelta tammella vuorattavien ovien alaosat oli suunnitelmassa varustettu potkupellillä ja ovien edustat kynnyskivillä.¹⁴¹

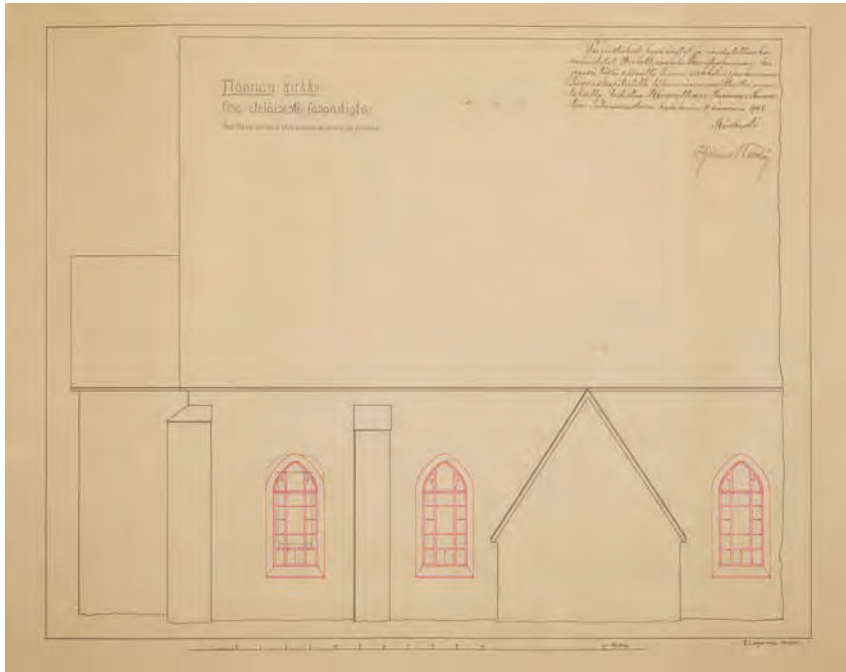
Julkisivujen korjaukset keskittyivät tiilipäätyihin, joissa kaikki rikkonaiset tiilet piti vaihtaa ja kalkkisaumat uusia. Tiilipäätyjen rappaukset tuli uusia kalkkilaastilla. Tuki-pilarien eli kontreforien tiiliosien rappaukseen piti käyttää puolestaan sementtilaastia.

Kirkkoon suunniteltiin uudet vinopaneeleilla jäsennellyt ovilehdet ja sakaristoon ikkuna. Päätökolmion pyörö- ja nauhakomeroiden alaosat oli tarkoitus pellittää. Suunnitellut korjaukset ja muutokset on merkitty punaisella värillä. Lagerros 1907, TKsrkA.

Kirkkosalin poikkileikkauksessa on esitetty betonilattian suunnitelma soratasauksineen ja ikkunoiden suurentaminen. Lagerros, TKsrkA.

Piirustukseen on merkitty punaisella värillä ikkunoiden muutos suippokaarisiksi ja uusi puitejako. Lagerros, TKsrkA.

Eteläjulkisivun ikkunat ennen suurentamista. Vesikaton peltikate oli asennettu 1870-luvulla. C. Frankenhaeuser 1900, TKsrkA.

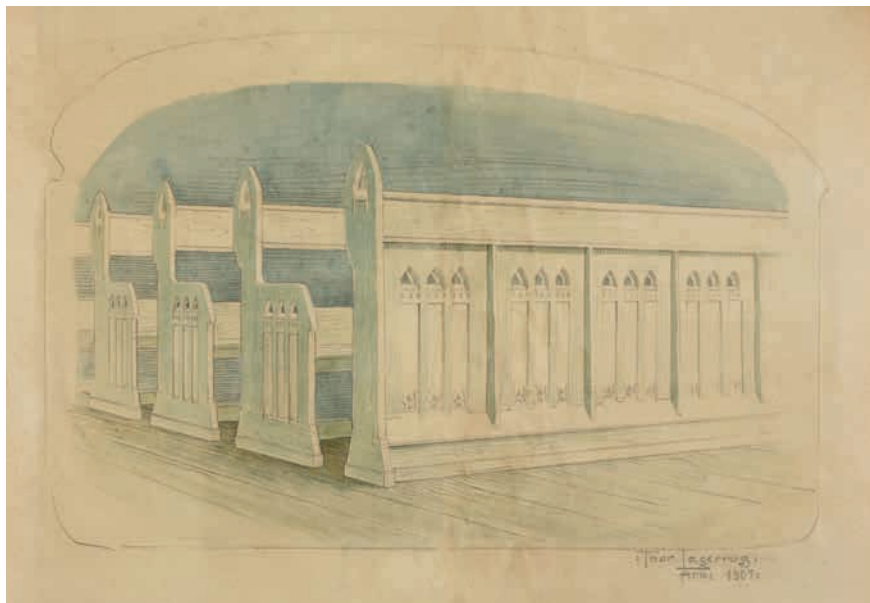
Suunnitelmapiirustukseen oli lisätty vielä päätykolmioiden pyörö- ja nauhakomeroiden alaosien varustaminen peltilistoilla. Kellotornin puuseinät oli maalattava öljymaalilla. Korjaukset oli tehtävä valvovan arkkitehdin ohjeiden mukaan.¹⁴²

Sisätilojen suunnitelma käsitti kirkon lattiarakenteiden uusimisen ja lattioiden alustan maanpinnan tasoittamisen soralla. Lagerros esitti kaksi vaihtoehtoa: pinnaltaan hiottua betonilattiaa ja perinteistä puurakenteista rossipohjaa. Kustannuksiltaan rossipohjan rakentaminen tuli kalliimmaksi, mutta hyödyntäen rossipohjaan vanhoja lattialankkuja kustannukset olivat molemmissa vaihtoehtoissa suunnilleen samat. Suunnitelma sisälsi myös seinän vierustoille betonilattian yhteydessä tehtävän noin 40 cm korkean ja noin 30 cm leveän betonipenkin, joka peittäisi monin paikoin näkyvissä

olleen perusmuurin ja toimisi samalla istuinpenkinä.¹⁴³

Suurin muutosehdotus sisätiloissa oli umpinaisten penkkikortteleiden muuttaminen avonaisiksi. Penkkien selkänojat olisi korvattu kahdella kapealla laudalla. Suunnitelmissa penkkien sivupäädyt ja kortteleiden etukaiteet oli jäsenetty pystysuorilla peileillä, joiden päätteenä olivat suippokaariset puuleikkaukset. Mäntypuiset penkit oli tarkoitus käsitellä kuultomaalaamalla.¹⁴⁴

Kirkkosalin lattiakorotusten vuoksi oli 1600-luvulla valmistunut saarnatuoli jäänyt matalaksi suhteessa penkkiriveihin. Suunnitelmassa ehdotettiin saarnatuolin korottamista noin 60 cm:llä. Samalla sen portaisiin oli tarpeen lisätä askelmia. Kaiteen rikkinäiset osat tuli korjata ja kaidetta mahdollisesti jatkaa saarnatuolin korottamisen jälkeen.¹⁴⁵

Penkkien sivuissa ja umpinaisissa etukaiteissa toistuivat suippokaariset puuleikkaukset. Lagerrosin penkkisuunnitelma vuodelta 1907, TKsrkA.

Ikkunoiden suurentamisen vuoksi ehdotti Lagerros muutoksia myös urkulehteriin, joka oli rakennettu kirkkosalin länsipäättyyn 1860-luvulla ja korjattu vuoden 1876 palon jälkeen. Sen eteläikkunan edessä olevat portaat veivät tilaa ja pimensivät kirkkosalia. Tarkoituksena oli portaiden alaosan askelmien ja niihin liittyvän seinän siirtäminen pois ikkunan edestä päätymuuria vasten. Muutoksilla saataisiin samalla kirkkosali tilavammaksi.¹⁴⁶

Suunnitelmaan oli kirjattu sakariston kamiinan siirtäminen ja hormin johtaminen ristiholvin läpi ullakolle lähimpään kirkkosalin hormiin. Tarpeen oli myös kirkkosalin

sisään savuavien kamiinoiden hormien varustaminen peltikuorilla ja kamiinoiden liitosten tiivistäminen. Koska vanhanaikaisten lämmityslaitteiden korjausten riittävydestä ei ollut varmuutta, ehdotti arkkitehti neljän uuden tehokkaan kamiinan hankkimista kirkkosaliin. Hyvänä vaihtoehtona hän piti Högforsin kamiinoita, joiden avulla ilma pysyisi raittiina sisätiloissa.¹⁴⁷

Työselitykseen oli lisäksi kirjattu alttarin, saarnatuolin ja urkuparven portaiden ja sen takaseinän maalaaminen öljymaalilla. Kirkon korjauskustannukset olivat Lagerrosin arvion mukaan 16 000 markkaa. Summaan ei sisällynyt kirkkosalin uusia kamiinoita eikä myöhemmin arkkitehdiltä tilattavia detaljipiirustuksia.¹⁴⁸

Maarian seurakunnan kirkonkokous käsitteli elokuussa 1907 arkkitehti Lagerrosin laatimat korjauspiirustukset ja kustannusarvion. Tuomiokapituli puolsi saman vuoden marraskuussa seurakunnan tekemää päätöstä kirkon sisäpuolen korjauksista.¹⁴⁹

Suunnitelmien muutosehdotukset

Kirkon korjaus- ja muutossuunnitelmat tarkisti Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Frankenhaeuser. Hän huomautti, ettei piirustusten puutteellisuuden vuoksi kaikista muutoksista saanut kunnan käsitystä.¹⁵⁰ Korjaussuunnitelmiin liittyen kävi hän toimikunnan esityksestä paikalla vielä helmikuussa 1908 ennen suunnitelmien lopullisen arvion antamista.¹⁵¹

Ikkunoiden suurentaminen oli välttämätöntä kirkkosalin valaistuksen kannalta, mutta muutosta ei Frankenhaeuserin mielestä voinut toteuttaa suunnitelmien mukaan. Koska segmenttikaari-ikkunoita Suomen kirkoissa oli jo keskiajalla, olivat Maarian kirkon eteläjulkisivun ikkunakaaret todennäköisesti alkuperäisiä. Niitä ei tullut peittää rappauksella eikä ikkunoiden muotoa muuttaa. Hän ehdotti ikkunoiden suurentamista noin 40 cm laskemalla niiden alapintaa. Ylöspäin suurentaminen ei käytännössä olisi tuonut paljoakaan hyötyä. Se olisi ainoastaan pilannut ikkunoiden muodon. Pohjoisjulkisivun ikkunat tuli suurentaa samankokoisiksi kuin eteläseinänkin ikkunat.

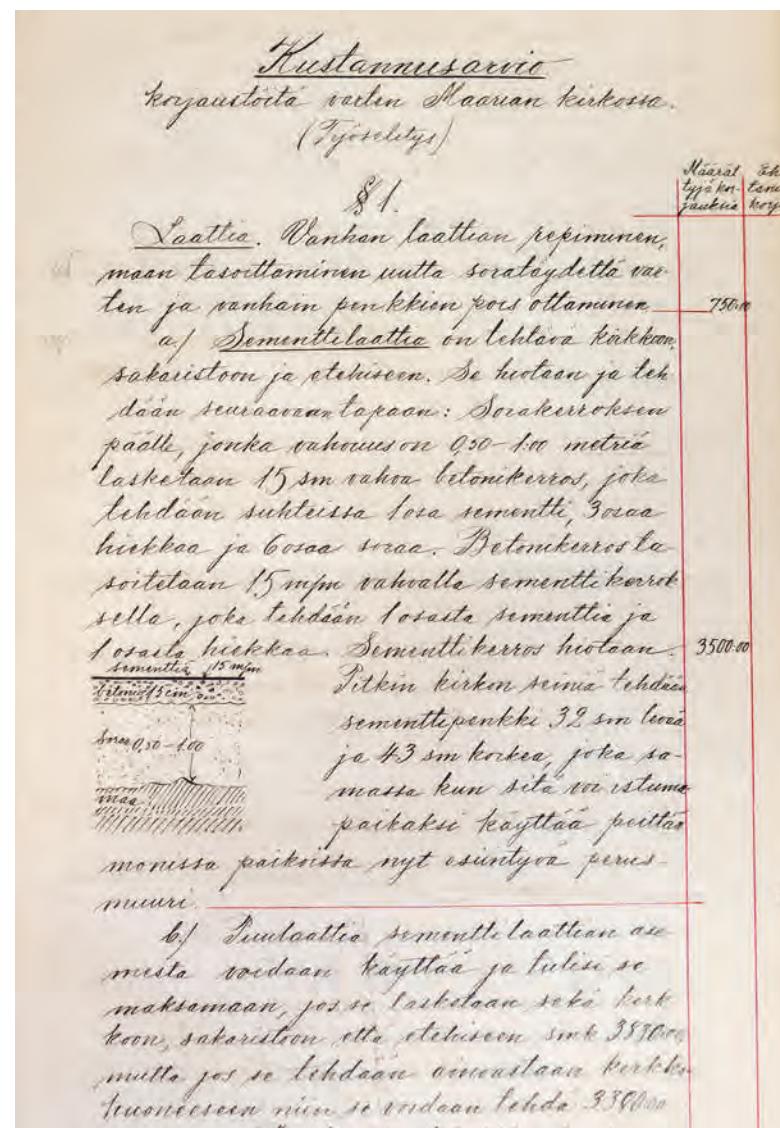
Uuden ikkunan puhkaiseminen pohjoisjulkisivun länsiosaan oli mahdollista, mikäli sen kohdalta ei löytyisi rakennusaikaisia kalkkimaalauksia.¹⁵²

Sakariston uutta ikkunaa Frankenhaeuser ei pitänyt välttämättömänä. Sen sijaan hän ehdotti suunnitellun oviaukon siirtämistä länsiseinään ja uuden oviaukon yläpuolelle pientä ikkunaa.¹⁵³ Näin säästyisi pohjoispäädyn julkisivun seinäkomero, jonka hän arveli olevan pyhimyskuvalle tarkoitettu. Julkisivun päätykolmion ornamenttien rappaamista uudelleen Frankenhaeuser piti tarpeellisena, mutta esitettyjen vesipeltien asentaminen oli tarpeetonta.¹⁵⁴

Kirkon kaikki lattiat olivat eri korkeudella. Kirkkosalin lattiaa oli nostettu ilmeisesti hautojen ja lattiaparrujen uusimisen vuoksi. Frankenhaeuser suositteli noin puoli metriä alkuperäistä korkeammalla olleen lattian laskemista asehuoneen lattian tasolle. Koska lattia oli tarkoitus uusia betonirakenteisena, sen lahoamisesta ei ollut vaaraa. Kirkkosalin lattian laskemisen myötä saarnatuolia ei tarvinnut korottaa, mihin yläpuolella ei olisi ollut oikein tilaakaan. Kuorin lattian hän ehdotti jätettäväksi entiselle tasolle, jolloin se olisi kaksi askelmaa korkeammalla kuin muu osa kirkkosalia. Sakariston lattiaa tuli myös madaltaa, koska se oli muita lattioita ylempänä. Muutostyöt toisivat kirkkosalin ja sakariston sisätilojen oikeat mittasuhteet esille.¹⁵⁵

Frankenhaeuser puolsi epämukavien ja huonokuntoisten penkkien uusimista, mutta arkkitehti Lagerrosin suunnittelemat penkit eivät sopineet Maarian kirkon yleisilmeeseen. Koska vanhojen penkkien ovet ja päät olivat hyvin kauniit ja tyyliltään samantaiset kuin saarnatuoli, ehdotti hän niiden käyttämistä uusien penkkien etukaiteeksi keskikäytävän ja alttarin puolelle. Uudet istuimet, kirja- ja jalkatuet sekä penkkien päädyt tuli sovittaa vanhojen penkkien oviin tyylillisesti sopiviksi.¹⁵⁶

Keisarillisen Senaatin kirkollisasiain toimikunta hyväksyi Lagerrosin piirustukset 11.6.1908 Frankenhaeuserin esittämin muutoksin. Yleisten rakennusten ylihallitus arvioi, etteivät muutokset nostaisi 12 000 markan korjauskustannuksia.¹⁵⁷

Lattioiden uusiminen oli yksi suuritöisimmistä muutoksista. Arkkitehti Lagerrosin laatima kustannusarvio ja työselitys vuodelta 1907. TKsrKA.

Kalkkimaalausten ja kirkon rakennusvaiheiden tutkimukset

Arkkitehti Frankenhauserin näkemyksen mukaan ennen korjausten aloittamista oli tutkittava, onko seinien ja holvien rappauksen alla säilynyt keskiaikaisia maalauksia. Vastan jälkeen oli mahdollista päättää, poistetaanko kirkkosalin rappaukset, ja määritellä mahdolliset pintojen korjaukset. Myös lattian alla olevat haudat tuli tutkia ennen kuin suunniteltu betonilattia voitiin tehdä.¹⁵⁸ Kirkon korjaustyöt alkoivat elokuussa 1908 holvi- ja seinäpintojen tutkimuksilla. Muinaistieteellisen toimikunnan rahoittamat tutkimukset saatiin päätökseen kesällä 1909. Rappauksen alta otettiin esiin arkkitehti Frankenhauserin johdolla holvien, seinien ja tiilipilareiden kalkkimaalauksia. Näkyviin saatiin noin 50 kuvaa ja holvien ruodemaalauksia.¹⁵⁹

Holvien ja seinien primitiivisiksi luonnehditut kalkkimaalaukset oli tehty rappauksen päälle mustanharmaalla värillä ja punaisen eri sävyillä. Ainoastaan vihkiristit oli maalattu vihreällä värillä. Kuorin holveissa vain ruoteissa oli maalauskoristelua. Niiden nauhaornamentit oli maalattu vuorotellen valkoisella ja punaisella värillä.¹⁶⁰ Seinämaalaukset oli tehty seinien yläosiin. Holveissa ja seinissä oli paljon esittäviä aiheita, kuten laivoja miehistöineen, turnajaiskohtaus ja kirkon edessä seisova dominikaanimunkki. Tunnusomaisia Maarian kirkolle olivat myös ristit, vaakunat ja kilvet, lintuaiheet sekä piruksi ja jättiläisiksi tulkitut hahmot. Kasveja, jotka olivat yleisiä keskiajan maalausaiheita, esiintyi vain vähän.¹⁶¹ Uusien rappauskerrosten alta paljastuneet maalaukset eivät täyttäneet Frankenhauserin odotuksia korkeatasoisesta ja arvokkaasta taiteesta, mutta hän ymmärsi kuitenkin niiden historiallisen merkityksen.¹⁶²

Piirustus on hyvin heikko, ei ainoatakaan suoraa eikä kauniisti taivutettua viivaa ole huomattavissa. Kuviot ovat samaa tyyppiä kuin lasten tekemät: päät liian suuret, jalat liian pienet ja kaikkien kasvot suoraan eteenpäin. (Frankenhauser 1910)

Etelälaivan neljännen holvin maalausaiheiden ja kirjoitusten perusteella pääteltiin, että paikalla on saattanut sijaita Neitsyt Marialle omistettu sivualtari. Holvin itävaippaan oli kirjoitettu *Maria* ja sen yläpuolelle oli maalattu kruunu. Länsivaippaan oli

maalattu risti, jonka toiselle puolelle oli kuvattu munkki ja toiselle puolelle paholainen. Pohjoisvaippaan oli kirjoitettu teksti *ora pro nobis (rukoile puolestamme)* ja etelävaipassa *Sancta Mar(ia)*. Eteläseinään oli maalattu kynttilää kantava mies ja ikkunan pieleen laiva.¹⁶³

Keskiaikaisten kalkkimaalausten lisäksi paljastui keskiaikaisia aiheita jäljittelevä maalauskerros, joka oli tehty uuden kalkkipinnan päälle 1700-luvun puolivälissä. Lukkari Mikko Juhonpoika oli saanut tehtäväksi seinien ja holvien valkaisun yhteydessä maalata aikaisemmin punaisella värillä maalatut kohdat uudelleen. Fragmentaariset ja hauraat maalaukset hävisivät lähes kokonaan esille ottamisen yhteydessä.¹⁶⁴

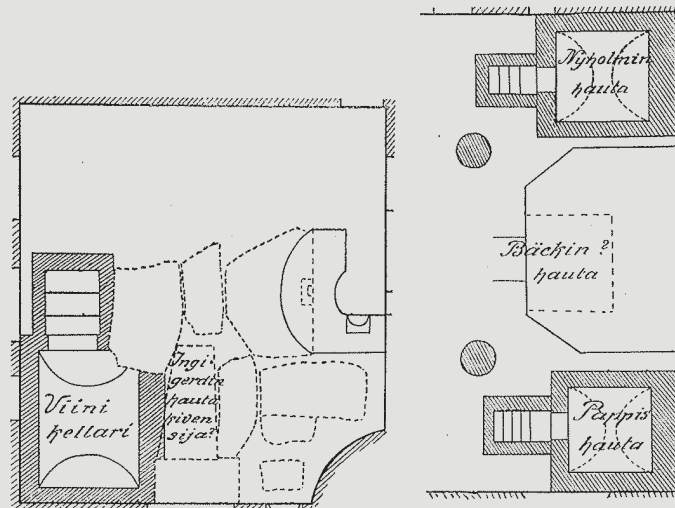
Suurin osa keskiaikaisista maalauksista oli hyväkuntoisia, eivätkä ne tarvinneet erityistä kunnostusta. Ainoastaan holviruoteiden maalauksia uusittiin ja joidenkin holvien maalauksia paikattiin.¹⁶⁵ Kalkkimaalausten konservoinnin periaatteista on vain muutama maininta. Eteläisen sivulaivan 4. holvissa maalausten ympäriltä esille otettu keskiaikainen rappauspinta jätettiin käsittelemättä. Samaa periaatetta oli toteutettu Ruotsissa sijainneen Strängnäsän kirkon kalkkimaalausten restaurointitöissä. Seurakunnan kirkonkokous ja rakennustoimikunta katsoivat käsittelemättömän rappauspinnan epäsiistiksi ja maalauttivat sen valkoiseksi. Esille otetuista maalauksista myös säädettömiksi katsotut kuvat peitettiin uudestaan.¹⁶⁶

Rappauspintojen ja lattioiden poistaminen mahdollisti havaintojen tekemisen kirkon rakenteista ja rakennusvaiheista. Runkohuoneen ja kuorin seinät oli rakennettu samassa vaiheessa, sillä niiden välissä ei havaittu muuraussaamaa. Kiviperustus jatkui myös yhtenäisenä ympäri runkokuoneen sakariston seinää lukuun ottamatta. Kuorin keskilaivan holveja oli korotettu ja muutettu tähtiholveiksi jo keskiajalla. Samassa yhteydessä oli kirkkosalin nelikulmaisten pilarien holvien kantoja korotettu tiilimuurauksella ainoastaan kuorin puolelta. Korotusosan tiilimuuraus oli epätasaista ja saumat leveitä. Yhtenäisyyden vuoksi oli korotusosa maalattu tiilen väriseksi ja keskelle jätetty valkoiseksi tavanomaisen sauman levyinen osa.¹⁶⁷

Rappauksia poistamalla saatiin keskiaikaiset kalkkimaalaukset esille. C. Frankenhaeuser 1909 ja P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Sakariston alta löytyi kivilaatoista ja tiilistä rakennettu lattia. Kivilaatat ja Ingigerdin hautakiven paikka on merkitty piirustukseen katkoviivalla. Kuorin lattiaan alta tutkittiin kaksi muurihaudaa ja puurakenteinen hauta. J. Rinne 1910, Suomen Museo.

Kirkon lattiat ja penkit poistettiin korjausten alettua
toukokuussa 1909. Juhani Rinne, TKsrkA.

Rinne päätteli, että julkisivujen tukipilarien rakentaminen ja tiilipaikkaukset, joita oli erityisesti kuoripäädyssä, oli tehty myös samaan aikaan kuin kuorin holvien uusiminen. Syyn näihin uudistuksiin Rinne katsoi johtuneen seinien painumisesta.¹⁶⁸

Kaikkialta kirkkosalin lattian alta havaittiin merkkejä hauroksista, vaikka lattianalaisia hautoja oli hävitetty jo 1810-luvun lopulla uuden puulattian rakentamisen yhteydessä. Tuolloin kirkosta poistettiin multaa ja osittain mädäntyneitä arkkuja. Kuorin kummassakin sivulaivassa oli arkkuja sisältäneet muuratut hautaholvit. Kuorin keskellä oli yhteishauta, jonka seinät ovat olleet ilmeisesti puurakenteiset. Sakariston lattian alta löytyi runsaasti ihmisluita aina perusmaahan saakka, muttei enää ehjinä säilyneitä hautoja. Ne olivat tuhoutuneet viimeistään viinikellarin rakentamisen yhteydessä. Asehuoneen haudat oli myös hävitetty edellisten korjausten yhteydessä.¹⁶⁹ Sakariston puulattian alta paljastui suurista kivilaatoista ja tiilestä tehty lattia. Sitä oli korotettu keskiajan jälkeen, kun sakariston alle rakennettiin viinikellari.¹⁷⁰

Korjaus- ja muutostyöt kesällä 1909

Kirkon korjaustöitä varten perustettiin heinäkuussa 1908 rakennustoimikunta, johon kuuluivat puheenjohtajana pastori J. R. Ellillä ja jäseninä ratamestari Juho Heinonen, rakennusmestari K. Vuorinen sekä maaviljelijät L. Kaskinen ja Matti Korhonen. Työ oli tarkoitus aloittaa toukokuussa 1909.¹⁷¹ Valtio myönsi Maarian seurakunnalle korjauksiin 12 000 markan lainan 10 vuoden maksuajalla.¹⁷² Kirkon kokonaisurakan sai tamperelainen rakennusmestari H. E. Pirilä. Korjausten tuli olla valmiina syyskuun alkuun mennessä.¹⁷³ Jumalanpalvelukset pidettiin korjaustöiden aikana Raunistulan rukoushuoneessa ja Kärsämäen kansakoulussa.¹⁷⁴

Korjaustyöt alkoivat penkkien ja lattioiden purkamisella toukokuun alussa.¹⁷⁵ Rakennuskomitea oli ensin rossipohjaisen lattian rakentamisen kannalla, mutta luopui suunnitelmasta. Kirkkosalin pohja päätettiin tasoittaa soralla ja päälle tehdä 15 cm:n paksuinen maanvarainen betonilaatta, joka oli tarkoitus eristää vielä piellä. Ainoastaan

Kirkkosali ennen korjauksia vuonna 1907 ja korjausten jälkeen. Penkkien ovien poistaminen avasi kirkkosalia. Kalkkimaalausten ja tiilipintojen paljastaminen palautti keskiajan tunnelman kirkkosaliin. M. L. Carstens, MVA ja 1910-luku, TMK.

alttarikaiteen sisäpuoli jätettiin entiselleen. Betonilaatan päälle rakennettiin niskapuuden varaan laotalattia pontatuista ja sileäksi höylätyistä kuusilautoista. Kirkkosalin pituussuuntaan asennetut 11,4 cm leveät laudat olivat puolta kapeammat kuin puretut 1800-luvun lattiaaudat.¹⁷⁶

Kuorin lattiaa laajennettiin ensimmäiseen pilaririviin asti koko itäpäädyn leveydelle. Se jäi asehuoneen tasolle laskettua kirkkosalin lattiaa kaksi askelmaa ylemmäksi.¹⁷⁷ Asehuoneeseen tehtiin hiottu betonilattia.¹⁷⁸ Sakariston lattian madaltamisesta kirkkosalin lattian tasolle luovuttiin, koska sakariston alapuolinen viinikellari olisi pitänyt purkaa. Entiseen tasoonsa jätetty lattia päällystettiin laudoilla ja maalattiin kuten kirkkosalinkin lattia. Sakariston uusi eteinen sai suunnitelmien mukaisen hiotun betonilattian.¹⁷⁹

Ikkunoiden ja ovien tuli olla valmiina kesäkuun puolivälissä. Eteläjulkisivun ikkunoiden alareunoja laskettiin noin 50 cm. Pohjoisjulkisivun ikkunat tehtiin samankokoisiksi kuin eteläseinässä.¹⁸⁰ Uusissa ikkunoissa säilytettiin vanha kuusiruutuinen puitejako. Sisäläsit lisättiin ulkopuolisiin arkkitehti Frankenhaeuserin ehdotuksesta. Eteläseinän ikkunan alapuolella sijainnut ns. papinovi muurattiin sisäpuolelta umpeen.¹⁸¹

Sakariston länsiseinään puhkaistiin uusi oviaukko, jonka yläpuolelle tehtiin neliön muotoinen ikkuna antamaan lisää valoa sisätilaan.¹⁸² Huonokuntoiset ja rakennuskomitean mielestä sopimattomat vanhat ulko-ovet päätettiin poistaa ja uudet, amerikkalaisilla saranoilla varustetut ovet asentaa niiden tilalle. Länsipäädyn sisäänkäynnin eteen tehtiin kirkkosalin puolelle lautarakenteinen tuulikaappi, jonka laseilla varustetut pariovet avautuivat keskikäytävälle. Lisäksi tuulikaapin kummallekin sivulle asennettiin lasiovet. Ovet päätettiin maalata tammensävyyisiksi.¹⁸³ Rakennusmestari Pirilälle maksettiin ovien lisätyöstä.¹⁸⁴

Penkkien tuli olla asennettuina kahden viikon kuluttua kirkkosalin lattian valmistumisesta.¹⁸⁵ Niihin asennettiin vanhojen penkkien ovet etukaiteeksi. Sivupäädyt jäivät muuten ennalleen. Penkit saivat tammaa jäljittelevän ootrauksen, joka viimeisteltiin lakkauksella.¹⁸⁶ Avonaiset penkkikorttelit poikkesivat vanhoista penkkikortteleista ke-

Uusien penkkien etukaiteissa hyödynnettiin vanhojen penkkien ovia. P. O. Welin 1984, TKrskA.

vyemmällä ulkoasullaan. Kuorissa ja saarnatuolin vieressä penkkijärjestystä muutettiin niin, että penkkien päädyt käännettiin kohti keskikäytävää. Lisäksi sivulaivojen seinän vierille asennettiin pitkät penkit.¹⁸⁷

Muu sisustus pysyi lähes entisellään. Alttaritaulun kehys, alttaripöytä ja alttarikaide kunnostettiin. Kaide päällystettiin uudella plyysikankaalla. Saarnatuoli korjattiin ja maalattiin entisen väriseksi. Kirkkotornin halkovarastossa säilytetty kivinen kastemalja siirrettiin kuoriin. Kaksi kuorin lattiasta poistettua hautakiveä kiinnitettiin alttarin

molemmille puolille seinään. Vanha numerotaulu ripustettiin kuorin eteläpuoleiseen pilariin ja sen lisäksi hankittiin vielä kaksi uutta numerotaulua.¹⁸⁸

Keskiaikainen kalkkikivistä valmistettu hautakivi nostettiin sakariston seinää vasten. Sakariston kunnostettu vaatekaappi ja viisi tuolia maalattiin. Samalla korjattiin kaksi muuta kirjakaappia sekä hankittiin yksi uusi kaappi. Kaapeista kaksi sijoitettiin sakaristoon ja yksi asehuoneeseen. Sakaristoon vaihdettiin uusi kamiina, joka asennettiin kirkkosaliin johtavan oven länsipuolelle ja yhdistettiin kirkkosalin kamiinan hormiin. Uusien kamiinoiden hankkimisesta kirkkosaliin luovuttiin. Sen sijaan päällystettiin neljä vanhaa rimauunia mustaksi maalaatuilla teräslevyillä.¹⁸⁹

Kirkon sisätilat maalattiin valkoisiksi lukuun ottamatta esiin otettuja kalkkimaalauksia.¹⁹⁰ Pilarien tiilipinnat otettiin esiin.¹⁹¹ Julkisivujen korjauksista ei ole säilynyt tietoja, mutta rakennusmestari Pirilä oli lupautunut myös maalaamaan kaikki julkisivujen laudoitukset.¹⁹²

Korjaukset saatiin päätökseen syksyllä 1909. Pieni osa 13 500 markan korjauskustannuksista katettiin huutokauppaamalla purettuja lattialautoja, penkkien osia sekä ikkunoita ja ovia. Kirkko vihittiin uudelleen käyttöön 26.9.1909 juhlallisina menoin.¹⁹³

Monessa suhteessa on kirkosta tullut miellyttävä korjausten jälkeen. Valoa tulee nyt runsaammin, sillä ikkunat on suurennettu, penkit ovat paljon mukavammat istua sekä entisiä sirommat. Kattoa kannattavat pylväät ja kattoholvien kaaret ovat tiilen väriset. Kirkossa on uusi lattia. Viime lauantaina kirkko luovutettiin tarkastuksen jälkeen seurakunnalle. (Uusi Aura 29.9.1909)

Kirkkosali säilyi pitkälti 1900-luvun alun asussaan 1930-luvulle asti. Ainoastaan seinät valkaistiin ja kirkkotekstiilit uusittiin urkulehterin laajennuksen yhteydessä. Pietinen 1938, MVA.

MUUTOKSIA JA SUUNNITELMIA 1930–1970-LUVUILLA

Uudet urut ja tekniset järjestelmät 1930-luvulla

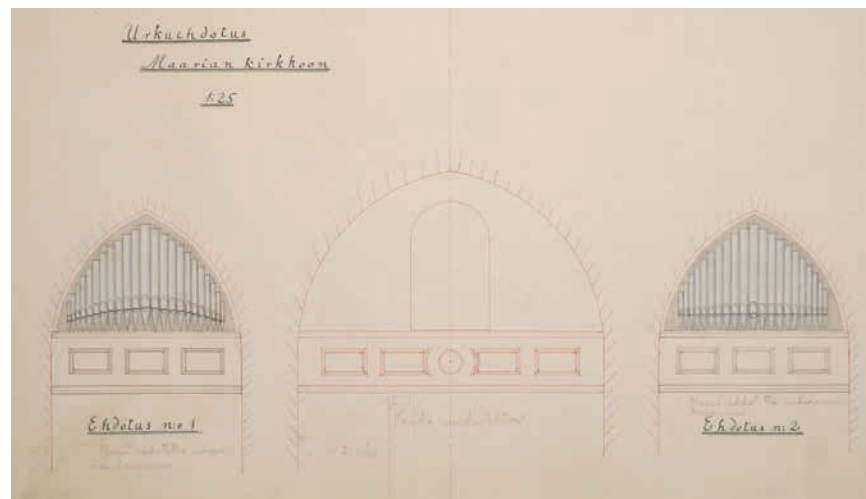
Kirkkosalin sisätilojen varomattomasti puhdistettuja pintoja joutui taitelija Oskari Niemi korjaamaan vuonna 1929.¹⁹⁴ Samana vuonna asennettiin seurakunnalle lahjoitettu kirkkoherra ja kasvitieteilijä Kalmin muistolaatta kuorin umpeen muurattuun papinoven syvennykseen.¹⁹⁵ Seuraavana vuonna kirkon peltikatto maalattiin ja ulkoseinien tiiliosia rapattiin.¹⁹⁶ Pitkään suunnitelmissa olleet sähkövalot asennettiin kirkkoon 1930-luvun alussa. Ikkunoiden yläpuolelle ja seiniin holvien alle asennetut syväteitelijät säilyivät kirkon valaistuksena aina 1980-luvun peruskorjaukseen asti.¹⁹⁷

Seurakunta päätti uusia vanhanaikaiset urut ja laajentaa lehteriä huhtikuussa 1934, koska urkulehterillä ei ollut tilaa kuorolle ja seurakunnan toivomat uudet urut eivät tulisi mahtumaan vanhalle urkulehterille. Samalla oli tarkoitus valkaista kirkon sisätilat niin, etteivät vanhat maalaukset peity eivätkä vahingoitu.¹⁹⁸

Opetusministeriö ei hyväksynyt Kangasalan urkutehtaan laatimia lehterin piirustuksia, vaan edellytti uusia suunnitelmia. Rakennusmestari Johan Haloselta tilatut uudet urkulehterin korjauspiirustukset opetusministeriö hyväksyi pienellä muutoksella. Yleisten rakennusten Ylihallitus sai tehtäväkseen valvoa muutostyötä.¹⁹⁹

Urkulehterin laajennus oli tarkoitus tehdä noudattaen vanhan lehterin rakennustapaa. Lehteriä laajennettiin sivulaivojen puolelle, tukipilarien ja kantavien puupalkkien varaan. Kannatinpalkkeille piti avata seiniin kolot, joihin ne tuettiin. Kulku lehterille säilyi etelälaivan puolelta. Keskilaivan osalle jäi lehterin vanha kaide peilijakoineen. Sivulaivojen puolelle oli tarkoitus siirtää lehterin sivujen vanhat kaiteet sekä tarvittaessa korjata ja täydentää niitä.²⁰⁰ Urakoitsijana oli rakennusmestari Johan Halonen. Laajennustyö oli valmis helmikuussa 1935.²⁰¹

Kangasalan urkutehtaalta tilatut urut sijoitettiin kahteen erilliseen osaan kirkon sivulaivoihin. Keskilaivan kohdalle asennettiin soittopöytä. Sen taakse valmistui kuorokoroke noin 50 hengelle. Urkujen siirtämisen myötä saatiin esiin länsi-ikkuna. Toiselle sivulle sijoitettiin kaksi sormiota ja vastakkaiselle sivulle jalkio ja kolmas sormio. Pillistöt asennettiin lehterin etuosaan. Maaliskuun lopulla oli 23-äänikertaiset

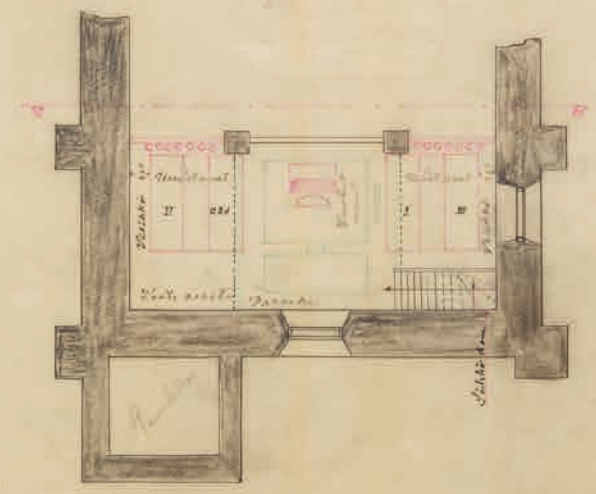
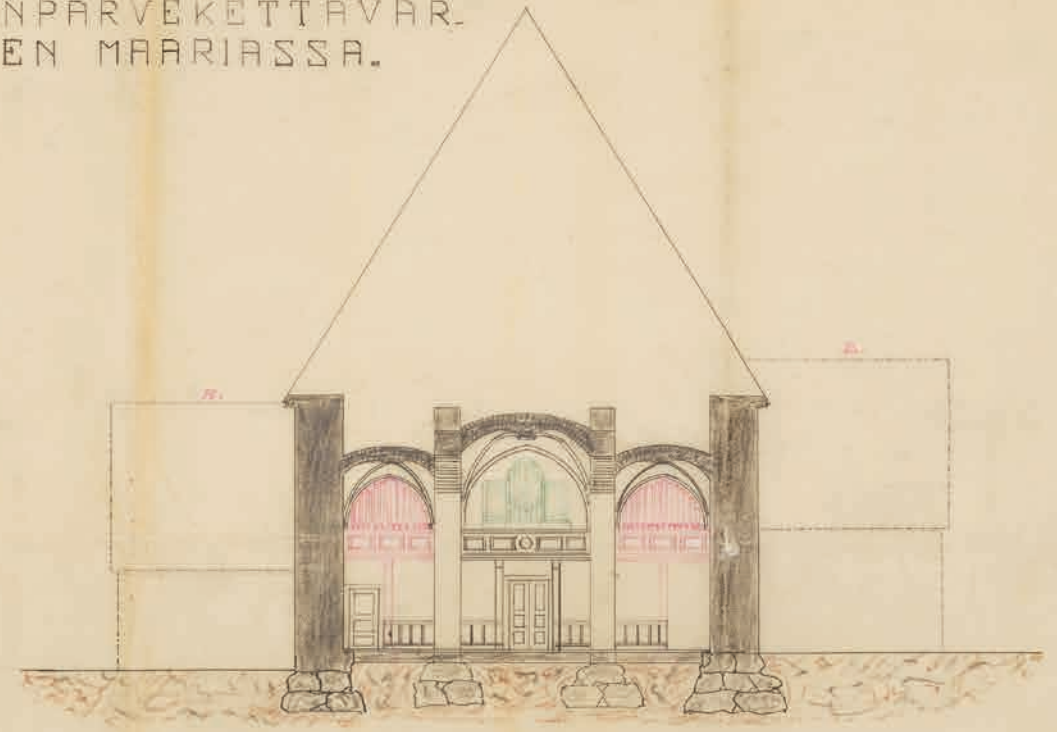
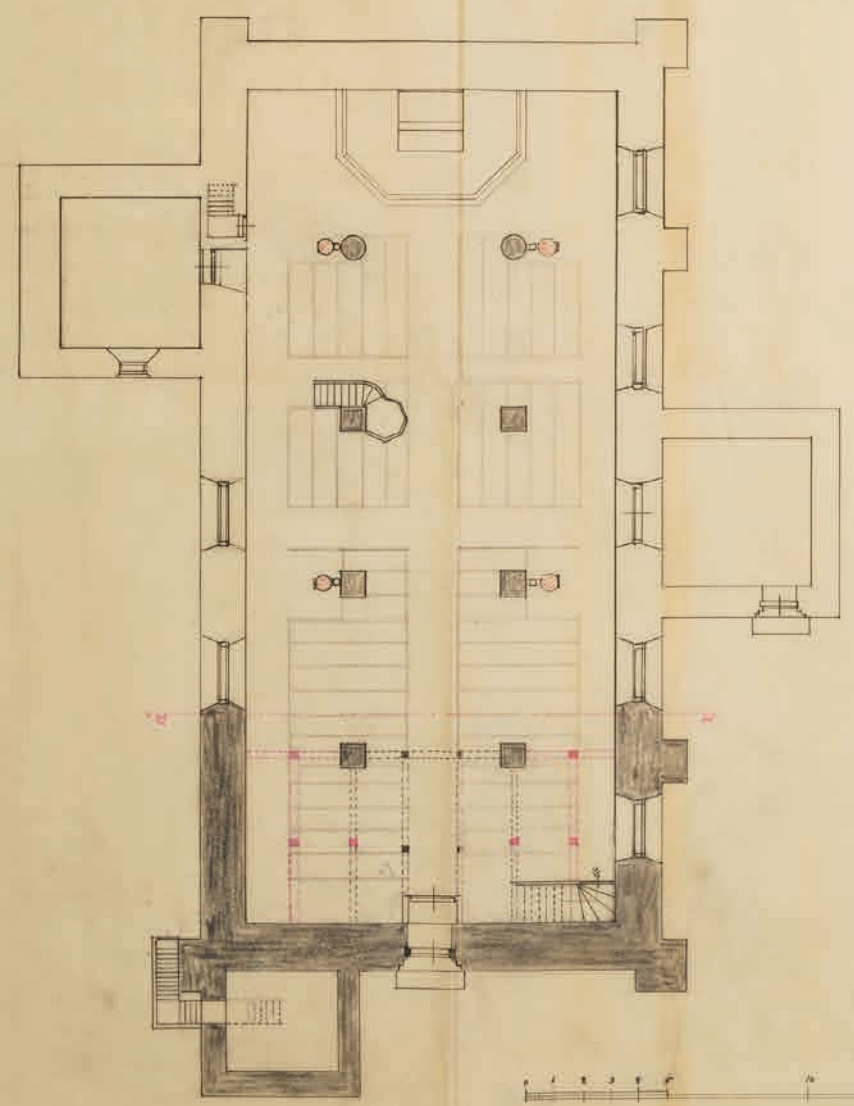
Kangasalan urkutehtaan suunnitelmassa uusien urkujen pillistöt oli sijoitettu sivulaivojen puolelle. Lehterin keskelle saatiin tilaa kuorolle ja lisää valoa poistamalla vanhat urut länsi-ikkunan edestä. Päivämätön piirustus 1930-luvulta, TKsrkA.

urut asennettu. Urkujen uusiminen tuli maksamaan yhteensä 216 100 markkaa, josta urkulehterin laajennuksen, sähkölaitteiden, asennustyön ja valaistuksen osuus oli noin 15 000 markkaa.²⁰²

Nyt on urkuparvi laajennettu, niin että se ulottuu poikki kirkon seinästä seinään. Kun ikkuna länsipäädyssä on tullut vapaaksi ja keskilaiva näkyy koko pituudessaan, on kirkko tullut sekä pitemmän että leveämmän näköiseksi. Pehmeä, kevyt valo tulvii nyt kirkkoon ylhäältä, mistä miesmuistiin ei ole mitään valoa näkynyt. Urkujen pillipöydät ovat kummallakin sivulla, täyttäen siten aina hämärän nurkan. Kun viimeisiltään hyvin tummuneet holvit ja seinät myöskin ovat pelkän siisteyden vuoksi so-pivasti valkaistut, on koko kirkko tullut ikään kuin kevyemmäksi. (Uusi Aura 14.4.1935)

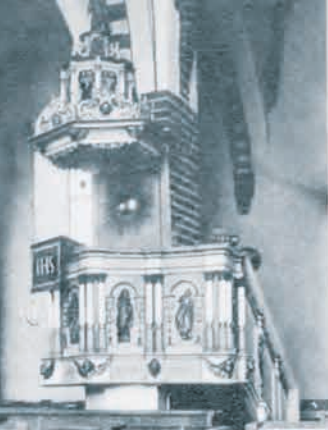
MUUTOSPIIRUSTUSEHDOTUS MAARIAN KIRKON PARVEKETTAVAR- TEN MAARIASSA.

Urkulehterin laajennuspiirustukseen on merkitty punaisella ja vihreällä värillä uudet rakenteet ja laajennusosat. Kulkulehterille säilyi entisellä paikallaan. J. Halonen 1934, TKsrkA.

1934
Arkkitehti
J. Halonen
1934

UUDISTETUSSA MAARIAN KIRKOSSA

Saarnatuoli ja kirjallina. Valok. T. Sora.

O l k k Antependium. Lehti Maria Kansasen. Valok. T. Sora.

kehukseensä alttarikaiteen tumma päällinen, sek in hänen tekoaan. Kaiken oliivinvihreä ja tumma soinnutus on rauhallinen ja pehmeä. Karvalankamatossa käy ainoastaan tummat poikittaiset langat kuin heikot väreet vedenpinnassa ja yhä toistuvat pienet ympyrät ovat kuin poreita hiljaisessa pimeydessä. Mutta antependiumissa loistaa kulta ja hopea, ja lasihelmet ja paljetit. Pintaan kudotut, heikosti hopeanhoitoiset lehtipilarit jakavat sen etusivun kolmeen osaan, joista keskimmäinen on tummin ja sillä loistava kultaristi nokimustalla taustalla. Vallankin koristeell. sissa ommelluissa apostolein symboleissa kahden puolen on voimakas temperamentti ottanut lujan otteen. Markuksen leijona on jyrävä ja kultaan soinnutettu luomus, jonka siiven sulat hehkuvat kuumissa väreissä. Lukaksen härkä on hopeanvoittoinen ja viileä, ja tavallomun kaunis on sen viivasommittelun kokonaisuudessaan. Vallankin sen selästä nouseva siipi on kuin vaakasuora taivaanranta ja välikkyviä pilviä.

Paitsi näitä alttarivaatteita on 1600-luvun saarnatuoliinkin saatu kirjallina Maija Kansasen työpajasta. Sen värisommittelu rakentuu eri voimaisille keltaisille, liittyen siten saarnatuolin runsaaseen kultaukseen. Sini palautuu korkeissa kirjaimissa, joissa on aavistuksen sinistä ja sinivihreää. Erkoisesti toteaa silmä miten hyvin kirjallina liittyy saarnatuolin vaaka- ja pystysuorain viivain rakennelmaan.

Tämä kuvaus undesta ja vanhasta Maarian kirkossa ei kuitenkaan saa päättyä, ennenkuin mainitaan myös vanha alttarikaappi. Se on vaihtelevien vaihteluiden kautta säilynyt meidän päivänme asti ja on tänä keväänä saatettu asianmukaiseen kuntoon Muinaistieteellisen Toimikunnan valvonnan alla Helsingissä. Taiteilija O. Niemi on puhdistanut sen, paikannut ja kiinnittänyt sen vanhat värit, joten se nyt loistaa keskiaikaisessa kirjavuudessaan, ilman uudismaalausta. Kaappi, joka 1851 smenttavanas ja vanhana poistettiin kirkosta, palaa nyt Helsingistä niillä eväillä, että se on Suomessa säilyneistä alttarikaapeista kauneimpia.

Alli Vällgren.

O l k k Maarian kirkon vanha alttarikaappi. Valok. Suomen Kansallismuseo.

Kirkon vanhat kamiinat vaihdettiin keskuslämmitykseen. Kattilahuone sijoitettiin viereiselle tontille rakennettuun vahtimestarin asuinrakennuksen kellariin. Suunnitelmat oli laatinut turkulainen arkkitehti Totti Sora. Lämmitysputkien, lämpökeskuksen ja asuinrakennuksen rakennustyöt aloitettiin heinäkuussa 1939. Matalapainehöyryjärjestelmän putkisto kulki betonirakenteisessa kanaalissa maan alla vahtimestarin asunnon kellarista kirkon kuorin itäosaan, ja sieltä edelleen osa lattiakanaaleissa ja osa seinään kiinnitettyinä. Kirkkosalin seinän viereen sijoitettiin penkkien alle ripaputkipatterit. Radiaattorit asennettiin urkulehterin länsipäädyn ikkunan alle, asehuoneessa kirkkosaliin johtavan portaalin itäpuolelle ja sakaristossa eteläseinälle. Työselostuksessa suositeltiin holvien tiivistämistä ullakolla noin 30 cm:n paksuisella sahanpurukerroksella, johon sekoitettaisiin kalkkia.²⁰³ Töiden ajaksi Raunistulan rukoushuoneeseen siirretyt jumalanpalvelukset voitiin pitää jo lokakuussa kirkossa, kun työt siellä oli saatu valmiiksi. Kirkon lämmityksestä huolehtivan vahtimestarin asuinrakennus valmistui vuoden 1939 lopulla.²⁰⁴ Samaan aikaan kirkon pohjoispuolelle perustettiin sankarihautausmaa.²⁰⁵

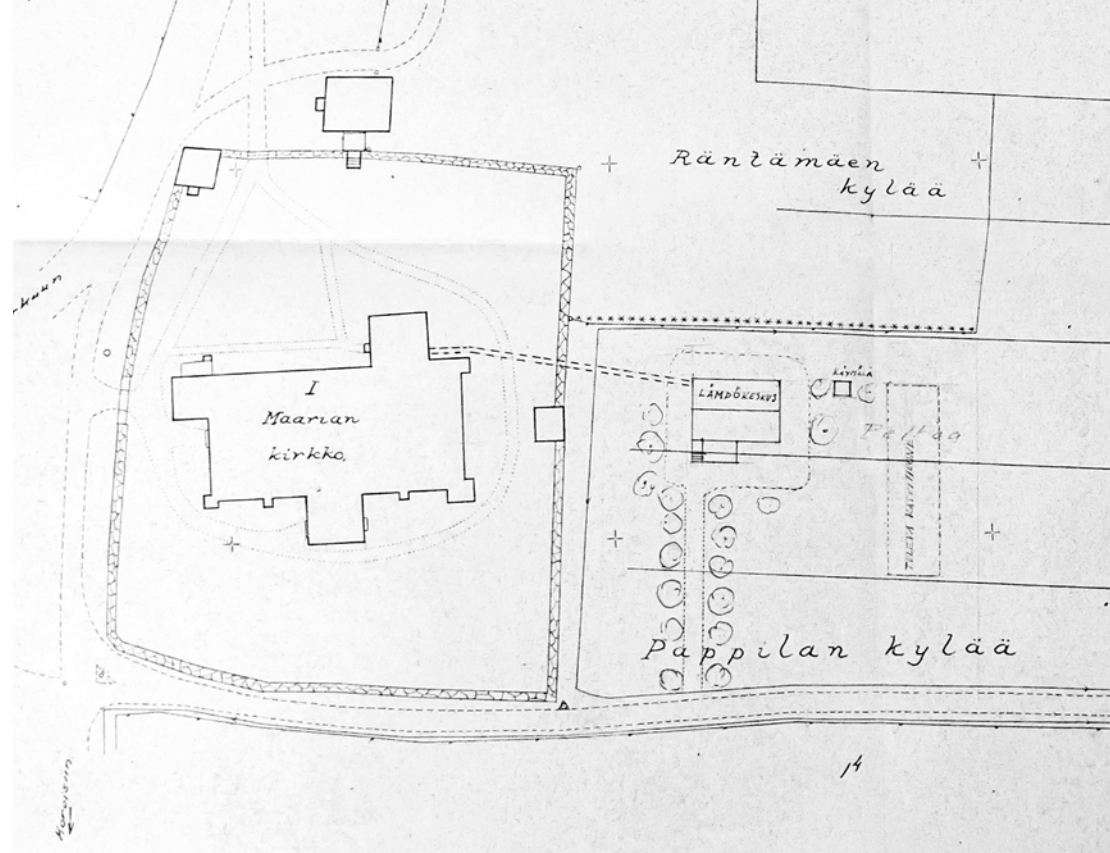
Sakariston kalkkimaalaukset ja kirkkosalin muutokset

Kirkon vuonna 1909 valmistuneissa korjaustyöissä olivat sakariston kalkkimaalauksen esiin ottaminen ja lattian madaltaminen jääneet tekemättä. Seinien alaosassa oli 1800-luvulla tehty tummanruskea paneelimaalaus, jonka yläosassa oli sabluunamaalattu friisi. Taiteilija Oskar Niemi sai tehtäväkseen ottaa vuonna 1942 kalkkimaalaukset esiin rappaus- ja maalikerrosten alta. Holvien ruoteisiin oli maalattu nauhaornamentit vuorotellen valkoisella ja punertavalla värillä. Seinän ja holvien rajaa oli korostettu kapealla viivalla ja holveihin oli maalattu yksinkertaiset kasviaiheet. Lattian laskeminen ja alttarin entisöinti jäivät tekemättä työvoimapulan vuoksi.²⁰⁶

Kirkon itäosan kiviataan oli tehty aukko lämpöputkien asennuksen yhteydessä vuonna 1939. Kulkuyhteys vahtimestarin asuinrakennukseen katsottiin tarpeelliseksi. Aukon kohdalle päätettiin tehdä vuonna 1944 ajotien levyinen rautaportti, jonka

Kirkon itäpuolelle valmistui hirsirakenteinen vahtimestarin asuinrakennus. Kuva vuodelta 1939, TMK.

Asuinrakennuksen kellariin sijoitettiin kirkon polttoainevarasto ja kattilahuone, jossa oli varaus myös kolmannelle lämmityskattilalle. V. Niskanen 1938, TKsrkA.

pylväät muurattaisiin tiilestä ja rapattaisiin.²⁰⁷

Kiinteää sisustusta ei vuoden 1909 korjausten jälkeen ollut maalattu, minkä vuoksi kirkkoneuvosto päätti kääntyä Muinaistieteellisen toimikunnan puoleen vuonna 1951. Toimikunnan arkkitehdin Elias Paalasan ehdotuksesta penkit maalattiin sinivihreän sävyisiksi ja yksityiskohdat ruskean- ja harmaanvärisiksi. Urkulehterin kaide sai saman sinivihreän sävyn kuin penkitkin. Kaiteen yksityiskohdat toistivat penkkien yksityiskoh-
tien värejä.²⁰⁸ Sakariston kaapit, numerotaulu ja tuulikaapin ovet maalattiin uudelleen tammensävyisiksi.²⁰⁹

Penkkien väreissä ei huomioitu 1600-luvun penkkien alkuperäistä väritystä. Valtionarkeologi Nordmanin tutkiessa penkkien vanhoja värikerroksia, löysi hän vanhoista päädyistä ja kaiteesta kaksi eriaikaista maalikerrosta tammiootrauksen alta. Pohjakerros oli luonnonvärinen ja käsitelty ehkä värittömällä laserauksella, kun taas päätyjen pylväät olivat tummansiniset. Toisen maalauskerroksen pinta oli sininen ja pylväät olivat heleänsiniset. Nordmanin käydessä paikan päällä elokuussa 1951 olivat maalarit aloittaneet jo työnsä. Jos penkit olisi maalattu alkuperäisen värisiksi, olisi arkkitehti Paalasan värisuunnitelma jouduttu muuttamaan muissakin kohdissa.²¹⁰

Paanukaton palauttaminen 1964

Kirkon peltisen vesikatteen uusiminen oli tullut ajankohtaiseksi 1950-luvun lopulla. Kattorakenteet oli tehty kokonaan uudelleen vuoden 1876 palon jälkeen. Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti paanukatteen palauttamista, koska se kuului tyyllisesti keskiaikaisiin kirkkoihin.²¹¹ Vuonna 1964 toimikunta hyväksyi paanukatteen suunnitelman, jossa uudet paanut tehtäisiin kirkon vanhojen paanujen mukaisesti pyöreäpäisinä. Paanutyyppeä edusti Lounais-Suomessa yleisesti käytössä ollut mallia.²¹² Paanujen valmistus aloitettiin saman vuoden keväällä seurakuntien puutyöhuoneella. Urakoitsijaksi valittiin taivassalolainen Unto Veistinen, jolla oli kokemusta puukirkkojen korjauksista.²¹³

Kyllästysaineella käsitellyt paanut naulattiin kiinni peltikaton päälle asennettuun ruodelaudoitukseen. Suunnitelman mukaisesti paanut olivat muodoltaan pyöreäpäisiä lukuun ottamatta räystäspaanoja, joiden kärjissä oli neliönmuotoiset ulokkeet. Katon otsa- ja räystäslaudat uusittiin ja ne päällystettiin 0,5 mm:n paksuisella kuparipellillä. Katon harjalla olleet puiset kattoristit oli tarkoitus kunnostaa. Valmis katto siveltiin vielä kyllästysaineella.²¹⁴

Vuoden 1964 kesäkuun lopussa olivat pohjoislappeen asennustyöt käynnissä. Asehuoneen, kellotornin ja runkokuoneen etelälapteen katot olivat valmiit. Myös kontreforien eli seinien tukipilarien päälliset oli ehditty kattaa paanuilla. Muinaistieteellisen toimikunnan ehdotuksesta syöksytorvet ja vesikourut jätettiin pois, koska ne eivät sopineet kirkon arkkitehtuuriin eivätkä paanukattoon.²¹⁵ Katteen uusimisen yhteydessä ukkosenjohdattimet uusittiin.²¹⁶ Kirkkomaan kahden hautakappelin katot huollettiin. Varastona käytetyn Baehrin kappelin kattoon asennettiin paanut. Kirkon itäpuolella sijainneen Haartmanin kappelin paanukatto oli tarkoitus käsitellä kyllästysaineella, johon tarvittaessa oli lisättävä mustaa väripigmenttiä oikean sävyn saamiseksi.²¹⁷

Kirkkoon palautettu paanukatto asennettiin peltikatteen päälle. TKsrKA.

Korjaussuunnitelmat 1960-luvulla

Kirkkosalin itäikkunan umpeenmuurauksen avaamista suunniteltiin 1950-luvun lopulla.²¹⁸ Koko kuoria koskevan muutosehdotuksen laati loppuvuonna 1960 arkkitehti Olli Kestilä. Kuori-ikkunan avaaminen edellytti vuonna 1877 valmistuneen alttaritaulun poistamista ja alttarin uusimista. Tilalle oli tarkoitus rakentaa puinen, kankaalla verhoiltu pöytä ja alttarikaide. Alttaritaulun korvasi pöydän yläpuolelle sijoitettava puuristi tai alttarikaappi. Kuorin avattavaan ikkuna-aukkoon oli suunnitteilla teräskarminen ikkuna antiikkilaseineen ja lyijypuitteineen.²¹⁹

Arkkitehti Kestilä päivitti vuonna 1962 suunnitelmia, jotka koskivat kuorin palauttamista keskiaikaiseen asuunsa. Kuorin tärkeimmän ikkunan peittänyt alttaritaulu oli liian suuri ja hallitseva keskiaikaiseen kirkkoon. Suunnitelmissa oli edelleen alttaritaulun ja sen rakenteiden poistaminen sekä kokonaan uuden alttarin rakentaminen. Kestilä ehdotti alttarikehän rajaaman sisäosan nostamista kuorin lattiatasosta ja kuorin seinien vieressä olevien penkkien korvaamista tuoleilla. Kuori-ikkunan lisäksi oli suunnitelmiin lisätty eteläseinän ikkunoiden uusiminen. Tarkoituksena oli myös uusia valaistus sekä suorittaa muutoksista aiheutuvat maalaustyöt.²²⁰ Kirkkovaltuusto hyväksyi Kestilän suunnitelmat saman vuoden kesällä. Muinaistieteellinen toimikunta ehdotti kirkon katselmuksen jälkeen suunnitelmien edelleen kehittämistä.²²¹

Suunnittelutyö jatkui vuosina 1964–1967. Ensimmäiseen pilaririviin asti ulottuvaan kuorin lattiaan oli suunniteltu vuonna 1967 kalkkikivilaatoitus, johon vanhat hautakivet upotettaisiin. Keskikäytävän kohdalle, pylväiden väliin, oli sijoitettu keskiaikainen krusifiksi. Vanhan alttarikehän tilalle oli tarkoitus tehdä ristikoista koostuva kaide. Polvistumispenkin lisäksi kaide oli saanut pikaritelineen.²²²

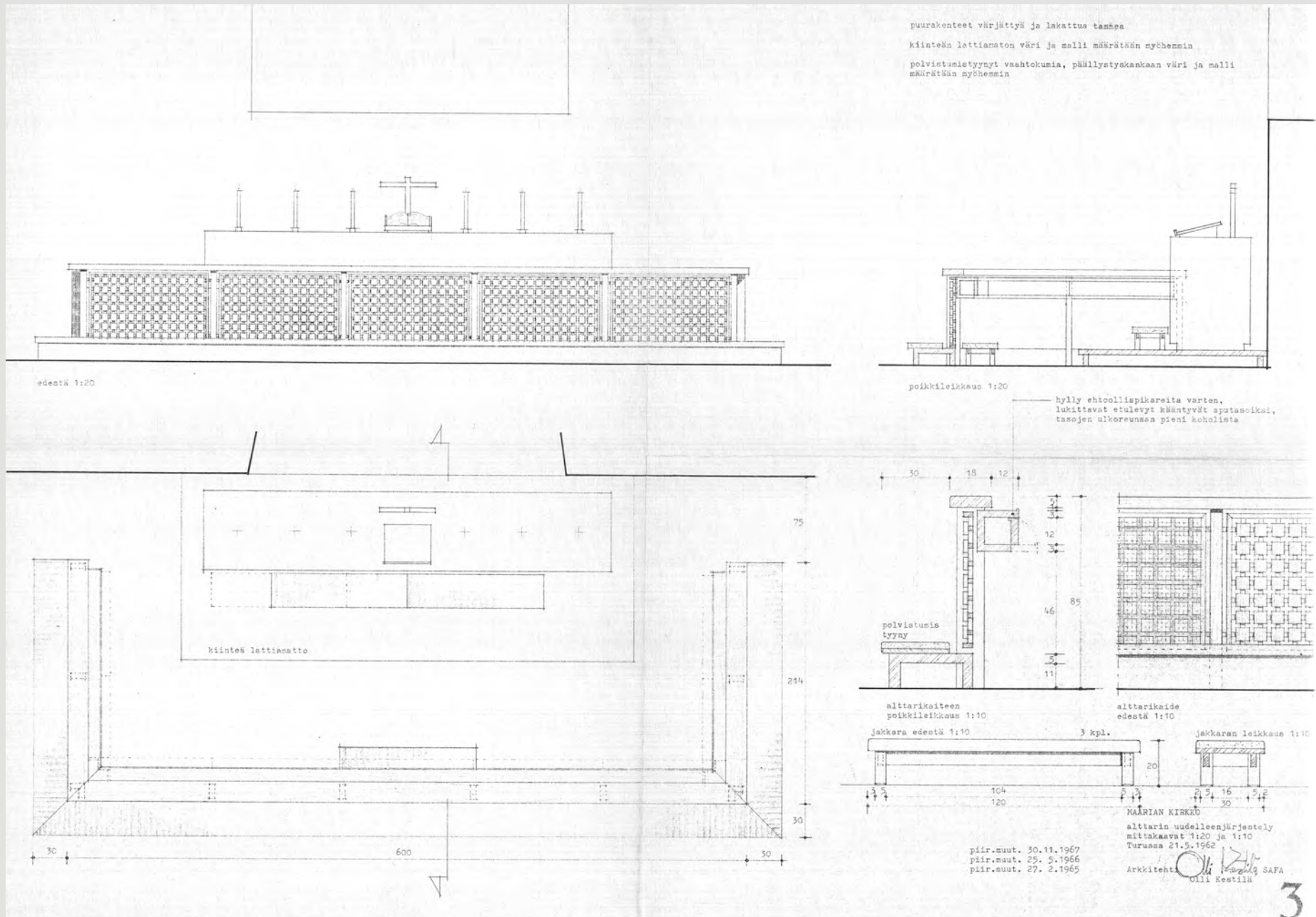
Suunnitelmiin oli lisätty asehuoneen ja sakariston muutokset. Asehuone oli tarkoitus muuttaa sivukappeliksi, jonka ikkunaseinälle sijoitettaisiin puurakenteinen alttari. Keskiaikaisen kastemaljan siirtäminen ja alttarin sijoittaminen asehuoneeseen sekä tuolien hankkiminen mahdollistaisi kirkolliset toimitukset. Lattia oli tarkoitus päällystää tiili-laatoilla. Asehuoneen kolme vanhaa sisäovea säilytettäisiin, mutta kirkkosalin puolelta

asehuoneeseen johtava pariovi uusittaisiin. Hätäpoistumistieksi suunniteltu länsiseinän ulko-ovi oli tarkoitus muuttaa teräslasioveksi ja itäseinän oviaukko sulkea kokonaan. Muutosten vuoksi piti asehuoneesta siirtää pois vanha urkufasadi ja hautakivilaatat. Korjaussuunnitelmien kanssa samaan aikaan selvitettiin kirkon muuttamista sähkölämmitteiseksi. Asehuoneen korjaussuunnitelmissa otettiin huomioon lattialämmityksen asennus.²²³

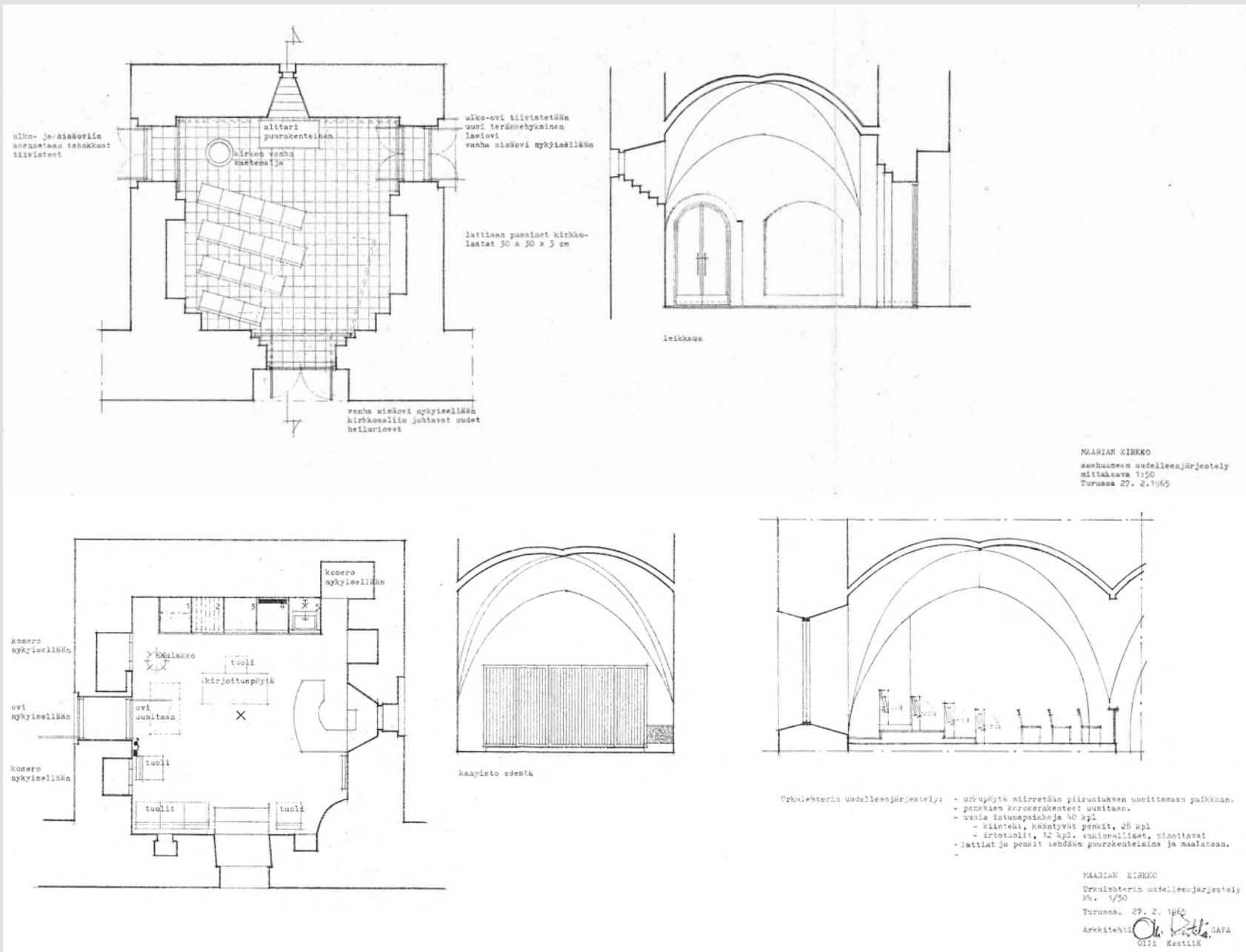
Sakariston muutokset kohdistuivat lähinnä toimintojen ja säilytystilojen parantamiseen. Pohjoisseinän uuteen kaappirivistöön olisi sijoitettu sähkö- ja arkistokaappi sekä pesuallas. Muut kaappirivistön osat olisivat kasukoiden ja kirkollisen esineistön säilytystä varten. 1900-luvun alussa asennettu puulattia oli tarkoitus maalata ja pienen eteisen ovi uusia.²²⁴

Kirkon korjaussuunnitelmiin Kestilä lisäsi länsipäädyn sisäänkäynnin uudelleen järjestelyt ja urkulehterin muutokset. Sisäänkäynnin eteen 1900-luvun alussa rakennetun tuulikaapin tilalle oli suunniteltu uusi tuulikaappi pieniruutuisine lasiovineen. Tuulikaapin ja urkuparven portaikon alle sijoitetun siivouskomeron väliin oli tarkoitus tehdä pieni morsiushuone ja lehterin portaikkoon johtava ovi poistaa kokonaan. Urkulehterin uudelleen järjestämisen tavoitteena oli lisätä istumapaikkoja kuorolaisille. Urkupöytää siirtämällä ja kääntämällä saataisiin lehterin etuosan keskelle 12 tuolia. Uusittavaan kuorokorokkeeseen voitiin sijoittaa neljään riviin penkkejä, joissa olisi yhteensä 28 ylös käännettävää istuinosa.²²⁵

Korjaussuunnitelmien laajentuessa käsittämään myös lämmitysjärjestelmän putkistojen ja radiaattoreiden vaihtamisen merkitti se muutoksia koko sisätilaan. Vuonna 1967 asetettiin toimikunta, jonka tehtäväksi kokonaiskorjaussuunnitelman sijaan annettiin vain kuoriosan suunnitelman edistäminen.²²⁶ Muinaistieteellinen toimikunta esitti kuitenkin lausunnossaan, ettei kirkon kuoriosassa tulisi tehdä mitään olennaisia rakenteellisia muutoksia kuten kuori-ikkunan avaamista, ennen kuin kirkon kokonaiskorjaus tulee ajankohtaiseksi. Korjaushanke raukesi toistaiseksi.²²⁷

Kuorin päivitetty muutospiirustus ja alttarin suunnitelmat. O. Kestilä 1967, TKsrkA.

Asehuoneen ja sakariston sisustuksen päivitetty muutospiirustukset valmistuivat vuonna 1966. Suunnitelmassa asehuone muutettiin kappeliksi ja sakariston toiminnallisuutta parnnettiin. Urkulehterin uudelleen järjestelyissä tavoitteena oli saada kuorolaisille lisää istumapaikkoja. O. Kestilä 1965 ja 1966, TKsrkA.

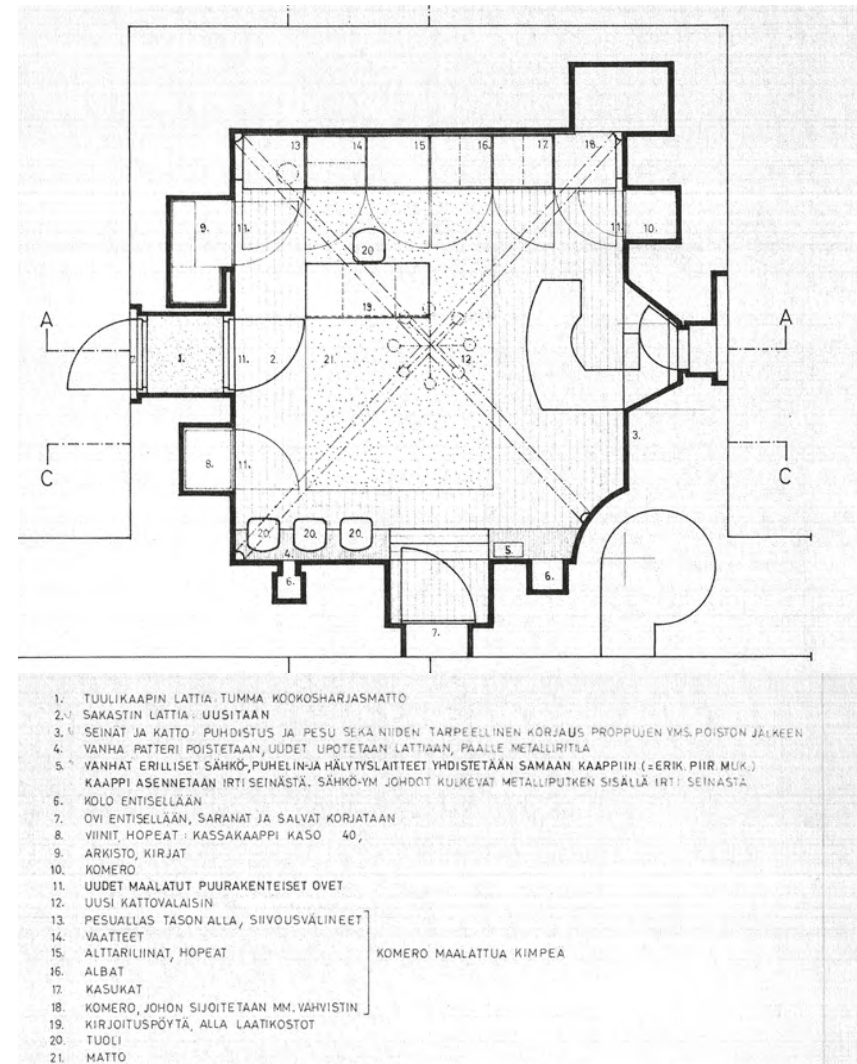
Sakariston sisustuksen uusiminen ja ulkopuolen työt 1970-luvulla

Kirkon muutostyöt olivat jääneet 1960-luvun lopulla toteuttamatta. Sakariston kalustus päätettiin kuitenkin uusia vuonna 1973. Kaappien tilalle suunniteltiin aluksi hyllyjä, mutta suunnitelmasta luovuttiin. Käytännölliset säilytystilat tarvittiin ehtoollisastioille, alttaritekstiileille, kasukoille ja siivousvälineille, koska sakariston kolme vanhaa kaappia eivät olleet näiden säilytykseen tarkoitettuja. Sakaristossa oli kaappien lisäksi vitriini messukasukoille, työpöytä, tuoleja ja sohva.²²⁸

Sakariston uudelleen järjestämiseksi käännyttiin Arkkitehtitoimisto Pekka Pitkäsén puoleen. Ensimmäiset suunnitelmat hän laati yhdessä sisustusarkkitehti Arto Kukkasniemen kanssa vuonna 1972. Pohjoisseinän kaappirivistö oli mahdutettu holvikaaren alle niin, että reunimmat kaapit olivat muita matalampia. Niihin oli suunniteltu siivouskaappi altaineen ja kaappi äänentoistolaitteille. Keskimmaiset kaapit oli varattu tekstiileille. Viinille ja hopeaesineille oli länsiseinän keskiaikaiseen komeroon suunniteltu kassakaappiovellalla varustettu säilytys. Saman seinän toinen komero oli varattu arkistomateriaalille. Seinäkomeroiden puuovet oli tarkoitus uusia.²²⁹ Museovirasto esitti niiden ovien ja sisärakenteiden säilyttämistä, koska ovissa saattoi olla keskiaikaisia osia.²³⁰

Suunnitelmissa oli myös sakariston lattian maalaamisen sijasta sen uusiminen, seinien rappausvaurioiden korjaaminen ja 1900-luvun alun sakariston eteisen oven vaihtaminen uuteen. Vanha korkea lämpöpatteri tuli poistaa ja uusi asentaa lattiaan tehtävään syvennykseen, joka oli tarkoitus kattaa metalliritilöillä. Jos kaappeja ei sakaristoon voitu tarpeeksi tehdä, oli asehuoneeseen mahdollista sijoittaa komeroryhmä alboja varten. Korjauksiin oli käytettävissä kirkkosalin kuorin uusimiseen tarkoitettuja varoja.²³¹

Sakaristoon hankittiin kirjoituspöytä, naulakko ja pehmustettu penkki. Pohjoisseinälle rakennettiin puukaapit ja eteläseinälle tehtiin sähköpääkeskus. Seinäkomeroiden vanhat ovet konservoitiin ja eteisen ovi säästettiin. Rippilasten albojen säilytys siirrettiin asehuoneeseen.²³² Sakariston sisustuksessa yhdistyivät uudet, modernit kaapit, penkki ja kirjoituspöytä sekä 1800-luvun renessanssityyliset tuolit. Sakariston korjaustyöt tehtiin vuosina 1974–1975.²³³ Samassa yhteydessä lattia ilmeisesti uusittiin ja eristettiin.

Sakariston muutospirustus. Arkkitehtitoimisto Pekka Pitkäsén 1972, TKsrkA.

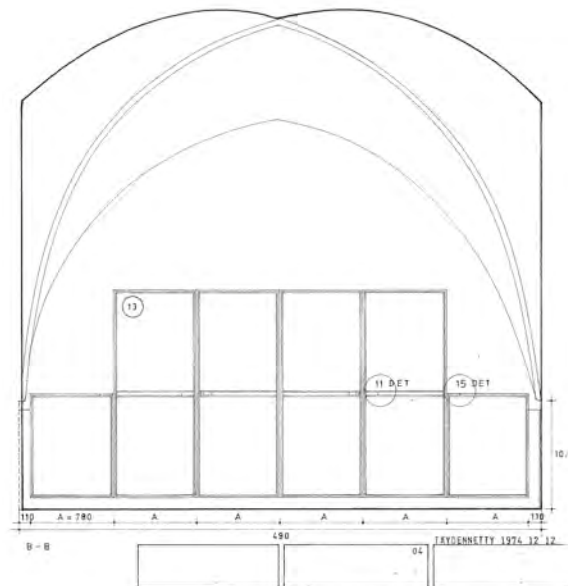
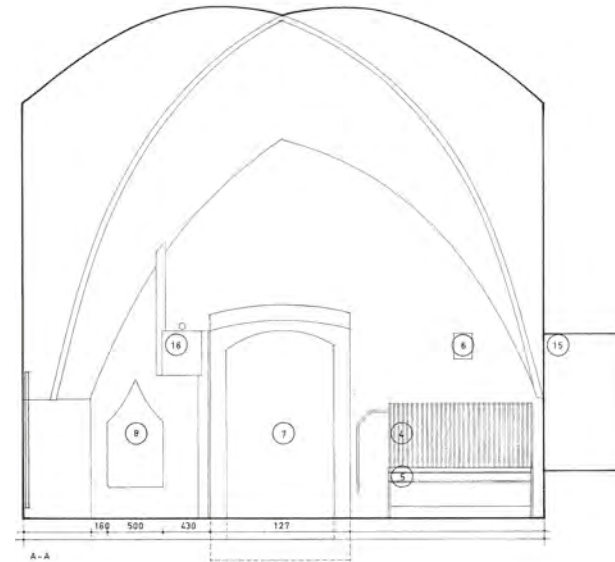

Sisustukseen lisättiin säilytyskaappeja ja työpöytä. P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Kirkkoa ympäröivän kivimuurin ja porttien kunnostaminen oli tullut ajankoh-
taiseksi. Porttien holvikaaret päätettiin korjata ja muurin kulmassa sijainnut Baehrin
hautakappeli maalata. Kirkkohallintokunta esitti vuonna 1975 rikkonaisen kivimuurin
kunnostamista. Samalla oli tarkoitus rakentaa hautausmaalle suojakaide putoamises-
teeksi Maunu Tavastin kadun puoleiselle sivulle. Se jäi kuitenkin toteuttamatta, vaikka
kivimuri korjattiin.²³⁴ Seuraavana vuonna hautausmaalle asennettiin betonijalustoille
neljä valaisinpylvästä.²³⁵

Kirkon kiviainan pohjoispuolella sijaitsi vuonna 1896 valmistunut pitäjänmaka-
siini.²³⁶ Rakennus siirtyi seurakunnan omistukseen vuonna 1975 Turun kaupungilta.
Ehtona oli, ettei punatiilistä viljamakasiinia saanut purkaa eikä sen julkisivua muuttaa
ilman suojeluviranomaisten suostumusta.²³⁷

Pohjoiseinän ja eteläseinän projektio. Pekka Pitkänen ja Arto
Kukkasniemi 1974, TKsrkA.

PERUSKORJAUS 1982–1984

Korjaustöiden valmistelu

Maarian ja Kaarinan (nykyisen Pyhän Katariinan) keskiaikaisten kirkkojen peruskorjausten edistämiseksi oli Turun ja Kaarinan seurakuntien yhteinen kirkkovaltuusto nimennyt kesäkuussa 1981 rakennustoimikunnan. Sen puheenjohtajana toimi hallintojohtaja Urpo Rastimo ja sihteerinä rakennusjohtaja Matti Leimu sekä myöhemmin korjaustöiden valvoja Lauri Toukoniitty. Toimikunnan jäseninä olivat Maarian kirkkoherra Eero Parvio ja Kaarinan kirkkoherra Esa Anttila, arkeologian professori Unto Salo, diplomi-insinööri Esko Hiirsalmi, toimistopäällikkö Heikki Havas Museovirastosta ja vt. rakennuspiiripäällikkö Seppo Laitakari Rakennushallituksesta.²³⁸ Toimikunnan tehtävänä oli sisätilojen ja julkisivujen korjaustöiden suunnittelu ja rakennuttaminen.²³⁹

Molemmissa kirkoissa kiireellisin työ oli lämmitysjärjestelmien, sähköasennusten ja valaistuksen uusiminen. Kirkoista puuttuivat myös toiminnan edellyttämät apu- ja sosiaalitilat. Kirkkojen ja niiden korjausten samankaltaisuuden vuoksi oli järkevää yhdistää Maarian kirkon ja Kaarinan kirkon suunnittelu- ja korjaustyöt.²⁴⁰ Alkamassa oli myös Paattisten kirkon lämmitysjärjestelmän uusiminen ja sisäpuolen korjaustyöt, jotka liitettiin toimikunnan tehtäviin myöhemmin.²⁴¹

Maarian seurakunnan kasvaminen suurseurakunnaksi ja kirkkojuhlien asettamat tarpeet sekä ehtoollisella käynnin huomattava vilkastuminen edellyttivät myös toiminnallisia muutoksia. Alttariin liittyvät muutokset olivat olleet esillä jo 1960-luvulla. Rakenteellisiin uudistuksiin oli varauduttava rakennuksen historia ja taloudelliset seikat huomioon ottaen. Korjaustöissä tuli säilyttää kirkon historiallisesti arvokkaat osat niin, että ne palvelisivat myös seurakunnan nykyistä hartauselämää.²⁴²

Maarian kirkon korjauksen suunnittelu oli aloitettu jo 1960-luvulla, mutta lukuisat ja laajuudeltaan erilaiset suunnitelmat olivat jääneet toteuttamatta. Seurakuntaneuvosto päivitti vuonna 1981 peruskorjauksen tavoitteet.²⁴³ Rakennustoimikunnan katselmuksessa tarkasteltiin elokuussa 1981 kirkon korjaustarpeet. Seurakunnan tarpeet yhdessä katselmuksen kanssa loivat perustan esisuunnitelmien laatimiselle.²⁴⁴

Maarian kirkon peruskorjaussuunnitelman tavoitteet 26.5.1981

Maarian kirkon keskuslämmitys on uusittava siten, että kirkossa voidaan ylläpitää tasainen lämpötila.

Kirkon koko sisävalaistus on uusittava tehokkaasti siten, että kirkon keskilaivan holvistot vapautuvat valaistuslaitteista.

Kirkon perustukset on vahvistettava ja murtumat seinissä sekä holveissa korjattava.

Nykyinen alttarirakennelma puretaan ja suljettu päätyikkuna otetaan uudelleen käyttöön sekä keskiaikainen ristiinnaulitun kuva kiinnitetään triumfikaaren yläpuolelle. Alttarikaappi restauroidaan. Alttari-ikkunan valaisemista ulkoapäin tulisi tutkia.

Puulattia säilytetään samalla kun ylempänä olevan alttarilattian porrasaskelman synnyttämä alttius tapaturmille ja este vammaisten liikkumiselle eliminoidaan.

Istumapaikkojen määrä säilytetään ainakin entisellään ja keskikäytävän suuntaisesti asetetut penkit käännetään alttariin päin. Samalla saarnatuoli siirretään alttarin lähelle etelän puoleisen pyöreän pylvään varaan.

Kirkon akustista tasoa vaalien äänentoistolaitteet uusitaan hyvän kuuluvuuden takaamiseksi.

Urkulehteri säilytetään ja hankitaan kirkkoon uudet mekaaniset urut. Lehteri varustetaan kiinteillä penkeillä.

Kellotapulin alaosaan rakennetaan ns. morsiamen huone.

Kirkon restauroinnista erillisenä toimenpiteenä tulisi seurakuntien kiirehtiä kirkon edustan ja pohjoispuolen paikoitusalueen päällystämistä. Kulkutie pääportilta kirkon ovelle tulisi kattaa tyyliin soveltuvalla tavalla.

Maarian kirkon pohjoispuolella sijaitsevan viljamakasiinin käyttöä seurakuntatyössä, esim. nuorisotyössä tulisi tutkia ja saattaa rakennus tätä tarkoitusta palvelemaan asuun. Kirkon läheisyydessä tarvittavat saniteetitilat voitaisiin sijoittaa tämän rakennuksen alakertaan.

Esisuunnitelmasta korjaussuunnitelmaksi

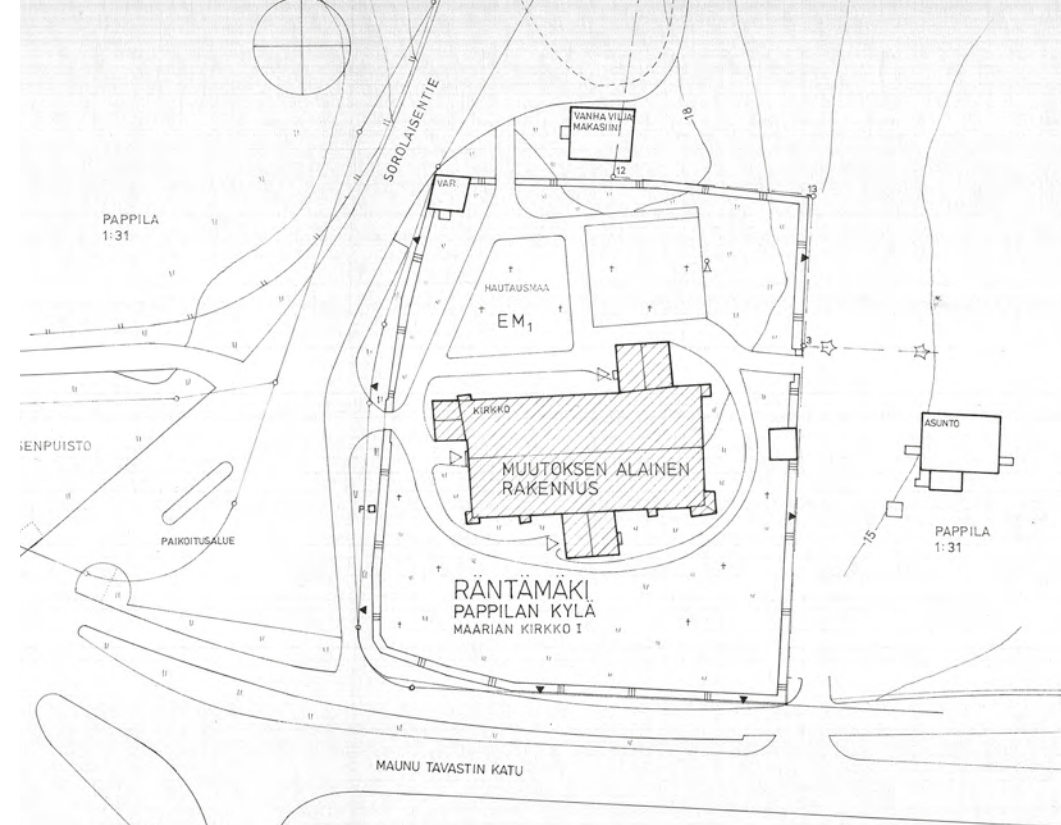
Rakennustoimikunta aloitti työnsä elokuussa 1981.²⁴⁵ Sen työskentelyyn osallistuivat suunnittelijat. Arkkitehtisuunnittelusta vastasi Arkkitehtitoimisto Laiho–Pulkinen–Raunio, rakennesuunnittelusta Insinööritoimisto Kalevi Narmala Oy ja pohjatutkimuksista Insinööritoimisto Geoturku Oy. Arkkitehdit ja rakennesuunnittelija olivat olleet mukana jo vuonna 1982 valmistuneessa Turun tuomiokirkon peruskorjauksessa samoin kuin tutkijaksi palkattu maisteri Riikka Kaisti. Hänen sijaisekseen tuli lokakuussa 1983 hum. kand. Kaarin Lehtonen. Insinööritoimisto Nihtilä & Co Ky sai tehtäväkseen laatia lvi-suunnitelmat ja Insinööritoimisto Sähköurto M. Leppä Ky sähkösuunnitelmat.²⁴⁶ Korjaustöiden valvojaksi palkattiin rakennusmestari Lauri Toukoniitty.²⁴⁷

Esisuunnitelman laatiminen aloitettiin heti syksyllä 1981. Rakennustoimikunta kävi seuraavan vuoden tammikuussa tutustumassa Espoon keskiaikaisen kirkon korjaustöihin, Helsingin pitäjänkirkkoon Vantaalle ja Kansallismuseoon.²⁴⁸ Suunnittelussa tarvittavat ajantasaiset mittauspiirustukset laati Museoviraston piirtäjät, jotka aloittivat mittaukset kirkossa helmikuussa 1982.²⁴⁹ Kirkon valokuvadokumentoinnista vastasi valokuvaaja P. O. Welin ennen ja jälkeen korjausten.²⁵⁰ Maaliskuussa 1982 valmistunut esisuunnitelma oli perusteellinen ja se nimettiin korjaussuunnitelmaksi. Kirkon peruskorjauksen kustannusarvio oli 5 600 000 markkaa.²⁵¹ Pääpiirustukset valmistuivat syyskuussa ja työselitykset marraskuussa 1982.²⁵² Suunnittelua jatkettiin syksyllä ja vielä vuoden vaihteen jälkeen.

Julkisivukorjaukset ja ulkopuolen työt

Kirkon vesikaton rakenteet olivat hyväkuntoiset. Ainoastaan rikkoutuneet puupaanut oli tarkoitus korvata uusilla. Huonokuntoiset kuparipellitykset tuli uusia ja samalla parantaa vedenohjausta räystäiltä. Ongelmana oli veden valuminen räystäskouruista seinämuureille. Räystäiden pellitysten uusimisella estettäisiin seinien rapautuminen.²⁵³

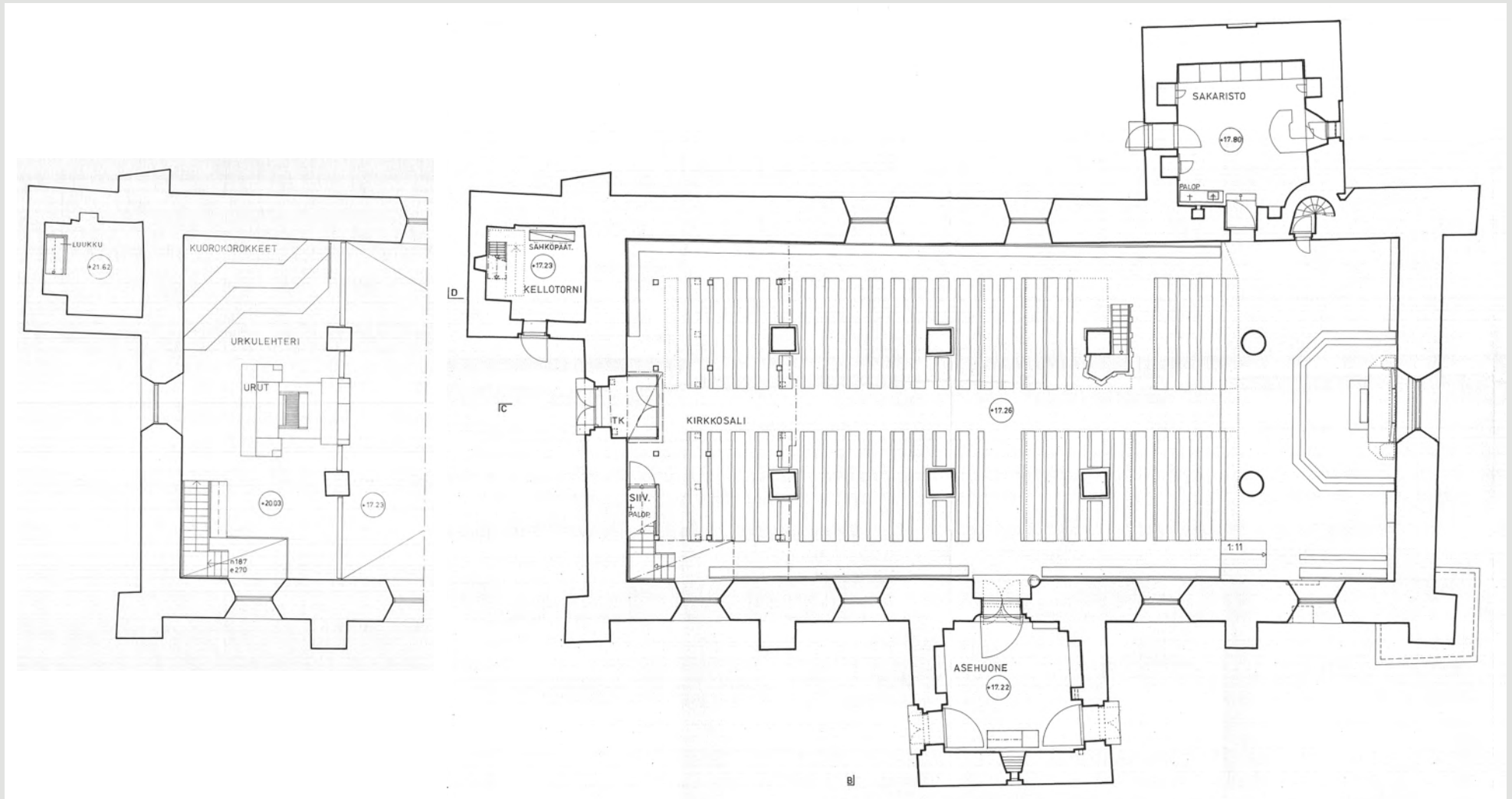
Julkisivuissa ja kattoholveissa havaitut halkeamat eivät olleet syntyneet perustusten liikkumisesta, minkä vuoksi ulkoseinien halkeamien korjaus riittäisi. Rapautuneet

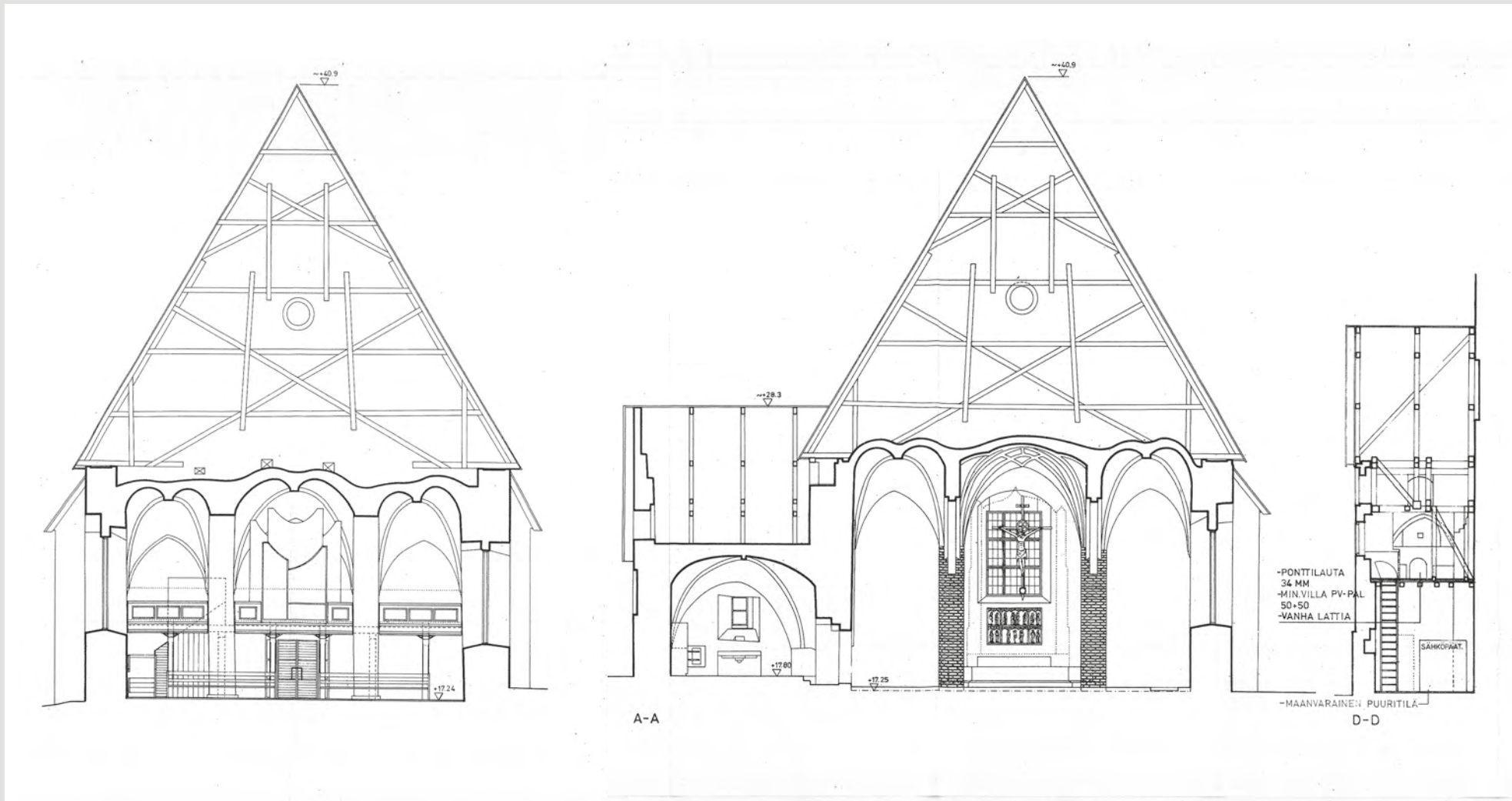
Peruskorjaus koski kirkkorakennuksen julkisivuja ja sisätiloja. Asemapiirustus Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkinen-Raunio 1982, TKsrkA.

laastisaumat uusittaisiin kalkkisementtilaastilla (KS 20/80). Myös ulko-ovet ja luukut sekä ikkunat kunnostettaisiin. Pitkään suunnitelmissa ollut kuorin itäikkunan umpeenmuuraus purettaisiin. Ulkopuitteisiin vuonna 1909 kiinnitetyt sisälasit oli tarkoitus poistaa ja niiden tilalle asentaa yksilasiset sisäpuitteet.²⁵⁴

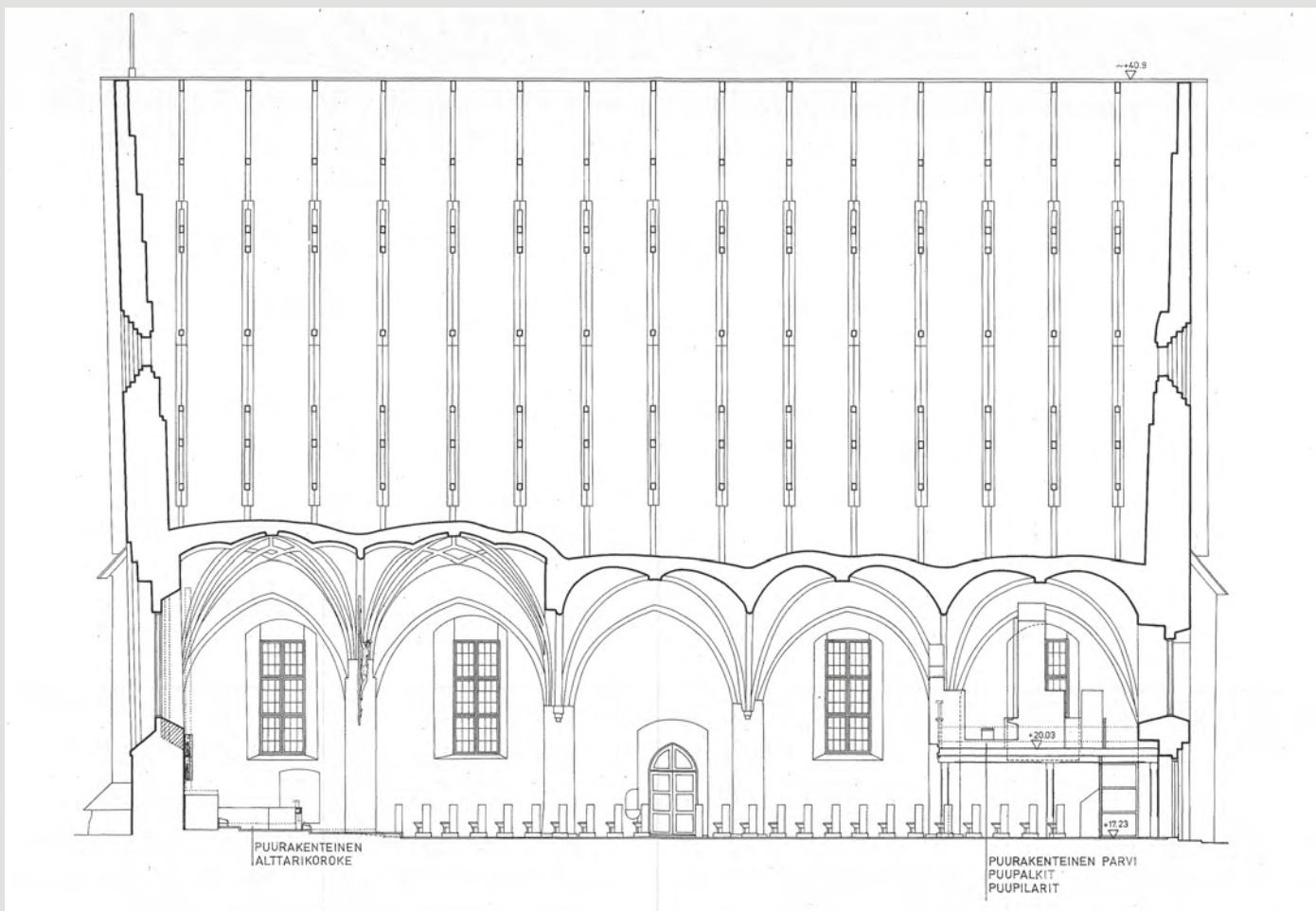
Korjaussuunnitelmassa kiinnitettiin huomiota myös kirkon ympäristöön. 1800-luvulla rakennetun kiviaidan sortumat tuli latoa uudelleen ja arkkitehti C. Bassin suunnittelema porttiholvi korjata. Koska kirkon julkisivua ei varsinaisesti ollut valaistu ja hautausmaallakin oli vain vähän valoa, oli ulkovalaistus tarkoitus uusia sopivilla valaisinpylväillä. Kirkon ympäristöön huonosti sopineet paikoitusalueet oli tarkoitus kunnostaa yhteistyössä Turun kaupungin kanssa.²⁵⁵

Pohjapiirustukset. Pääpiirustukset Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1982, TKsrKA.

Kirkkosalin länsiosan ja itäpäädyn sekä kellotornin poikkileikkaukset. Pääpiirustukset Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1982, TKsrKA.

Kirkkosalin pitkittäisleikkaus. Pääpiirustus Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1982, TKsrKA.

Kirkkosalin muutokset

Kirkkosalin muutoksilla tavoiteltiin toiminnallisuuden parantamista ja keskiaikaiseen sisustukseen kuuluneiden elementtien sijoittamista kirkollisten toimitusten kannalta merkittäville paikoille. Tämän johdosta suurin osa 1870-luvun palon jälkeisistä interiöörin uudistuksista poistettaisiin. Näkyvin yksityiskohta ja periaatteellinen ratkaisu oli alttarirakennelman osittainen poistaminen ja kuorin päätyikkunan umpeenmuurauksen purkaminen. Alttaritaulu oli tarkoitus siirtää pohjoisseinälle sakariston sisäänkäynnin viereen ilman huonokuntoista uusgoottilaistyylistä kehyslaitetta. Alttarikaide, jonka arkkitehti von Heideken oli kehyksen ohella suunnitellut, uusittaisiin kokonaan. Kirkkoherra Parvion toiveena oli saada umpikaiteen tilalle avokaide, johon pikarihylly kiinnitettäisiin. Kirkkosalin pohjoisseinällä sijainnut 1400-luvun alttarikaappi saisi kunnostettuna uuden paikan kuori-ikkunan alapuolella.²⁵⁶

Alttarikaappi palvelisi sekä liturgin että ehtoolliselle tulevan seurakunnan hartauselämää tarjoamalla harhailevalle katseelle puhuttelevan ja hiljentävän kohteen. Nykyisellään alttarikaappi vaikuttaa enemmän museoesineeltä kuin kirkon jumalanpalveluselämään liittyvältä sakraaliesineeltä. Alttarikaappi kuuluu nimensäkin mukaisesti alttarin yhteyteen. (Maarian seurakuntaneuvoston ptk 4/1981, TKsrkA.)

Nykyinen alttarikehä umpinaisena leikkaa alttarivaatteen alaosan kirkossa istuvien katseilta. Tätä haittaa voidaan huomattavasti jopa ratkaisevasti helpottaa, kun kehästä rakennetaan keveä ja ilmava siten, että pikarihyllyn alta vapaasti voi nähdä alttarille. Käyttönsä puolesta alttarikehä on kuitenkin rakennettava tukevaksi. (Kirkkoherra Eero Parvio 9.9.1982.)

Kuorin lattia oli kirkkosalin lattiaa ylempänä, minkä vuoksi tavoitteena oli uudistusten yhteydessä saada esteetön pääsy alttarille. Tilan lisäämiseksi alttarin ympärille kuorin lattiaa laajennettaisiin kirkkosaliin päin yhden penkkirivin verran. Uudistusten yhteydessä kuoriin suunniteltiin puulattian tilalle kalkkikivilattiaa, johon vanhat hautakivet voitaisiin asentaa. Tavoitteena oli pienentää kirkkosalin ja kuoriosan lattioiden

korkeuseroa. Triumfikrusifiksi oli tarkoitus siirtää kirkkosalin pohjoisseinältä ensimmäisten pilarien väliin rajaamaan keskiaikaiseen tapaan kuoriosaa kirkkosalista.²⁵⁷

Kirkkosalin hyväkuntoisen lattian uusimiseen oli varauduttava, koska se jouduttaisiin avaamaan useasta kohtaa lämmitysjärjestelmän uusimisen vuoksi. Lämmityspotket oli tarkoitus kiinnittää penkkien alapintaan ja samalla kunnostaa penkit väritutkimusten jälkeen. Etuosan penkit oli 1900-luvun alun korjauksissa käännetty keskikäytävään päin, mistä johtuen valtaosa kirkossa kävijöistä istui kirkon takaosaan, etuosan jäädessä tyhjäksi tai vain harvojen käyttöön. Suunnitelmissa oli penkkien kääntäminen ennalleen niin, että myös kirkon etuosassa seurakuntalaiset istuisivat kohti alttaria. Käännettyjen penkkien jatkososat ja penkkikaiteet tehtäisiin vanhojen penkkien mallisiksi. Myös lukupulpetin sijoittamista ensimmäisen penkkirivin kaiteen yhteyteen tutkittaisiin.²⁵⁸

Seurakunnan toive saarnatuolin siirtämisestä kuorin pilarin yhteyteen vaikuttaisi olennaisesti penkkien järjestelyyn. Suunnitelmissa ollut saarnatuolin siirtäminen tai muuttaminen vapaasti seisovaksi vaatisi siihen suuria rakenteellisia muutoksia. Saarnatuolin siirtämistä museoon ja korvaamista lukupulpetilla ei pidetty mahdollisena vaihtoehtona. Jatkosuunnittelun perustaksi esitettiin saarnatuolin jättämistä entiselle paikalleen ja sen eteen käytävää.²⁵⁹ Saarnatuolin alkuperäisen värityksen palauttaminen edellytti aiempien maalikerrosten selvittämistä.²⁶⁰

Kirkon länsipäähän 1800-luvun puolivälin jälkeen rakennettua urkulehteriä oli viimeksi muutettu vuonna 1935, kun 23-äänikertaiset pneumaattiset urut oli asennettu. Kahden sivulaivan kohdalle jaettu pillistö oli osoittautunut huonoksi ratkaisuksi, koska eri äänikerrat soivat vastakkaisista suunnista ja urkuri joutui istumaan eri rekistereitä edustavien pillistöjen välimaastossa. Pneumaattisesta tekniikasta johtuen eri rekisterien harmoninen yhteistoiminta ei ollut täsmällistä. Seurakunnan toiveena oli uusien mekaanisten urkujen hankkiminen ja niiden sijoittaminen soittoöpöytineen ja pillistöineen lehterin keskiosaan. Lehterin etuosaan tuli jättää tilaa myös kuoroa varten. Tavoitteena oli, että lehteri toimisi myös varatilana suurissa kirkkojuhlissa.²⁶¹

ENNEN PERUSKORJAUSTA 1982

Tilat dokumentoitiin valokuvaamalla ennen peruskorjausta. Vuonna 1935 laajennetussa urkulehterissä oli säilynyt osia 1860-luvun kaitteesta ja pilareista, joiden yläosan tuet lisättiin 1870-luvun palon jälkeen. Alttari oli säilynyt arkkitehti von Heidekenin vuonna 1877 suunnittelemassa asussa. Sakariston sisustus koostui keskiaikaisesta alttarista ja seinäkomeroista sekä 1970-luvun kalusteista. Peruskorjaukseen asti kellotornin luukut avattiin käsin. P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Asehuoneen betonilattia ja kirkkosaliin johtava pariovi oli valmistunut vuonna 1909. Radiaattori oli asennettu 1930-luvulla, kun kirkko sai keskuslämmityksen. Pääsisäänkäynnin tuulikaappi oli valmistunut vuonna 1909. Kirkkosalin etuosan penkkikorttelit oli käännetty kohti keskikäytävää vuonna 1909. P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Uusien mekaanisten urkujen hankkiminen ja niiden sijoittaminen lehterin keskelle hyväksyttiin suunnittelun pohjaksi. Urkujen pääpöytä voitaisiin sijoittaa kaiteelle, soittopöytä jalkapöydän ja paisutuskaapiston puolelle. Lisää korkeutta saataisiin, kun lehteriä laskettaisiin alemmas ja lattiarakennetta ohennettaisiin. Lehterin laskeminen tekisi tilasta myös tasapainoisemman. Kaiteen ja välipohjan liittymistä seiniin ja holveihin tuli tarkastella korjaustyön yhteydessä esille otettavien keskiaikaisten maalausten osalta. Lehterin muutoksen myötä myös lattia, kuorokorokkeet, irtokalusteet ja portaat uusittaisiin.²⁶² Lattia rakennettaisiin kokonaan uudelleen vanhojen puupalkkien ja -pilareiden varaan. Urkujen uudelleen sijoittamisen vuoksi lehterin kaide jouduttaisiin uusimaan keskilaivan osalta, mutta sivulaivojen kirkkosaliin päin suunnatut kaiteet voitiin hyödyntää.²⁶³

Länsipäädyn sisäänkäynnin eteen, lehterin alle, oli 1900-luvun alussa rakennettu ahdas tuulikaappi, joka toimi myös morsiamen odotustilana ennen vihkimistä. Sen yhteyteen oli suunniteltu morsiamen huonetta jo 1960-luvulla, mutta suunnitelmasta oli luovuttu. Pääsisäänkäynnin tuulikaappi päätettiin uusida ja lehterin alle varata edelleen tila siivousvälineiden säilyttämistä varten sekä etsiä morsiamen huoneelle tilat muualta kirkosta. Uusi tuulikaappi tehtäisiin kevyenä lasiseinäisenä puurakenteena.²⁶⁴

Kirkkosalin ovet päätettiin korjata ja valaistus uusida. Ikkunoiden yläpuolelle asennetut häikäisevät syväsiteilijät eivät sopineet kirkkotilan luonteeseen. Osa uusista valaisimista olisi arkkitehdin suunnittelema ja osa vakiomallisia. Keskilaivan holveihin kiinnitetyt kynttiläkruunut kunnostettaisiin ja säilytettäisiin nykyisillä paikoillaan.²⁶⁵

Asehuoneen ja sakariston sekä kellotornin muutokset

Kirkollisia toimituksia varten tarvittiin aputiloja. Kellotornin alaosan muuttamisesta morsiamen huoneeksi luovuttiin. Liian pienen ja hankalasti sisustettavan tilan muutostyöt osoittautuivat myös kalliiksi. Sen rakenteet päätettiin kuitenkin kunnostaa. Puisen välipohjan vanha lattialaudoitus voitiin tiivistää ja sen päälle asentaa lämpö- ja

paloeristeeksi mineraalivilla, jonka päälle tehtäisiin ponttilaudoitus. Kelloluukut muutettaisiin sähköisesti avautuviksi ja samalla parannettaisiin kulkua kellotasolle uusimalla puuportaat ja rakentamalla välipohjan aukkoon lämpöeristetty, vastapainolla varustettu puuluukku.²⁶⁶

Kokonaisuudistuksen yhteydessä päädyttiin tutkimaan myös asehuoneen käyttömahdollisuuksia. Varauuskäyntinä ja albojen säilytyspaikkana toimineen asehuoneen lämpö tuli saada vastaamaan kirkon lämpötilaa, jotta sitä voitaisiin käyttää myös muuhun tarkoitukseen. Asehuone päätettiin sisustaa rippilasten, morsiamen ja kastelasten pukutilaksi, vaikkei se kirkkoherra Parvion mielestä ollutkaan paras mahdollinen tila kyseisiin tarkoituksiin. Korjaustyön yhteydessä betonilattian tilalle tehtäisiin uusi lattia. Suunnitelmaan sisältyi myös läntisen sisäänkäynnin ovijärjestelyn muuttaminen ja ulko-ovien sekä valaistuksen uusiminen.²⁶⁷

Sakaristoon ei suuria muutoksia ollut tarpeen tehdä. Sen sisustus oli uusittu 1970-luvun alussa ja sisätiloja kunnostettu. Tuolloin asentamatta jäänyt vesipiste oli tarkoitus sijoittaa sitä varten suunniteltuun uuteen kalusteeseen. Valaistuksen uusimisen lisäksi painottuisivat työt teknisistä asennuksista johtuviin korjauksiin sekä seinäpintojen puhdistamiseen ja maalaamiseen.²⁶⁸

Talotekniikan uusiminen

Kirkkoon vuonna 1939 asennettu matalapainehöyrykeskuslämmitys oli tarkoitus vaihtaa Turun kaupungin kaukolämpöön. Höyrylämmitysjärjestelmä oli ollut paloturvallisuuden kannalta hyvä varsinkin, kun lämpökeskus sijaitsi kirkon ulkopuolisessa rakennuksessa. Ongelmana olivat radiaattorien läheisyydessä seinien mustuminen ja kirkon nopeat lämpötilan vaihtelut: kirkko lämpeni ja jäähtyi nopeasti. Uuden lämpökeskuksen sijoittamista viljamakasiiniin harkittiin, mutta se päätettiin jättää kylmävarastoksi. Jos lämmönjakohuone jäisi edelleen vahtimestarin asuinrakennuksen alakertaan, erillistä rakennusta ei tarvitsisi tehdä.²⁶⁹ Lämpökeskuksesta kirkkoon johtava

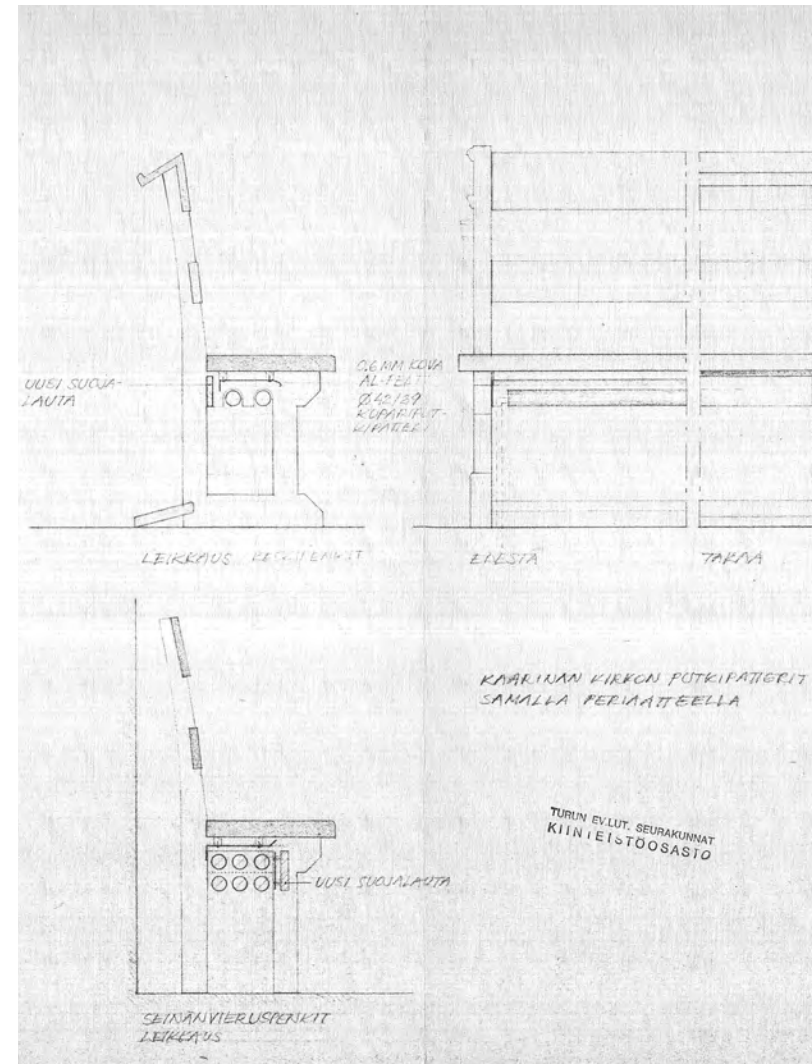
kanaali oli kuitenkin uusittava. Vanhoja asennusreittejä päätettiin kaikesta huolimatta hyödyntää. Kirkkosalin penkkien alle kiinnitettäviä säteilypattereita varten piti avata pituussuuntaiset kanavat lattian alle. Muihin tiloihin asennettaisiin levytatterit. Altтарin osalta tutkittaisiin puolestaan lattialämmityksen asentamista.²⁷⁰

Peruskorjauksen yhteydessä kirkkorakennukseen oli tarkoitus asentaa vesi- ja viemäri liittymät. Vesijohtojen reiteissä oli huomioitava myös kirkon ympärillä olevan hautausmaan tarpeet sekä palopostit. Käyttöveden lämmitykseen hankittaisiin kirkkoon sähköinen pienvaraaja. Esisuunnitelmassa jäi ratkaisematta tarvittavien saniteettitilojen paikka. Tilan puutteesta johtuen ne oli sijoitettava muualle kuin itse kirkkoon.²⁷¹ Rakennustoimikunta katsoi, ettei koneelliseen ilmanvaihtoon eikä tuuletuksen lisäykseen ollut tarvetta. Sen sijaan urkulehterille oli tarvittaessa mahdollista asentaa ilmastokostutin urkuja varten.²⁷²

Sähkö- ja äänentoistojärjestelmät oli uusittava. Pistorasioiden ja valaisimien uudet johdotukset asennettaisiin lattian alle. Pilareihin johdot oli tuotava pinta-asennuksena. Kirkkosalin kattovalaisimet saataisiin johdotettua suoraan ullakolta. Samalla tuli parantaa vuonna 1980 asennettua murtohälytysjärjestelmää ja paloturvallisuutta viranomaisten määräyksiä vastaavaksi.²⁷³ 1970-luvulla sakaristoon asennettu sähköpääkeskus säilytettäisiin tarvittavin muutoksilla. Lisäksi sakaristoon asennettaisiin kirkon valaistuksen ohjauslaitteet ja puhelinpistoke. Kellotornin alakerran sähkökeskusta piti laajentaa.²⁷⁴ Paloturvallisuuden parantamiseksi kirkon kaikkiin tiloihin, ullakko ja kellotorni mukaan lukien, päätettiin asentaa savuilmalaitteet ja paloilmotintokeskus sijoittaa sakaristoon.²⁷⁵

Rakenteelliset korjaukset ja konservointi

Kirkkosalin, asehuoneen ja sakariston seinissä sekä holveissa oli halkeamia. Alustavissa tutkimuksissa oli todettu, etteivät ne johtuneet perustuksista. Peruskorjauksessa säättyäisiin suuremmilta rakenteellisilta korjauksilta ja halkeamien paikkaus riittäisi.²⁷⁶

Penkkien alle sijoitettujen lämmityspattereiden asennuseriaate. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1982, TKsrka.

Seinä- ja holvipintojen maalausten pohjaväri oli likaantunut ja niissä oli 1900-luvun alun esiin otossa syntyneitä hakkausjälkiä. Mahdollisesti 1870-luvun tulipalon kuumuudesta johtuen oli rappauspintoja rapautunut. Irtoavat kalkkauserrokset jouduttaisiin poistamaan ja pinnat puhdistamaan sekä todennäköisesti kalkkimaalamaan. Aikaisemmin esille otetut kuva-aiheet konservoitaisiin ja rappauskerrosten alla vielä olevat maalaukset otettaisiin esille. Toimenpiteet vaativat keskiaikaisten ja myös 1760-luvun maalauskerrostumien tutkimuksia ja dokumentointia.²⁷⁷

Vuosikymmenien saatossa oli asehuoneen holveihin syntynyt halkeamia. P. O. Welin 1982, TKsrkA.

Peruskorjaus 1983–1984

Rakennuslupa korjauksiin myönnettiin marraskuun alussa vuonna 1982.²⁷⁸ Pääurakoitsijaksi valittiin Rakennusliike Lehto & Nordlund ja vastaavana rakennusmestarina toimi Erkki Ettanen. Lvi-töiden urakoitsijana oli Vesi-Vuorisalo Oy ja sähkötöiden urakoitsijana Hankkija.²⁷⁹ Seurakunnan toiveesta korjausten aloitus siirrettiin joulun jälkeen, koska seurakunnan pääkirkkona toiminut Maarian kirkko oli etenkin jouluaamun ja konfirmaatioiden jumalanpalveluksissa täynnä.²⁸⁰ Vuoden 1983 alussa alkaneita korjaustöitä tehtiin lomittain konservointitöiden ja tutkimusten kanssa. Samaan aikaan oli käynnissä myös Kaarinan keskiaikaisen kirkon ja Paattisten kirkon korjaustyöt.

Maarian ja Kaarinan keskiaikaisten kirkkojen yhteiset harjannostajaiset pidettiin lokakuussa 1983.²⁸¹ Maarian kirkon aikataulussa edenneiden korjaustöiden loppu-tarkastus oli vuoden 1984 maaliskuun lopulla. Kirkko otettiin käyttöön 15.4.1984. Korjauskustannukset olivat 5 771 886 markkaa. Kustannusten ylitys (132 186 markkaa) johtui vahtimestarin asuinrakennuksen korjauksesta, joka tehtiin ylimääräisenä työnä. Kirkkoon hankittiin uudet, tekstiiliteilija Irma Kukkasjärven suunnittelemat alttari-tekstiilit ja vihkirijy. Rakennustoimikunnan työ saatiin päätökseen vuonna 1986, kun urkurakentaja Veikko Virtasen valmistamat urut asennettiin lehterille. Uusien urkujen lopullinen hinta oli 834 609 markkaa.²⁸²

Sisätilojen muutokset ja korjaukset

Peruskorjaus alkoi vuoden 1983 alussa kalusteiden, lehterin, alttarirakenteiden ja lattian sekä sähkölaitteiden purkutöillä. Vanhat lämpöputket oli purettava ennen uusien lämpöputkien ja muiden teknisten asennusten aloittamista. Purkutöiden yhteydessä tutkittiin alttarin ja sen lattian alla olleita maakerroksia. Samaan aikaan oli käynnissä kattoholvien konservointityöt.²⁸³

Penkkien irrottamisen sekä putki- ja sähköasennusten jälkeen päätettiin lattia uusia kokonaan. Kirkkosalin lattiaksi valittiin 195 mm leveitä ja 45 mm paksuja kuusiponttilankkuja. Koska lattian alla ei ollut lämpöeristystä, piti se ensin eristää.²⁸⁴ Kirkkosalin

Ennen muutostöitä tutkittiin alttarin ja sen lattian vanhat rakenteet. Uusittu alttari sai keskiaikaisen asun, kun alttarikaappi ja -krusifiksi sekä paikalta löytnyt mensa sijoitettiin paikoilleen. P. O. Welin 1983 ja 1984, TKsrkA.

lattian alusrakenteiden rakentaminen käynnistyi toukokuussa. Syyskuussa aloitettu ponttilankkujen asennus saatiin valmiiksi joulukuun puolivälissä, minkä jälkeen lattia maalattiin siniharmaaksi.²⁸⁵ Sakariston puulattiasta uusittiin vain putkiasennusten vuoksi avatut kohdat ja kirkkosaliin johtaneet porrasaskelmat.²⁸⁶ Asehuoneen vuonna 1909 valmistunut betonilattia purettiin ja huoneen pohja tasattiin. Tilalle tehtiin betonirakenteinen alapohja ja lattiaan asennettiin samanlainen ponttilankkulattia kuin kirkkosaliinkin.²⁸⁷

Alttarin ja kuorin suunnitelmat tarkentuivat, kun alttaripöydän perustuksista löytyi keskiaikainen, kalkkikivestä tehty pöytälevy eli mensa. Sen kulmiin ja keskelle oli kaiverrettu ristit kuvastamaan Kristuksen viittä haavaa. Kivi sijoitettiin konservoituna uuteen, tiilestä muurattuun alttaripöytäan. Alttarin vanhat perustukset peitettiin, koska

niitä pidettiin liian näkyvinä ja karkeatekoisina. Purkutöiden yhteydessä tutkittiin myös alttarikaiteen rajaaman alueen lattiarakennetta. Täyttömaata seulottaessa löytyi 1300-luvun puolivälistä vuoteen 1742 ajoittuvia rahoja.²⁸⁸

Kuorin lattiamateriaaliksi hyväksytty kalkkikivi vaihdettiin Museoviraston ehdotuksesta tiililaatoiksi. Arkkitehdin esityksestä valittiin käsin lyödyt tiililaatat, jotka toimitti somerolainen Kultelan Tiiliputki U. Kankare & Pojat. Uusi alttarikaide rakennettiin suunnitelmien mukaan. Pohjoislaivan puolelle tehtiin alttarille johtava kulkuluiska kaiteineen. Hautakivet päätettiin sijoittaa kuorin lattiaan alkuperäisille paikoilleen. Nyholm-suvun haudan muurattu holvi oli hautakiveä pidempi, minkä vuoksi kiveä jatkettiin öölantilaisella kalkkikivellä. Koska holvi jäi myös kuorin laskettua lattiapintaa korkeammalle, tehtiin hautakiven ja alttarin väliin kaide.²⁸⁹

Joulukuun puolivälissä päästiin asentamaan penkkejä kirkkosaliin. Penkkejä korjattiin ja niihin asennettiin patterit. Arkkitehti Ilpo Raunion esityksestä poistettiin penkki umpeenmuuratun papinoven edestä.²⁹⁰ Kirkkosalin etuosan penkkien uudelleen järjestelyn vuoksi jouduttiin niiden etukaiteita jatkamaan ja yhdistelemään uudelleen. Pohjoisen penkkikorttelin päätteeksi, saarnatuolia vasten asennettuun etukaiteeseen koottiin enimmäkseen vuonna 1909 tehtyjä osia. Keskikäytävän viereinen osa kaiteesta oli 1660-luvulta. Sen restauroitu väritys perustui osittain alkuperäiseen värisävyyteen. Etukaiteen sininen väri oli ilmeisesti peräisin vasta 1700-luvulta. Muiden etukaiteiden alkuperäiset väripinnat jätettiin maalauskerroksen alle. Penkit maalattiin sinivihreiksi ja yksityiskohdat tummansinisiksi sekä vaaleanharmaanvihreiksi.²⁹¹

Urkulehterin rakenteiden tutkimuksissa paljastui, että vain osaa puupilareista voitaisiin käyttää uudelleen. Arkkitehdin ehdotuksesta lehterin vanhat rakenteet korvattiin uusilla. Lehteri rakennettiin kokonaan irti seinästä liimapuupilarien ja -palkkien varaan sekä 60 cm vanhaa lehteriä alemmaksi. Uudet portaat lehterille tehtiin vanhaan paikkaan kirkkosalin eteläisivulle.²⁹² Vuoden 1983 huhtikuun lopussa aloitettu lehterin rakentaminen oli edennyt. Syksyn lopulla lehterin lattia oli jo asennettu ja laipio pane-

Ennen penkkien maalausta tutkittiin 1600- ja 1700-lukujen värikerroksia. TKsrkA.

Asehuoneeseen johtava pariovi uusittiin 1900-luvun mallin mukaan. P. O. Welin 1984, TKsrkA.

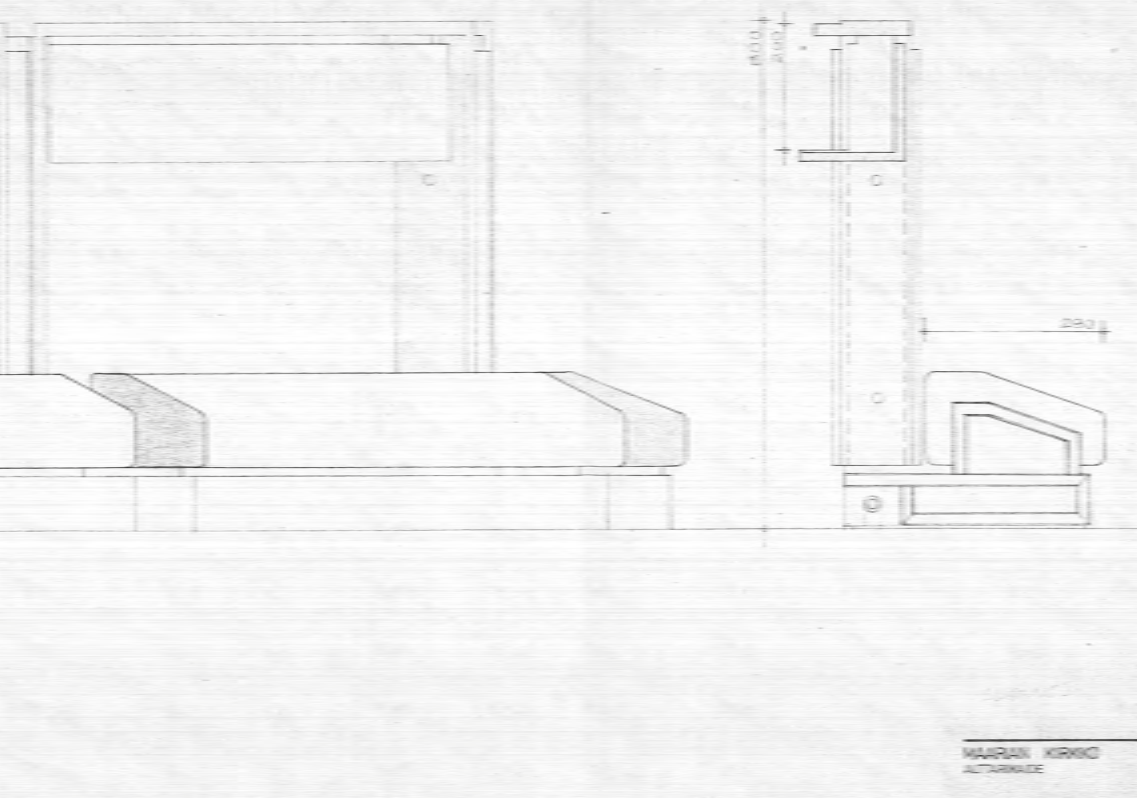
loitu. Tammikuussa 1984 voitiin aloittaa kuorokorokkeen rakentaminen pohjoisen sivulaivan holvin alle.²⁹³ Lehterin kaide muodostui neliönmuotoisista puupeileistä ja niitä kehystävistä kapeista listoista. Niiden värit noudatti penkkien sinivihreää sävyä ja listat maalattiin astetta vaaleammalla sävyllä. Keskilaivan kohdalle asennettiin väliaikainen kaide urkujen valmistumiseen asti. Pääpillistö oli alkuaan tarkoitukseen asentaa kiinni urkulehterin kaitteeseen. Urkurakentaja Veikko Virtanen ehdotti sen tilalle selkäpillistöä ja pääpillistön siirtämistä taakse. Arkkitehdin laatima urkujen julkisivun muutossuunnitelma ja rakennesuunnitelma hyväksyttiin marraskuussa 1984.²⁹⁴ Uusien 26-äänikertaisten, mekaanisten urkujen asennus ja äänitys saatiin valmiiksi huhtikuussa 1986.²⁹⁵

Länsiportaalin eteen rakennettiin puurakenteinen ja lasiseinäinen tuulikaappi. Valoa tilaan toi urkuparvelle avautuva lasikatto. Sinivihreän värisiksi maalatut puuosat ja ulosavautuvat peiliovet muodostivat yhtenäisen värimaailman urkulehterin pilarien ja kirkkosalin penkkien kanssa. Lehterin portaikon alle tehtiin pieni siivouskomero, jonne sijoitettiin hyllyjen lisäksi paloposti ja lämpöpatterit.

Sisäovista uusittiin asehuoneen ja runkokuoneen välisen portaalin pariovi karmeineen. Puretut peiliovet oli asennettu 1900-luvun alun korjauksissa. Ullakolle johtavasta oviaukosta poistettiin runkokuoneen puoleinen puuovi karmeineen. Vanha portaikon puoleinen sisäovi kunnostettiin. Sakariston pienen eteisen 1900-luvun alussa asennettu ovi kunnostettiin ja maalattiin.²⁹⁶

Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunion suunnittelemat kalusteet, alttarikaide ja uudet virsinumerotaulut tilattiin Puutyöliike K. Nurmelta, jolla oli kokemusta vaativien julkisten tilojen kalustamisesta, ja jonka työn laadun tiedettiin olevan korkeatasoisista.²⁹⁷ Virsinumerotauluista kiinnitettiin takaisin vain vuodelta 1834 peräisin oleva taulu uudelleen maalattuna. Vanhojen numeroiden malliset uudet virsinumerot valmisti Veljet Suomisen Konepaja Ky. Lähetyskynttelikkö sijoitettiin urkuparven alle.²⁹⁸

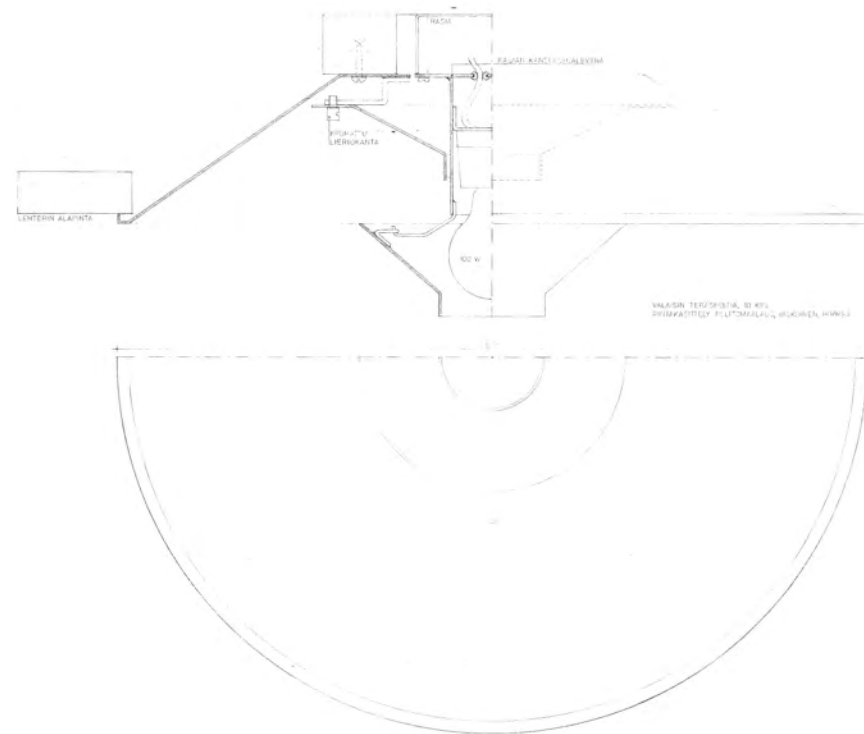
Asehuoneen itäseinän viereen asennettiin alttaritekstiilien säilytyskaappi ja eteläsei-

Alttarikaide toteutettiin suunnitelmien mukaan. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

nälle korkea kaappi rippilasten alboille. Huone tuli myös morsianten ja kastettavien lasten käyttöön.²⁹⁹ Sakaristoon asennettiin vesipiste ja kaatoallas. Kirjoituspöydän eteen tehtiin hylly ja 1970-luvulla asennettu kalusto sai uuden maalipinnan. Ingigerdin kalkkikivestä veistetty hautakivi sijoitettiin takaisin sakariston seinälle.³⁰⁰ Kirkkoon suunniteltujen kalusteiden lisäksi hankittiin käsinojattomia, pinottavia ja harmaaksi maalattuja varatuoleja.³⁰¹

Sähköasennusten ohella uusittiin valaistus ja äänentoisto. Holvikaariin kiinnitettävistä uusista valaisimista luovuttiin, koska ne olivat liian näkyviä ja huoltotoimenpiteiden kannalta liian korkealla. Kirkkosalin valaistus päätettiin hoitaa kahdeksalla pilarivalaisimella, urkulehterin alapintaan upotettavilla valaisimilla sekä kohdevalaisimilla. Muuhun valaistukseen käytettäisiin soveltaen vakiovalaisimia. Uudet pilarivalaisimet

Lehterin alapintaan suunniteltiin upotetut valaisimet. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

ja urkulehterin alle sijoitetut kattovalaisimet suunnitteli arkkitehti Ola Laiho ja ne valmisti Valaisintehdas Laaksonen & Poika Ky.³⁰²

Helmikuussa 1984 pidetyssä kattokruunujen valaisinkatselmuksessa päätettiin keskilaivaan asentaa iso messinkikruunu ja lehterin edustan holviin toinen vanhoista messinkikruunuista. Kumpaankin sivulaivaan sijoitettiin kaksi kattokruunua. Kirkkolaiva ripustettiin eteläisen sivulaivan holviin, asehuoneen viereen.³⁰³ Urkujen asentamisen jälkeen siirrettiin keskilaivan kristallikruunu eteläisen sivulaivan holviin ja kirkkolaiva puolestaan kuorin eteläholviin.³⁰⁴ Uusitun äänentoistojärjestelmän kovaääniset sijoitettiin tiilipilareihin noin 1,5 metrin korkeuteen. Kirkkosalin etuosan kuuluvuuden parantamiseksi myös kuorin pilareihin asennettiin kovaääniset.³⁰⁵

Saarnatuolin ja esineistön konservointi aloitettiin tammikuussa. Altari- ja trium-

fikrusifiksi sekä alttarikaappi konservoitiin Kansallismuseon konservointilaitoksella.³⁰⁶ Triumfikrusifiksi sijoitettiin kuorin keskilaivan pilareiden väliin. Saarnatuolista poistettiin maalauskerroksia ja esille otettiin 1600- ja 1700-lukujen väritys. Pohjaa vahvistettiin joulukuussa 1983 alapuolelle asennetulla muototeräsputkella. Saarnatuolissa olevat halkeamat paikattiin ja lopuksi se maalattiin sisäpuolelta.³⁰⁷ Alttaritaulu vuodelta 1877 kiinnitettiin pohjoisseinään ilman kehysrakennetta.³⁰⁸

Ullakolle ja kellotornin sisätiloihin ei suuria muutoksia tehty. Ullakon holvien päällä oli vanha, oljesta tehty lämpöeriste, joka oli myöhemmin päällystetty rapatulla tiili-muurauksella. Vanhan eristeen korvaamisesta uudella mineraalivillaeristeellä luovuttiin, koska rakenteiden teknisten ominaisuuksien muutosten epäiltiin vaikuttavan holvien keskiaikaisiin kalkkimaalauksiin eikä eristyksen lisäämisellä kuitenkaan saavutettaisi merkittävää energiasäästöä. Myös ullakolle suunnitellut kuivapalopostit päätettiin jättää asentamatta. Turvallisuuden parantamiseksi ja huoltotöitä helpottamaan tehtiin ullakolle kulkusillat ja asennettiin valaisimet sekä korjattiin tiiliportaita.³⁰⁹ Kellotornin välipohjaa korjattiin ja torniin asennettiin sähkökeskus.³¹⁰

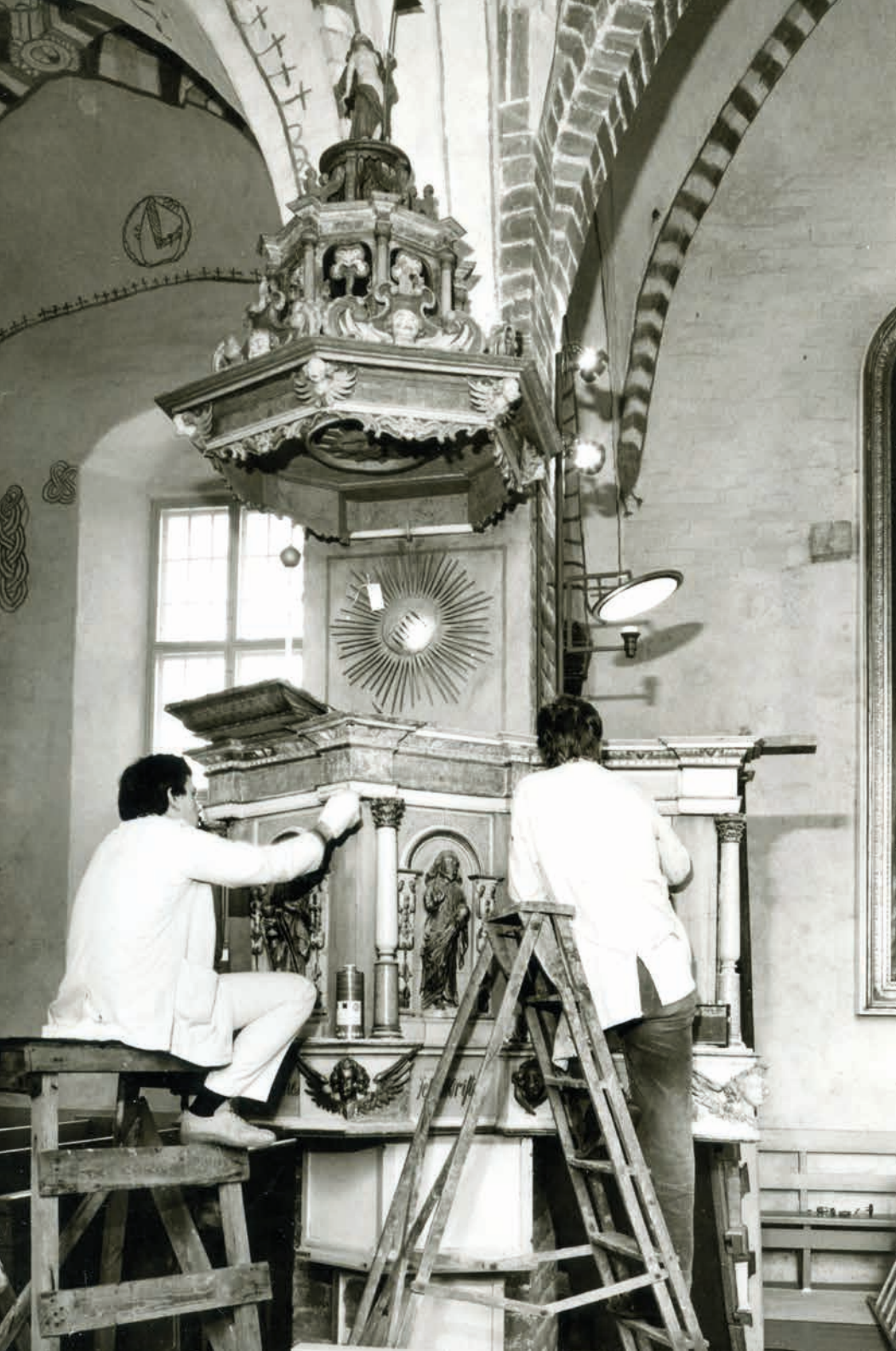
Maalausten ja seinäpintojen konservointi

Kirkkosalin holvien ja seinien keskiaikaisia maalauksia oli otettu esiin 1900-luvun alun korjauksissa. Vanhojen pintojen kuntoa ja säilyneisyyttä tutkittiin jo keväällä 1982. Ainoastaan holvikantojen ympärillä oli kosteuden aiheuttamia laikkuja. Seinien yläosissa ja holveissa havaittiin ehjiä keskiaikaisia rappaus- ja maalauspinnoja. Ne oli mahdollista ottaa esiin säilyttäen alkuperäinen pintatekstuuri ja väri. Maalaukskoristeluiden likaantuneiden taustojen pinnat olivat enimmäkseen tasavärisiä, joten ne voitiin kunnostaa pelkästään puhdistamalla.³¹¹

Alustavissa tutkimuksissa löytyi urkulehterin yläpuolen holveista aikaisemmin tuntemattomia maalausalueita.³¹² Tutkimusten jälkeen päädyttiin ottamaan myös kaikki 1400-luvun seinäpinnat esiin. Konservointitöitä valvoi Museoviraston konservaattori

Holvien korjauksia ja kalkkimaalausten konservointia varten tarvittiin rakennustelineet. TKsrkA.

Holvien ja seinien keskiaikaisia maalauksia konservoitiin vuosina 1983–1984. TKsrkA.

Pentti Pietarila. Töihin osallistui 2–8 konservattoria. Työt etenivät pohjoisen sivulaivan holveista keskilaivan holveihin ja lopuksi korjattiin eteläisen sivulaivan holvit. Kaikki holvit oli saatu joulukuuhun mennessä konservoitua. Kalkkimaalaukset ja ruoteiden kuviot puhdistettiin puhdistusmassalla ja -liiinoilla.³¹³

Ruoteiden 1900-luvun maalauskoristelujen alla oli näkyvissä 1760-luvun korjausten aikainen kerros. Vasta tämän alla oli alkuperäinen keskiaikainen maalauskerros. Myös kuorin holvikaarien tiilikuviomaalaus oli tehty 1900-luvun alun korjauksissa. Holvikaaret päätettiin konservattorien esityksen mukaisesti palauttaa keskiaikaiseen asuunsa. Ruoteiden kuvioita ja kalkkimaalauksia vahvistettiin tarvittaessa kalkki- ja vesiväreillä.³¹⁴ Esille otettujen vihkiristien haalistuneet värit päätettiin jättää entisel-

Saarnatuoli konservoitiin ja sen alkuperäisiä maalauskerroksia otettiin esiin. Valokuva vuodelta 1984, TKsrkA.

Itäpäädyn muurin saumalaasteja uusittiin kesällä 1983. TKsrkA.

Muurien korjauksia varten pystytettiin telineet itäpäätyyn keväällä 1983, TKsrkA.

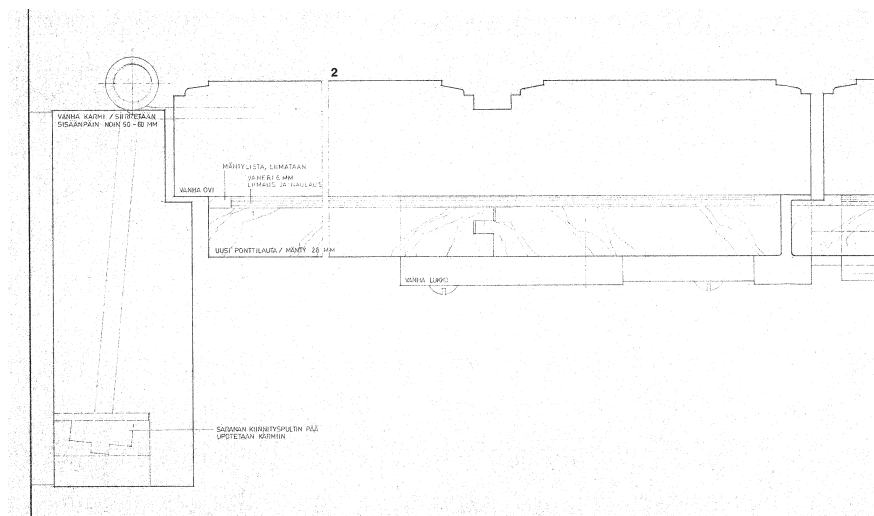
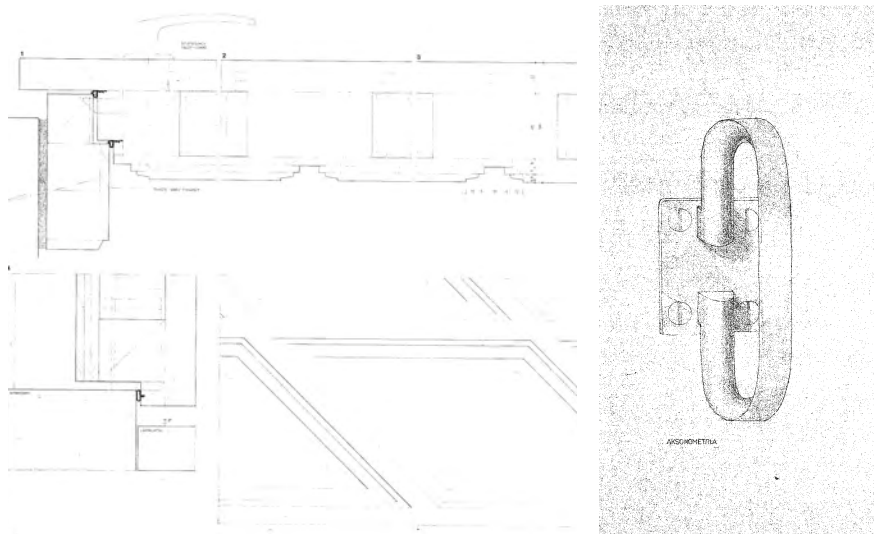
leen.³¹⁵ Urkulehterin esille otetut maalaukset jätettiin konservoimatta. Lehterin eteläisen sivulaivan holvissa säilytettiin eri-ikäiset maalauskerrokset dokumenttina eri maalaus- ja korjausvaiheista.³¹⁶

Lokakuun lopussa aloitettiin seinien alaosien konservointi ja paikkamuuraukset. Rapautuneet ja irtonaiset pinnat poistettiin sekä rapattiin uudelleen kalkkilaastilla. Likaantuneet seinät puhdistettiin vedellä ja harjoilla sekä sienillä. Hakkuujälkiä ja halkeamia paikattiin kalkkilaastilla ja kalkkipitoisella seoksella. Kamiinojen hormiaukot muraattiin umpeen laastilla ja tiilen paloilla, kun taas holvien vanhat tuuletusaukot otettiin esille. Rakennusaikaiset telineiden kolot avattiin ja täytettiin uudelleen niin, että ne olivat seinissä havaittavissa.³¹⁷

Julkisivukorjaukset

Julkisivujen korjaukset alkoivat rakennustelineiden pystyttämällä toukokuussa 1983 ja jo kesäkuun alussa päästiin aloittamaan rapautuneiden laastisaumojen uusiminen.³¹⁸ Huonokuntoisten saumojen määrittelyssä oli aluksi vaikeuksia. Ongelmia oli myös värisävyn ja kokonaisilmeen sekä saumauspinnan laadun kanssa. Kaikkiaan saumoista oli uusittava noin 2/3, mutta vanhoja saumauksia päätettiin irrottaa mahdollisimman vähän. Julkisivukorjauksia ohjeistivat arkkitehti Ilpo Raunio ja Museoviraston konservattori Pentti Pietarila. Korjauksessa pyrittiin yhtenäiseen vanhan muurauksen mukaiseen lopputulokseen.³¹⁹ Julkisivukorjauksiin palkattiin syksyllä vielä toinen muurari.³²⁰

Kirkon ja kellotornin eteläseinissä oli paljon huonokuntoisia tiiliä. Eteläseinän

Asehuoneen uusitut ovet verhottiin vanhan kalanruotokuvion mukaan. Länsipäädyn oveen uusittiin vain verhoukset. Kaikkiin ulko-oviin suunniteltiin uudet vetimet. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1984, TKsrkA.

kuori-ikkunan yläpuolella ja sivussa oli noin kolmen metrin pituiset halkeamat, jotka erottuivat myös runkokuoneen sisäpuolella. Huonokuntoiset ja murtuneet tiilet vaihdettiin vanhoihin, suurikokoisiin tiiliin, joita oli säilytetty kellotapulien alakerrassa ja Baehrin hautakappelissa. Kirkon päätyjen tiilipintaan maalattiin tiilijäljitelmä ja päätyjen koristekomerot kalkittiin.³²¹ Runkokuoneen länsiseinästä paljastui korjausten yhteydessä alttarikomero. Osittain kellotornin seinän taakse jääneen komeron alaosa oli muurattu kivillä umpeen. Sen yläosan tiilistä umpeenmuurausta avattiin tutkimuksia varten. Lisäksi korjattiin kellotornin länsisivulla luukun alahirren lahot kohdat.³²² Kesäkuussa alkanut ulkoseinien korjaus saatiin valmiiksi joulukuussa 1983.³²³

Puinen paanukatto tervattiin elo-syyskuussa 1983 kahteen kertaan Suolahden Tervan hautatervalla. Samalla tervattiin sakariston ikkunaluukku ja runkokuoneen eteläseinän papinovi. Urakoitsijana oli rymättyläinen Jukka Kantola. Tarkoituksena oli vaihtaa katon haljenneet kattopaanut ehjiin. Vaihtamisesta kuitenkin luovuttiin, sillä paanut oli virheellisesti naulattu kiinni kahdella rinnakkaisella naulalla ja niiden irrotus olisi rikkonut muita paanuja. Katon harjan ristit jätettiin entiselleen.³²⁴

Kirkon ulko-ovia uusittiin. Ovien ja ikkunoiden valmistajaksi valittiin Salkopuu Oy Nousiaisista. Museoviraston esityksestä asehuoneen molemmat pariovet korvattiin sisäpintaan sijoittuvalla yhdellä ovilehdellä. Näin niiden eteen jäi keskiaikaiseen tapaan syvennys. Uusissa lämpöeristetyissä ovilehdissä oli kalanruotokuvioon asennettu vinoneliölaudoitus. Vain länsipuolen ovi tehtiin avautuvaksi.³²⁵ Kirkon länsiportaalin ovea siirrettiin hieman sisäänpäin, parioven ulkopinta uusittiin ja sisäpintaan tehtiin uusi ponttillaudoitus. Muista ulko-ovista poiketen sakariston ja kellotornin ulko-oviin päätettiin tehdä pysty-laudoitus.³²⁶ Oviin asennettiin arkkitehdin suunnittelemat ja Taidetakomo Vauraksen takomat messinkivetimet.³²⁷ Kellotornin länsiseinän huonokuntoiset luukut uusittiin ja pohjoisseinän luukut kunnostettiin. Luukkujen avaaminen automatisoitiin. Aukaisulaitteet hankittiin Veljet Suomisen konepajalta.³²⁸

Ikkunoiden korjaus aloitettiin toukokuussa. Niiden ulkoasu säilytettiin. Kirkkosalin

ikkunoista poistettiin 1900-luvun alussa ulkokarmeihin asennetut sisälasit ja uusien sisäpuutteiden asennus aloitettiin elokuussa. Karmit ja ulkopuutteet kunnostettiin. Ikkunoiden puuosien maalaus valmistui lokakuussa. Samalla maalattiin myös katon räystäät.³²⁹ Itäpäädyn ikkunan umpeenmuuraus vuodelta 1877 avattiin. Arkkitehti laati piirustuksen ja ikkunan korjauksesta ohjeistuksen, jossa huomioitiin lasimaalauksen asennusmahdollisuus. Säilyneeseen karmiin lisättiin sisäpuite.³³⁰

Talotekniikan asennukset ja ulkopuolen työt

Kirkon vuonna 1939 asennettu lämmitysjärjestelmä uusittiin ja kirkko liitettiin Turun kaupungin kaukolämpöön. Samalla uusittiin äänentoisto- ja sähköjärjestelmät sekä tarkistettiin vuonna 1980 asennettu murtohälytysjärjestelmä.³³¹ Uusien sähköjohtojen asentaminen aloitettiin huhtikuussa ja purettujen lämpöputkien tilalle uusien asentaminen kesäkuussa 1983. Vesijohdot johdettiin vahtimestarin asuinrakennuksesta putkikanaalissa kuoriin ja sieltä edelleen lattian alla sakaristoon ja kirkkosalin poikki etelälaiivan seinän vieressä siivouskomeroon.³³² Ulkopuolelle tehtiin viemäröinti. Yleisön wc-tilat sijoitettiin vahtimestarin asuinrakennuksen alakertaan.³³³

Korjausohjelmaan kuului kirkkomaan kiviaidan kaksi, vuonna 1803 valmistunutta porttiholvia. Luoteiskulman 1700-luvun lopulla valmistuneen tiilirakenteisen hautauskappelin ja porttiholvien rappaukset paikattiin sekä maalattiin keltaisella ja valkoisella kalkkimaalilla. Kirkkoa ja vanhaa hautausmaata ympäröivä kiviaita kunnostettiin. Ulkopuolen korjaustyöt tehtiin kesällä 1984 kirkon käyttöönoton jälkeen.³³⁴

Korjaustöiden harjannostajaisia vietettiin lokakuussa 1983. TKsrKA.

PERUSKORJAUKSEN JÄLKEEN 1984

Peruskorjauksessa urkulehteri uusittiin kokonaan. Lehterin kuoropenkit sijoitettiin pohjoiseen sivulaivaan. Uudet urut asennettiin vasta vuonna 1986. Kuori ja altari uusittiin kokonaan. Avonainen alttarikaide mahdollisti näkymän alttarille, jonne oli siirretty keskiaikainen alttarikaappi. P. O. Welin 1984, TKsrkA.

Sakariston sisustukseen tehtiin vain pieniä muutoksia. Sen keskiaikainen alttari ja hautakivi säilytettiin entisillä paikoillaan. Keskiaikaisia kalkkimaalauksia konservoitiin. Kirkkosalin itä-osan penkit käännettiin takaisin kohti alttaria. P. O. Welin 1984, TKsrkA.

Peruskorjauksen jälkeiset työt

Maarian kirkon pääosin vuonna 1984 valmistuneen peruskorjauksen jälkeen on tehty ylläpitokorjauksia. Vesikaton rikkonaisia haljenneita paanuja vaihdettiin ja tervattiin kesällä 1987. Jo peruskorjauksen aikana oli havaittu paanujen kunto, mutta tuolloin väärin asennettujen paanujen vaihto osoittautui liian työlääksi. Vuonna 1964 asennettu paanukatto oli käsitelty alkuaan kyllästysaineella, minkä vuoksi paanut halkesivat säänvaihteluista helpommin kuin tervatut paanut.³³⁵ Katon harjan ristit korjattiin vuonna 2004.³³⁶

Seurakunta sai vuonna 1994 lahjoituksena kuvataiteilija ja teologi Hannu Konosen suunnitteleman lyijypuitteisen lasimaalauksen, joka sijoitettiin alttarikaapin yläpuolelle. Kuori-ikkunaan peruskorjauksessa valmistuneessa sisäpuiteessa oli jo huomioitu lasimaalauksen asennusmahdollisuus. Saksassa valmistetun lasimaalauksen aiheena on Kristuksen taivaaseenastuminen.³³⁷

Sadevesien ohjausta parannettiin vuosina 2017–2018. Kirkon eteläpuolelle tehtiin sadevesiviemäri ja neljä sadevesikaivoa sekä länsi- ja itäpuolelle sadevesikaivot. Kirkon katolle asennettiin sinkitystä teräksestä valmistetut räystäskourut ja niille syöksytorvet. Paanukaton rakentamisen yhteydessä niiden asennuksesta oli luovuttu vuonna 1964 Muinaistieteellisen toimikunnan suosituksesta. Syöksytorvista vedet johdettiin kirkon seinustan viereen tehtyjä kivikouruja pitkin sadevesikaivoihin. Samassa yhteydessä asennettiin vanhaan putkikaivantoon vesijohto viljamakasiiniin rakennettavaa esteetöntä yleisö-wc:tä varten. Sakariston sisäänkäynnin eteen tehtiin arkkitehti Jaakko Rautasen (LPR-arkkitehdit Oy) suunnittelema mustaksi maalattu teräskatos. Se kiinnitettiin sakariston seinään kierretangoilla ja lippakatos varustettiin sadevesiputkella.³³⁸

Piha-alueen kaivutöiden arkeologisessa valvonnassa löytyneet ehjät haudat jätettiin paikoilleen. Yksittäiset, hautauksiin kuuluneet luut jätettiin kaivantoon tai vietiin Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän osoittamaan paikkaan. Länsiportin eteen tehdystä kaivannosta löytyi laakakivi.³³⁹ Myöhemmin maalla peittynyt porraskivi oli vielä 1930-luvulla näkyvissä.³⁴⁰

Sisäilmaongelmien vuoksi on vuodelle 2025 kirkkoon suunniteltu alapohjakorjauksia. Vuonna 1909 betonilaatan päälle peruskorjauksessa tehdyt lautalattian tukirakenteet ja lämmöneristeet ovat osittain kostuneet. Vaurion syynä on ilmeisesti kapillaarikatkon puuttuminen betonilaatan alta. Kuorin vuonna 1983 valmistuneessa lattiarakenteessa ei sen sijaan kosteusvaurioita ole havaittu. Suunnitelmissa on sakariston ja asehuoneen lattioiden päällystäminen käsin lyödyillä tiililaatoilla. Kirkkosalin etuosasta on korjausten yhteydessä suunniteltu poistettavaksi saarnatuolin ja kuorin välistä kolme penkkiriviä ja keskikäytävän toiselta puolelta neljä. Penkkien tilalle kirkkosaliin on tarkoitus hankkia pinoutuvia tuoleja. Samalla tutkittaisiin esteettömyyden parantamista ja tilan muunneltavuutta sekä mahdollisen vesipisteen asentamista kirkkosaliin, jolloin kirkkokahvien järjestäminen helpottuisi. Lattiarakenteiden korjausten yhteydessä uusimmat tekniset järjestelmät voidaan tehdä lattian alle pois näkyvistä.³⁴¹

II NYKYTILA

ULKOASU

YMPÄRISTÖ

Maarian kirkko ja sitä ympäröivä vanha hautausmaa sijaitsevat noin kolme kilometriä Turun keskustasta koilliseen Maunu Tavastin kadun ja Sorolaisenkadun risteyksessä. Jälkimmäinen katu seuraa vanhaa tielinjausta, joka johti Turusta Satakuntaan. Kirkon pohjoispuolella sijaitsevaa pappilaa ympäröi Pehr Kalmin perustama puutarha. Mansardikattoinen ja kustavilaistyylinen päärakennus on vuodelta 1788. Pihapiiriin kuuluu vanha päärakennus 1600-luvulta. Muut umpipihiän rakennukset ovat 1700- ja 1800-luvuilta. Seurakunnan omistuksessa olevat rakennukset ovat toimineet kokous- ja juhlatiloina 1980-luvun lopulta lähtien.³⁴²

Muuttuneessa ympäristössä ovat samalla paikalla jo keskiajalta lähtien sijainneet kirkko, pappila ja niiden välissä kulkeva tie muistumana vanhasta kulttuurimaisemasta. Ympäristöään hieman korkeammalla harjanteella sijaitseva kirkko ja vanha hautausmaa puuistutuksineen on ympäröity kiviaidalla. Kirkon pääsisäänkäynnin edustalla on nykyään paikoitusalue. Entinen risteyskohta on teiden leventymisen ja asfaltoinnin seurauksena muuttunut jäsentymättömäksi aukioksi. Paikoitusalueen ja Sorolaisenpuiston yli avautuu Vähäjokeen laskeva niitty. Maisemaa hallitsee joen toiselle puolelle rakennettu kauppakeskus paikoitusalueineen. Kirkon pohjoispuolella sijaitsee 1896 valmistunut pitäjän viljamakasiini ja vuonna 1998 perustettu uurnalehto. Nykyisin seurakunnan omistuksessa olevaan tiilimakasiiniin rakennettiin vuonna 2017 wc-tilat kirkossa vieraileville.

Kirkon itäpuolella on vuonna 1939 valmistunut vahtimestarin asuinrakennus, jossa sijaitsee kirkon lämpökeskus ja wc-tiloja. Nykyisin se toimii seurakunnan työntekijöiden työ- ja kokoustiloina. Rakennuksen vieressä on pieni paikoitusalue. Maunu Tavastin kadun varrella sijaitsee omakoti- ja rivitaloalue, joka on rakennettu Räntämäen kylän entisille pelloille 1950–1990-luvuilla. Kirkon eteläpuolelta johtaa niittyjen ja maisemapeltojen rajaama Koroistentie Vähäjoen ja Aura-joen väliin jäävälle niemelle, jossa

keskiaikainen piispankirkko on sijainnut. Sen esiin kaivettujen raunioiden paikalle on pystytetty suuri puuristi.

Seurakunnan 1890-luvulla käyttöön vihitty hautausmaa sijaitsee Vanhan Tampereen tien varrella, kirkosta 400 metriä luoteeseen. Hautausmaalla on vuonna 1892 valmistunut siunauskappeli. Pieneksi käyneen hautausmaan tilalle perustettiin Kärämäen hautausmaa vuonna 1913.³⁴³

Kirkkoa ympäröi peltomaisema
1900-luvun alussa. J. Rinne 1903, MVA.

KIRKKOMAA

Kirkkoa ja vanhinta hautausmaata ympäröi vuonna 1803 ladottu kiviaita, jota on laajennettu 1800-luvun puolivälissä. Aitaa reunustaa 1860- ja 1870-luvuilla istutetut vaahtera- ja lehmusrivistöt. Kirkkomaan vanhoja puita on kaadettu ja tilalle on istutettu uusia lehtipuita. Kirkkoa kiertävät kivituhkakäytävät, jotka haarautuvat kirkon pohjoispuolella.

Kulku kirkon pääsisäänkäynnille on arkkitehti C. Bassin suunnitteleman ja vuonna 1803 valmistuneen läntisen porttihilvin kautta. Sen pohjoispuolella on kuvanveistäjä Antti Louhiston vuonna 1955 suunnittelema Karjalaan jääneiden muistomerkki ja eteläpuolella muualle haudattujen muistokivi.³⁴⁴ Toinen, usklassinen tiilestä muurattu porttihilvi sijaitsee kiviaidan luoteiskulmassa.

Kirkkomaan kaksi hautakappelia sijoittuvat osaksi kivimuuria. Luoteisosassa on 1790-luvulla rakennettu tiilirakenteinen Baehrin hautakappeli, jota käytettiin vuodesta 1842 lähtien ensin ruumishuoneena ja myöhemmin kirkon varastona. Keltaiseksi rapatun ja paanuilla katetun pyramidikattoisen kappelin sisäänkäynti on eteläsivulla. Itäseinässä on rautapeltiluukuilla suljettava ikkuna-aukko. Rakennuksen räystäslisät ja kadunpuoleisten julkisivujen maalatut peilit ovat valkoiset. Kappelin itäpuolella on 2000-luvun alussa tehty kopio vuonna 1853 hankitusta vaivaisukosta.³⁴⁵

Itäisen portin vieressä sijaitsee tohtori Haartmanin 1780-luvulla rakennuttama, keltaiseksi rapattu hautakappeli. Sen muodoltaan kaareutuva pyramidikatto on päällystetty paanuilla. Sisäänkäynti on kappelin länsipäädyssä. Molemmilla sivuilla on rautapeltiluukuilla suljettavat ikkuna-aukot. Kappeli on myöhemmin tunnettu myös Sjöstedt- ja Spoof-sukujen sekä Bonsdorff-sukujen hautapaikkana.³⁴⁶

Kirkkomaa jakautuu kahteen osaan: kirkon pohjoispuoliseen sankarihautausmaahan ja muistolehtoon sekä etelä- ja itäpuolen sukuhauta-alueeseen. Jälkimmäisen perinteisistä hautamuistomerkeistä erottuu kaksi maakummun peittämää ja rautaidalla ympäröityä 1700- ja 1800-luvun hautaholvia. Eteläpuolen nurmipintaista hautausmaata rajaava kivetty pengeri on noin 1,5 metriä viereistä Maunu Tavastin

kevyenliikenteenväylää ylempänä. Asehuoneen edustalla on istutusten kastelua varten vesipiste. Kirkkomaan pohjoispuolen yleisvalaistuksena ovat Ornon vakiomalliset pylvasvalaisimet lasipallokupuineen. Julkisivulajaistusta varten kirkon ympärillä on kuusi erillistä pylvästä. Valaisimien teräspylväät on maalattu tummanharmaiksi.

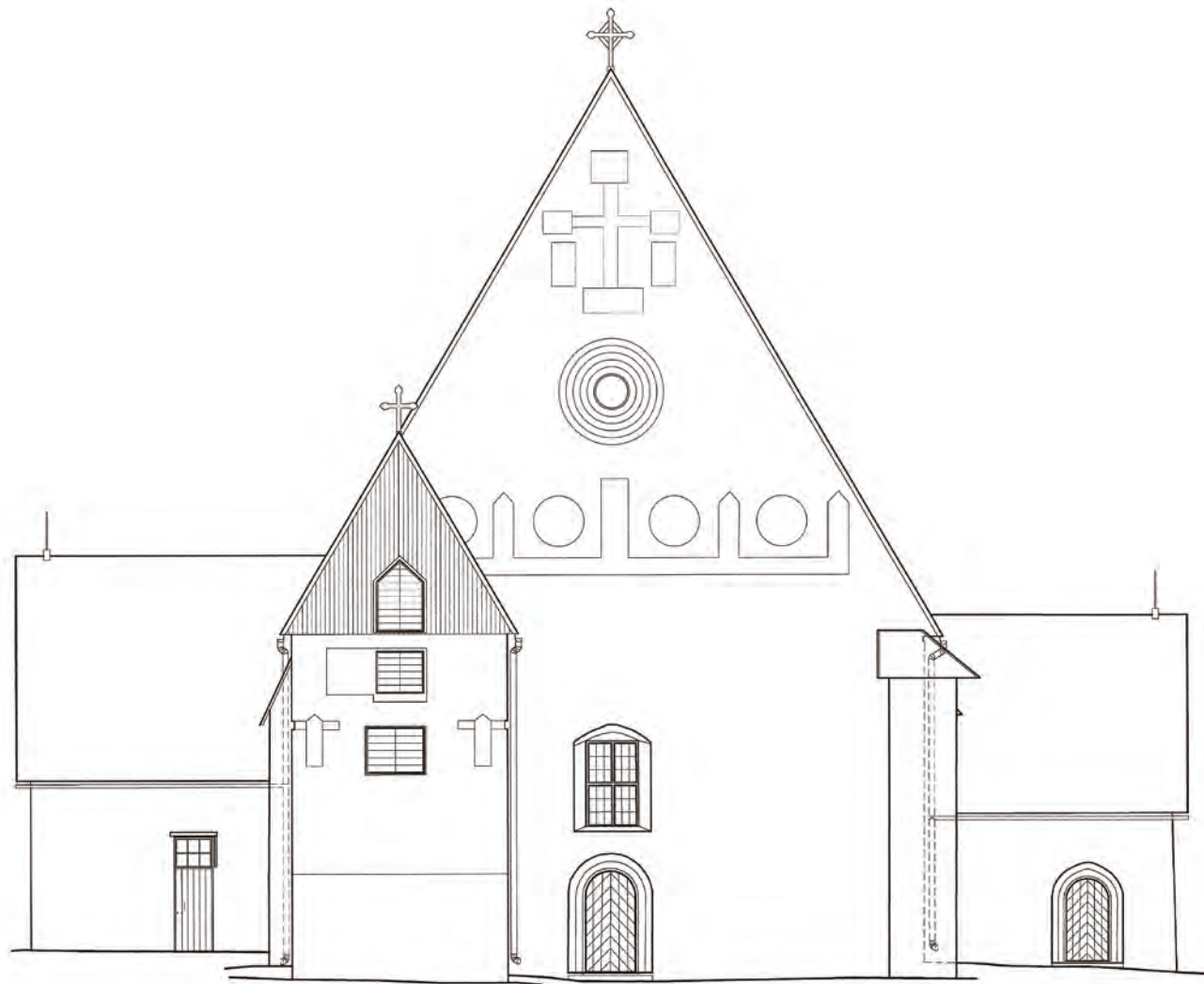
Kirkon pohjoispuolella on vuosien 1939–1944 sodissa kuolleiden sankarivainajien hautausmaa. Se on rajattu matalalla kivireunuksella muusta kirkkomaasta. Pystyyn nostettujen, harmaiden hautakivien rivistöt on asetettu yhteisille kivijalustoille. Istutusalueet on sijoitettu poikkeuksellisesti hautakivien taakse. Arkkitehti Woldemar Kuurman suunnittelema sankarivainajien muistokivi on valmistettu paikallisesta dioriitista.³⁴⁷ Korkean kiven viereen on istutettu ryhmä pylväsmäisiä tuijia. Ahtaaksi käyneiltä istutusalueilta poistettiin pensaat ja tilalle istutettiin perennoja vuonna 2023. Samalla kivirakenteet kunnostettiin sekä perennoille asennettiin kastelujärjestelmä ja alueelle sadetusjärjestelmä.³⁴⁸

Arkkitehti Heikki Sarainmaan vuonna 1992 suunnittelema muistolehto sijaitsee hautausmaan koilliskulmassa. Kivimuurin viereen on pystytetty kahdeksan suorakaiteen muotoista graniittikiveä, joihin on kiinnitetty vainajien nimilaatat. Kivien edessä on varattu paikka leikkokukille. Muistolehtoa kiertävä ja liuske kivillä päällystetty polku alkaa itäisen porttiaukon kohdalta ja päättyy pohjoiseen kivimuriin avattuun aukkoon, joka johtaa uurnahautausmaalle. Kivimuurin vieressä on pensasistutuksia ja muutamia sukuhautoja. 1930-luvun lopulla muuriin avatusta itäisestä porttiaukosta on kulku entiseen vahtimestarin rakennukseen. Portinpielet varustettiin vuonna 1944 pylväillä ja rautaportilla, josta jäljellä on enää saranatapit.

Länsi- ja pohjoisportin sekä sankarihautojen väliin jää hautakortteli, jossa sijaitsee vain kuvanveistäjä Wäinö Aaltosen ja hänen vanhempinsa hautapaikka. Vehmaan punaisesta graniitista valmistettu muistomerkki on kuvanveistäjän itsensä ja hänen poikansa, arkkitehti Matti Aaltosen suunnittelema.³⁴⁹

JULKISIVU LÄNTEEN

LPR-arkkitehdit Oy 2016, Rakvv.

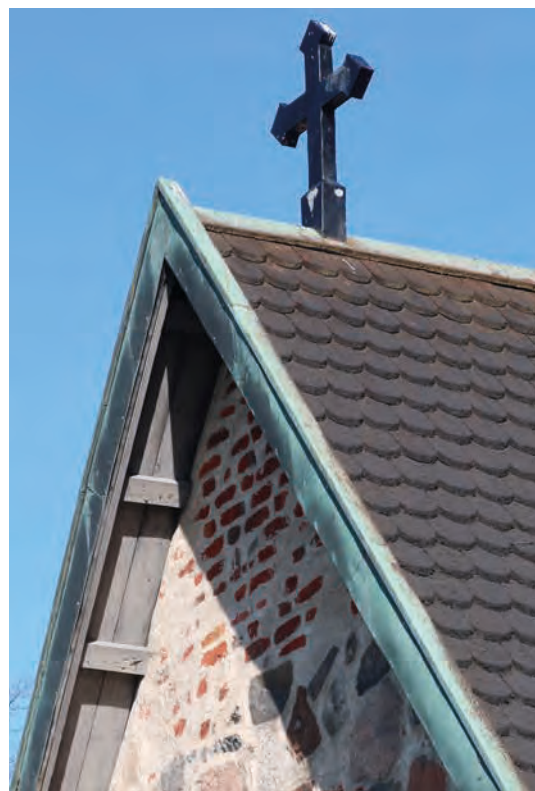
JULKISIVUT

Puiden latvojen yläpuolelle kohoaa jyrkkä, satulakattoinen pitkäkirkko tiilipäätyineen. Keskiajalle tyypilliseen tapaan on sen lähes 34 metriä pitkä runkokuone rakennettu itä-länsisuuntaisesti. Pohjoissivulla, lähellä itäpäätyä on sakaristo ja eteläisivun keskellä asehuone. Kellotorni on rakennettu muuta kirkkoa myöhemmin kiinni länsipäätyyn runkokuonetta matalampana. Eri osista muodostunutta kokonaisuutta yhdistävät kivistä muuratut seinät ja satulakattojen paanukate. Kirkon julkisivut ovat säilyttäneet keskiaikaisen asunsa hyvin. Muutoksia on tehty vuosisatojen saatossa lähinnä ikkuna-aukkoihin ja kellotorniin. Merkittävin viimeisimmistä muutoksista on peltikatteen päälle 1960-luvulla asennettu paanukatto.

Kirkon länsipäädyn epäsymmetrinen julkisivu koostuu runkokuoneen eteen myöhemmin rakennetusta länsitornista, keskiaikaisesta tiilestä muuratusta päätykolmiosta ja eteläkulman katon räystäälle asti ulottuvasta tukipilarista eli kontreforista. Torni peittää osan päätykolmiosta ja lähes kokonaan kivimuurin suippokaarisen seinäkomeron. Kirkon pääsisäänkäyntiportaalin yläpuolella on segmentikaarinen ikkuna. Se muodostaa päätykolmion suorapäätteisen komeron, pyöröikkunan sekä ristikomeron kanssa julkisivun keskilinjan, joka päättyy katonharjan ristiin. Tornin länsijulkisivussa on kolmiopäätteiset komerot ja kolme puuluukuilla suljettavaa ääniaukkoa. Pääty on rimalaudoitettu.

Runkokuoneen päätykolmioiden jäsentely ja koristekomerot on yhdistetty Satakunnan ja Hämeen keskiaikaisiin kirkkoihin. Länsipäädyn kivi- ja tiilimuuria rajaa vaakasuora nauhakomero, josta nousee neljä pystysuoraa, kapeaa ja kolmiopäätteistä komeroa. Niiden väleihin on sijoitettu pyörökomerot. Kaksi pohjoisinta komeroa ovat jääneet kellotornin taakse. Keskimmäinen komero on suorapäätteinen ja kulmatiihioramentilla varustettu. Länsipäädyn ristikomeron sakaroiden päätteet on muurattu niin ikään kulmatiilistä. Ristin molemmin puolin on suorakaiteen muotoiset komerosyvennykset. Päätykolmion keskellä on ullakolle avautuva pyöreä valoaukko, jota kehystää porrastettu profilointi.

Kirkon korkea itäpäätty jakaantuu alaosan kivimuriin ja yläosan päätykolmion tiilimuuraukseen. Kulmissa on räystäälle asti ulottuvat kontreforit. Kuorin keskiaikaisen päätyikkunan korkeaa, segmenttikaarista ikkunakomeroa on korostettu tiiliprofiloinnilla. Päätykolmion tiilimuraus alkaa ylempää ja sen jäsentely on pelkistetympi kuin länsipäädyssä. Päädyn profiloitu pyöreä valoaukko ja katon harjan alapuolella oleva ristikomero ovat samassa linjassa kuori-ikkunan kanssa samoin kuin länsipäädyssäkin.

Etelä- ja pohjoisjulkisivujen yhdeksän metriä korkeat kivimuurit eroavat jäsentelyltään. Eteläseinää rytmittää symmetrisesti asehuoneen molemmin puolin sijoitetut kaksi segmenttikaarista ikkunaa, joiden väleissä on katon räystäälle ulottuvat tukipilarit. Kuorin ikkunan alapuolella oleva kapea ja matala papinovi muurattiin sisäpuolelta umpeen vuonna 1909. Kontrastin eteläjulkisivuun luo asehuoneen kivistä muurattu, lähes umpinainen eteläseinä ja päätykolmio. Asehuoneeseen avautuu vain pieni suorapäätteinen ikkuna ja ullakolle suorakaiteen muotoinen valoaukko. Asehuoneen sivuseinissä on keskiaikaiset, suippokaariset oviportaalit.

Pohjoisjulkisivuun liittyvät sakariston ja kellotornin pohjoispäädty. Runkohuoneen julkisivua jäsentää kaksi segmenttikaarista ikkunaa. Koilliskulman kontrefori jatkuu kivimuurauksena sakariston itäseinään saakka. Runkohuoneen ja sakariston seinien yhtymäkohdassa on pieni ullakolle johtavien portaiden valoaukko. Sakariston umpinai-sessa, kivistä muuratussa päädyssä on vain päätykolmion keskellä ullakon suorakaiteen muotoinen valoaukko ja sen alapuolella seinäkomero. Luoteiskulman katon räystäälle asti ulottuvaan kontreforiin liittyy kellotornin pohjoisjulkisivu. Kellohuoneen tasolla on käytöstä pois jäänyt ovi, jonka yläpuolella on puuluukulla suljettava ääniaukko ja kulmassa kolmiopäätteinen seinäkomero. Tornin kaikissa julkisivuissa on vielä nähtävissä alaosan kaariaukot, jotka on muurattu umpeen 1600-luvun lopulla.

Sakariston itäjulkisivun segmenttikaarinen ikkuna-aukko on keskiaikainen. Länsijulkisivuun avattiin vuonna 1909 uusi sisäänkäynti, johon asennettiin mustaksi maalatusta teräksestä valmistettu katos vuonna 2017.

Julkisivujen massiivisten valumuurien rakennusaineena on harmaan ja punertavan sävyiset lohkotut kivet. Niiden asettelussa on pyritty rivimäisyyteen varsinkin seinien alaosissa, joissa kivet ovat muuta muurausta suurempia. Muurauksen leveitä laastisaumoja on viimeksi uusittu kalkkisementtilaastilla 1980-luvun peruskorjauksen yhteydessä. Päätykolmiot on muurattu tiilestä munkkilimityksellä. Puhtaaksi muurattujen päätykolmioiden nauha- ja koristekomeroitten sekä ikkunoiden kehykset ja oviportaalien tiiliprofiloinnit ovat sileiksi rapattuja ja kalkkimaalattuja. Kellotornin tiilimuurauksen ja ikkunoiden yläpuolisten tiilikorjausten rappauspinnat ovat kuluneita. Runkohuoneen kaikissa kulmissa ja eteläseinässä on keskiaikaiseen rakennusvaiheeseen kuuluvat kontreforit, joiden alaosat on muurattu kivistä ja yläosat tiilestä. Ne on katettu paanuilla. Kuorin ja eteläseinän kulman kontrefori on tuettu matalalla, paanuilla katetulla kivimuurauksella. Kirkon kiviperustus ei ole enää näkyvässä maan pinnan yläpuolella. Päätyjen ja kellotornin seinissä on muuriankkureita, joista pitkävartiset ankkurit liittyvät 1870-luvun palon jälkeisiin korjauksiin. Rakennuksen seinän vierustoilla on mukulakiveys. Julkisivujen keskiaikaisten oviportaalien ja sakariston sisäänkäynnin edustalla on kynnyskivet.

Kirkon nykyinen paanukate on vuonna 1964 asennettu 1870-luvun peltikaton päälle. Pyöreäpäiset paanut noudattavat vanhojen paanujen muotoa. Räystäspaanujen kärjissä on neliönmuotoiset ulokkeet. Sama aihe toistuu kontreforien paanukatteiden päissä ja kellotornin länsipäädyn laudoituksen alaosassa. Alkuaan kyllästysaineella käsitellyt paanut on tervattu 1980-luvulla. Harjakattojen otsalaudat sekä ikkunoiden vesipenkit on päällystetty kuparipellillä. Räystäiden maalatut teräskourut ja syöksytorvet on asennettu vuonna 2017. Niistä vedet johdetaan kivikouruihin ja edelleen sadevesikaivoihin sekä kivipesiin. Runkohuoneen pohjoislappeella on terästikkaat. Kattojen harjoilla olleet tuuliviirit korvattiin 1870-luvulla palon jälkeen kattoristeillä, jotka on uusittu vuonna 2004. Runkohuoneen katonharjan ukkosenjohdattimet on liitetty maahan asennettuihin maadoitusjohtimiin rakennuksen nurkkien kohdilla.

Julkisivumuutoksia ja -korjauksia

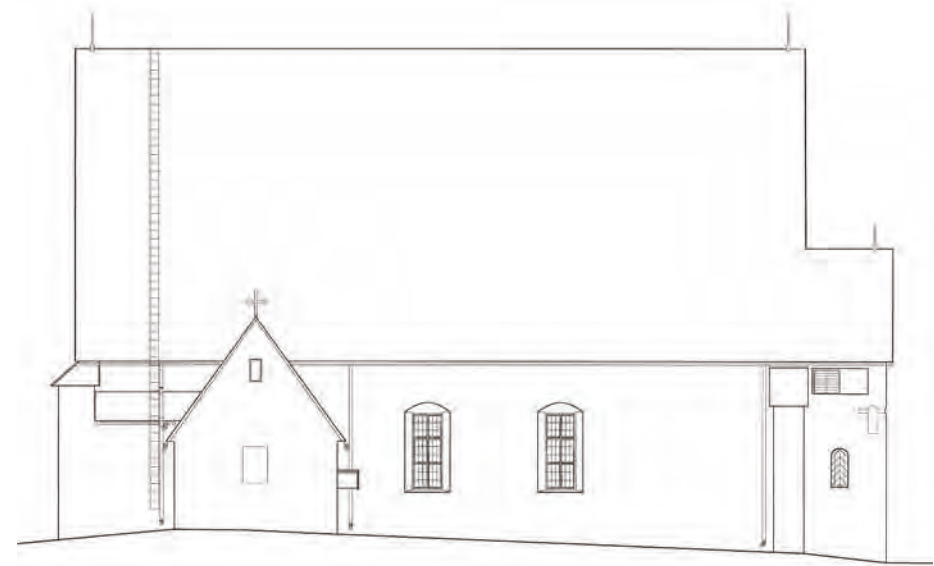
Keskiaika	Itäpäädyn ikkunan muotoa muutettiin. Sen alaosa muurattiin keskiajan jälkeen umpeen.
1600-luku	Kellotornin alaosan kaariaukot muurattiin umpeen tiilillä. Pohjoisseinustalle tehtiin puurakenteinen eteinen kiviportainen.
1762	Kirkko rapattiin ulkopuolelta.
1781	Vesikattoon asennettiin uudet paanut.
1787	Paanukatto tervattiin.
1804	Viimeiset lyijypuitteiset, pieniruutuiset ikkunat vaihdettiin.
1830	Ulko-ovet muutettiin ulospäin aukeaviksi.
1858–1859	Kirkon ikkuna-aukkoja suurennettiin ja ikkunoihin asennettiin puupuitteet.
1861	Vesipenkien paanut korvattiin pellillä.
1876	Tulipalo tuhosi vesikatot ja tornin kellotelinet. Korjaussuunnitelmat laati arkkitehti C. J. von Heideken. Kirkko sai uudet kattotuolit ja vesikatto päällystettiin galvanoidulla pellillä. Kellotornin pääty tehtiin puusta. Kirkkoon asennettiin ukkosenjohdattimet ja katonharjan tuuliviirien tilalle ristit. Ikkunoiden vaurioituneet puuosat uusittiin.
1883	Kellotornin puuosat maalattiin öljymaalilla.
1888	Katolle asennettiin kaksi savutorvea neljää kamiinaa varten.
1909	Julkisivujen muutostyöt, arkkitehti Thor Lagerros. Kirkkosalin ikkunoita suurennettiin alaspäin. Sakariston länsiseinään puhkaistiin uusi oviaukko.
1930	Peltikatot maalattiin ja ulkoseiniä rapattiin.
1958	Ulko-ovet uusittiin. Arkkitehtitoimisto Olavi ja Kauko Reima.
1964	Vesikatto päällystettiin paanuilla ja käsiteltiin kyllästysaineella. Peltikatto jätettiin paanujen alle. Kattoristit kunnostettiin.
1983	Peruskorjaussuunnitelmat laati Arkkitehtitoimisto Laiho–Pulkkinen–Raunio. Julkisivujen laastisaumat uusittiin ja rikkonaisia tiiliä vaihdettiin uusiin. Päätykolmioiden komerot kalkittiin. Paanukatto, papinovi ja sakariston ikkunaluukku tervattiin. Kirkon kaikki ulko-ovet uusittiin papinovea lukuun ottamatta. Kellotornin länsiseinän luukut uusittiin ja muut kunnostettiin. Luukkujen avaaminen automatisoitiin. Pohjois- ja eteläseinän ikkunoihin sekä kuori-ikkunaan asennettiin uudet sisälasit puitteineen. Muut ikkunat kunnostettiin.
1987	Paanukatto korjattiin ja tervattiin.
2004	Kattoristit uusittiin.
2017	Kirkkoon asennettiin maalatut, teräksiset räystäskourut ja syöksytorvet. Sakariston sisäänkäynti varustettiin katoksella. Jaakko Rautanen, LPR-arkkitehdit Oy.

JULKISIVU ITÄÄN

JULKISIVU ETELÄÄN

JULKISIVU POHJOISEEN

LPR-arkkitehdit 2016, Rakvv.

Ikkunat

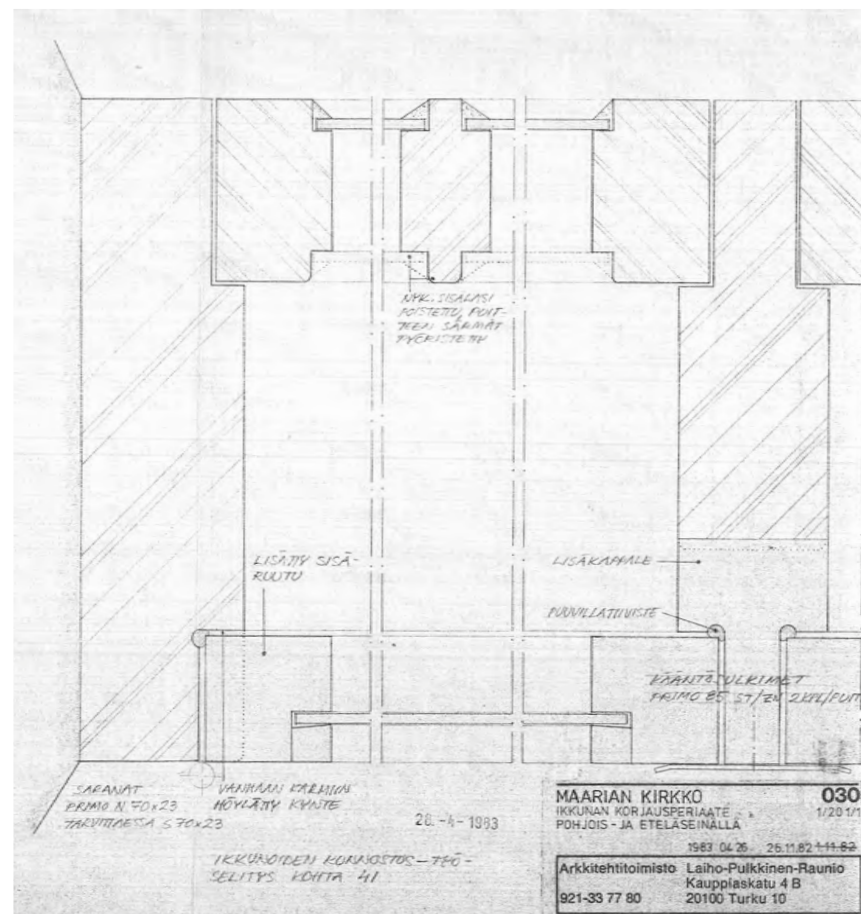
Kirkkosalin segmenttikaarisissa ikkunakomeroissa on suorakaiteen muotoiset sisään-ulos avautuvat puuikkunat. Segmenttikaaret on muurattu umpeen ennen vuotta 1900. Pohjois- ja eteläsivujen ulkoikkunat koostuvat kuudesta avautuvasta puitteesta. Itäisivun kuori-ikkuna koostuu puolestaan yhdeksästä avautuvasta puitteesta ja länsisivun urku-lehterin ikkuna neljästä puitteesta. Länsisivun ulkopuitteet jakautuvat kahteentoista ikkunaruuutuun, muut yhdeksään.

Nykyiset ulkoikkunat ovat peräisin vuoden 1909 korjauksesta, kun pohjois- ja eteläsivun ikkuna-aukkoja suurennettiin laskemalla niiden alareunaa. Siinä vaiheessa poistettiin 1850-luvulla asennetut ikkunat. Runkohuoneen ikkunoita oli muutettu useaan otteeseen 1800-luvulta lähtien. Itäpäädyn ikkunan alaosa oli muurattu umpeen jo keskiajan jälkeen.

Ikkunoissa on pysty- ja vaakavälirikarit. Sisäpuitteet ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Aiemmat sisäpuitteet oli asennettu osaksi ulkopuitetta. Ulkopuitteiden lasit on kiinnitetty kittauksin, sisäpuitteissa on puulistat. Ikkunat on maalattu vaaleanharmaiksi, kuten myös kulmaraudat, sormi- ja myrskyhaat sekä saranat. Sisäpuolen puitteet on käsitelty sisäikkunoissa.

Sakariston suorakaiteenmuotoisessa puuikkunassa ei ole sisäpuitetta. Vaakapuitteella jaetun ikkunan ylälasit on jälkikäteen korvattu harmaalla levyllä, johon on asennettu sähköisesti toimiva raitisilmapuhallin. Ikkunan edessä ulkopuolella on mustaksi maalatut rautakaltrit, jotka on kiinnitetty tiilipieliin. Segmenttikaarisen ikkunakomeron puuluukku on todennäköisesti 1800-luvun alkupuolelta. Sisäpuolella on puolestaan saranoitu, mustaksi maalattu rautaluukku vuodelta 1759.

Asehuoneen kapea ja suorakaiteenmuotoinen kiinteä puuikkuna on yksilasinen. Päätykolmioiden tiilimuuraukseen on avattu keskiajalla pyöreitä valoaukkoja. Ne on tehty samaan aikaan päätykolmioiden muurauksen kanssa.

Ikkunan korjausperiaate etelä- ja pohjoisseinillä. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrka.

Länsipääty

Kuorin itäpääty

Sakariston itäsiivu

Kirkkosalin pohjoissivu

Ulko-ovet

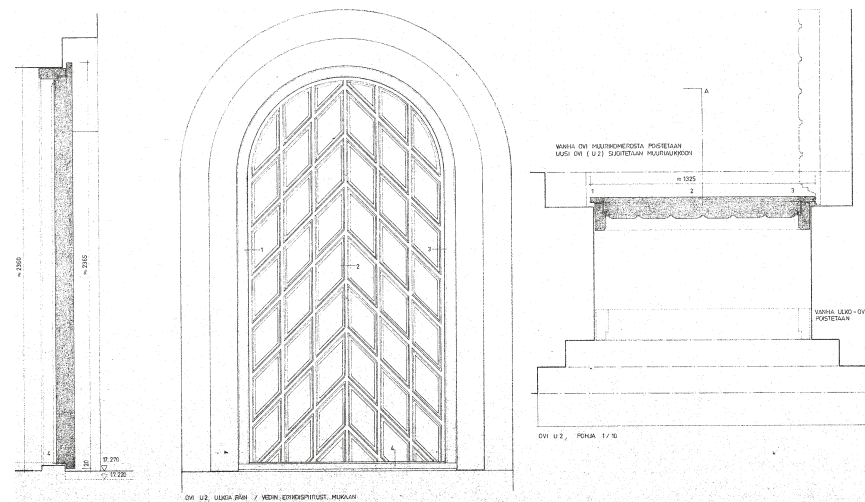
Pääovea ja nk. papinovea lukuun ottamatta kaikki ulko-ovet on uusittu 1980-luvun peruskorjauksessa. Pääoven ja asehuoneen puuvien ulkopuolet on tehty vanhan mallin mukaan profiloituina vinoneliöinä, jotka muodostavat kalanruotokuvion. Malli periytyy ilmeisesti jo 1800-luvun puolivälin nk. papinovesta.

Pääovena on suippokaarinen pariovi, jonka runko ja karmit ovat ilmeisesti 1950-luvulta. Vanhaa karmia on siirretty 1980-luvun peruskorjauksessa sisäänpäin. Ulkopuolen verhous koostuu vinoneliöistä. Sisäpuolen pystysuuntainen ponttilauta on lisätty 1980-luvun peruskorjauksessa. Siinä vaiheessa sisäpinnan vanhat tuet poistettiin. Käyntioveassa on vanhaa mallia mukaileva pintalukko ja ovensuljin. Ovilehden molemmin puolin on erikoissuunnitellut soikeanmalliset messinkivetimet, jotka ovat patinoituneet. Toisessa ovilehdessä on pintaan asennettu kromattu pitkäsalpa. Ovi on ulko- ja sisäpuolelta käsitelty mustaksi. Jykevät saranat on valmistettu ovea varten.

Asehuoneen puuovet ovat peruskorjauksen aikaisia. Siinä vaiheessa läntinen ja itäinen ovi on sijoitettu ovismyygin sisäpintaan. Pyörökaariovet ovat puurunkoisia ja lämpöeristettyjä. Niiden ulkopinta koostuu vinoruutuisista profiloituista peileistä, jotka muodostavat kalanruotokuvion. Sisäpuolelta ovet ovat pontattua pystylautaa (leveys 160 mm). Huulloksissa on tiivisteet. Kynnykset ovat graniittia ja lattiasaranat on upotettu lautalattian pintaan. Molemmissa ovissa on erikoissuunnitellut soikeanmalliset, patinoituneet messinkivetimet.

Peruskorjauksen aikaiseen sakariston ulko-oveen liittyy kuusiruutuinen yläikkuna. Sen edessä sisäpuolella on rautakalterit. Mustaksi maalattu puurunkoinen umpiovi on ulkopuolelta pystylautaa ja sisäpuolelta vaakalautaa. Suunnitelmissa ovi on esitetty sijoitettavaksi vanhaan karmiin. Erikoissuunniteltu soikeanmallinen vedin on patinoitua messinkiä. Se on samaa mallia kuin kirkon sisäovissa. Oven yläpuolinen mustaksi maalattu teräskatos on 2010-luvulta.

Kellotorniin johtaa yksilehtinen kaariovi. Puurunkoinen ovi on lämpöeristetty. Sen ulkopuoli koostuu viidestä puolipontatusta pystylaudasta, sisäpuoli on vaakalautaa. Ovi

Asehuoneen uusi ovi. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

on maalattu vaaleanharmaaksi ja erikoissuunniteltu messinkivedin on patinoitunut. Kellohuoneen tasolla käytöstä pois jäänyt ovi on suljettu ovilehdellä, joka koostuu vinoruutuisista profiloituista peileistä, jotka muodostavat puolestaan kalanruotokuvion. Sisäpuoli on puupaneelia.

Kellotornin puuluukut

Kellotornin kolmella sivulla on ääniaukkojen kaksilehtiset luukut. Puurunkoisten luukkujen ulkopuoli on vaakasuuntaista profiloitua ponttilautaa ja sisäpuoli pystylautaa. Länsisivun puuluukku on uusittu 1980-luvun peruskorjauksessa. Aukkoa madallettiin muuraamalla sen yläosaan kaksi tiilikertaa. Luukkujen aukkaisumekanismi on 1980-luvulta. Luukut on maalattu vaaleanharmaaksi lukuun ottamatta länsiseinän luukkuja, jotka ovat ruskeanvärisiä.

Kellotorni

Sakaristo

Kellotorni

Papinovi

Länsipääty

RAKENNUSTEKNIikka

Rakennetekniikka

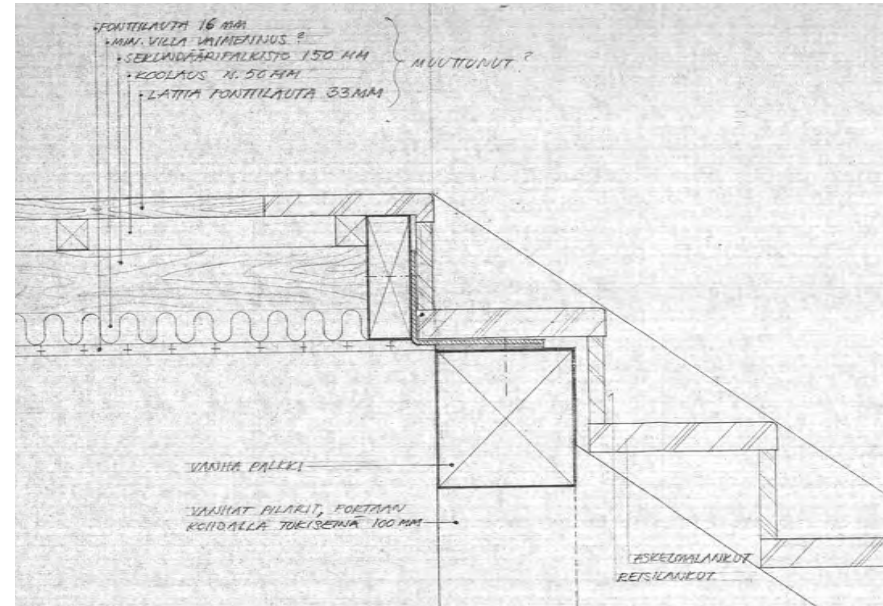
Hallikirkon kantava, kivistä muurattu runko on tehty valumuurina keskiajalla. Keskiajan rakennusvaiheeseen kuuluvat myös runkokuoneen pohjoispuolen sakaristo ja eteläpuolen asehuone. Runkokuoneen korkeat päätykolmiot, sisätilojen holvit, ikkunoiden sekä ovien pielet ja holvikaaret ovat tiilirakenteista. Kirkkoa on laajennettu länsipuolelle kivi- ja tiilirakenteisella kellotornilla, jonka länsipäätty on lautarakenteinen. Sakariston alla on keskiajan jälkeen valmistunut holvattu, tiilirakenteinen viinikellari.

Alapohjat

Kirkon alapohjarakenteisiin on vuosisatojen saatossa tehty useita muutoksia. Pysyvä lattia rakennettiin kirkkosaliin vasta vuonna 1819. Tuolloin ilmeisesti osa lattian alle tehdystä hautauksista poistettiin kiinteän lankkulattian asennuksen yhteydessä. Sakaristossa on ollut maanvarainen, kivilaatoista ja tiilistä ladottu lattia ennen puurakenteista lattiaa.³⁵⁰ Asehuoneessa on ollut viimeistään 1600-luvulta lähtien puurakenteinen lattia vuoteen 1909, jolloin tehtiin maanvarainen betonilattia.³⁵¹ Viimeisimmät alapohjamuutokset ovat vuosilta 1819, 1909 ja 1983.

Kirkkosalin maanvarainen, asfalttipeillä eristetty betonilaatta (70–95 mm) on vuodelta 1909. Tuolloin lattiaa laskettiin noin 40 cm. Kirkkosalin betonilaatan yläpuoliset rakenteet uusittiin 1980-luvun peruskorjauksessa. Kyllästetystä puusta tehtyjen koolausten välissä on mineraalivillaeristys (120–160 mm). Eristeenä on käytetty paikoin myös puupurua. Lattia on katettu kuusiponttilankuilla. Kuorin lattiaa laskettiin ja alttarin edustalle tehtiin betonilaatta vuonna 1983. Alttaripöydän kiviperustus on keskiajalta. Kulkuluiskat kuoriin ja kuorin lattia on päällystetty käsin lyödyillä tiililautoilla.³⁵² Kuorin pohjoisseinän vieressä kulkee lattian alla vuonna 1939 valmistunut betonirakenteinen lämpökanaali.

Asehuoneen alapohjarakenteet on uusittu kokonaan vuonna 1983. Maanvaraisen betonilaatan päällä on puukoolauksen varaan tehty kuusiponttilautalattia.³⁵³ Sakariston maanvarainen asfalttipeillä eristetty betonilaatta on vuodelta 1909. Lattia on

Lehterin lattia ja porras. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1982, TKsrka.

lämpöeristetty mineraalivillalla ja puukoolauksen varaan tehty lautalattia on uusittu todennäköisesti 1970-luvulla. Sakariston viinikellarissa on sen rakennusaikainen maan päälle tiilistä ladottu lattia. Tornihuoneen pohjakerroksessa on 1980-luvulla ilmeisesti maan varaan käsin lyödyistä tiilistä ladottu lattia.

Holvit ja yläpohjat

Kirkkosalin keskiaikaisia suippokaarisia ristiholveja kannattelevat nelikulmaiset tiilipilarit. Kuorin keskilaivan pylväiden varaan muuratut kahdeksansakaraiset tähtiholvit ja ristiholvit ovat muita holveja noin 1,2 metriä korkeampia. Pilarit on muurattu kiviperustusten ja muuratun tiiljalustan varaan. Sivu- ja keskilaivojen holvit tukeutuvat kilpi- ja vyökaariin, mutta niiden suurin paino kohdistuu pilareihin ja sivuseiniin tiilikonsoleihin Kuorin holveja kannattelee pylväät. Seiniin holvit tukeutuvat ilman

Kirkkosali

Kirkkosali

Ullakko

Ullakko

konsoleita. Eteläisessä ulkoseinässä on sivulaivan ensimmäisen pilarin ja kuorin pylvään kohdalla kontreforit.

Asehuoneessa ja sakaristossa on keskiaikaiset suippokaariset ruodeholvit. Sakariston holvit tukeutuvat suoraan seinien nurkkiin. Asehuoneen kirkkosalin puoleinen holvi tukeutuu kilpikaariin ja eteläseinän huoneen nurkkiin. Ruoteiden konsoleina on viistottu tiili. Kirkon tiiliholvien päällä on vanha olkieristys, joka on päällystetty tiili-muurauksella ja rapattu 1870-luvulla. Viinikellarin tynnyriholvi on tiilestä muurattu.

Tornihuoneen puurakenteista välipohjaa kantaa kuusi pohjois- ja eteläseiiniin tuettua puupalkkia, joiden päälle on asennettu laotalattia.

Kirkon vesikaton kantavat puurakenteet ovat vuodelta 1876. Kattotuolirakenne on yhdistelmä ristikitapuukattoa ja konttikannatinkattoa. Selkäpuut on tuettu alaosistaan konttikannatinrakenteeseen, joka lepää muurien päällä. Yläosassa selkäpuut tukeutu-

vat kitapuihin ja ristikkopuihin, jotka on vielä tuettu toisiinsa pystysuorilla parruilla. Vesikaton harva aluslaudoitus on kiinnitetty selkäpuihin. Nykyisen paanukaton alla on vuonna 1876 asennettu rautapeltikatto.

Seinämuurit ja seinien aukotukset

Kirkon kantava valumuurirakenne muodostuu kivistä muuratuista ulko- ja sisäpinnoista, joiden väli on täytetty laastilla ja kivillä. Runkohuoneen noin 1,5 metriä paksut seinät on muurattu matalan kiviperustuksen varaan. Sisäpuolelta perustus on hieman seinämuuria leveämpi. Kirkkosalin kuorimuuria on korjattu tiilillä eteläseinän ikkunaukkojen ja itäpäädyn kohdalla. Tiilestä muurattujen päätykolmioiden sisäpuolella on tukimuuraukset. Runkohuoneen nurkat ja eteläseinä on tuettu kivistä ja tiilestä muuratuilla tukipilareilla. Asehuoneen ja sakariston kiviseinät ovat noin 1,2 metriä

paksut. Sakariston ja asehuoneen päätykolmioita on korjattu tiilillä.

Kantavien kiviseinien ikkuna- ja oviaukkojen segmentti- ja suippokaaret on holvattu tiilestä. Sakariston pohjoisseinän ja asehuoneen eteläseinän suorakaiteen muotoisten ikkuna-aukkojen yläosat ovat suorat. Runkohuoneen segmenttikaarisia ikkuna-aukkoja on suurennettu 1800-luvulla. Kirkkosalin ikkunoiden alareunoja on laskettu alaspäin vuonna 1909. Päätykolmioiden tiilimuurauksessa on keskiaikaiset pyöreät valoaukot. Portaalien suippokaaristen oviaukkojen lisäksi sakaristoon ja ullakon kierreportaisiin johtavat oviaukot ovat pyörökaarisia. Sakariston kantavaan länsimuriin on avattu oviaukko vuonna 1909. Samana vuonna muurattiin sisäpuolelta umpeen kuorin eteläseinän papinovi.

Kellotornin alaosa on alkuaan muodostunut kahdesta, kivistä muuratusta pilarista ja niitä yhdistävistä tiilestä muuratuista suippokaarista, jotka on tuettu runkokuoneen länsipäätyyn. Holvikaaret on muurattu 1600-luvulla umpeen. Tornin yläosa on tiili- ja kivimuurausta. Sen päätykolmio on lautarakenteinen. Kolmella seinällä on suorapäätteiset kelloluukkujen aukot. Holvikaaren umpeenmuurauksia ja tornin kulmien muurauksia sitomaan on asennettu suoravartiset muuriankkurit.

Muut rakenteet

Kirkkosalista sakariston ullakolle johtava keskiaikainen muurinsisäinen kierreportaikko on tiilirakenteinen. Se jatkuu suoravartisena runkokuoneen ullakolle. Puurakenteinen urkulehteri ja sinne johtava L-mallinen porras ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Lehteriä kannattelee 12 liimapuupilaria ja neljä liimapuupalkkia. Urkujen kohdalla rakennetta on lujitettu betonilaatalla. Kokonaan irti seinästä olevan lehterin lattia on ponttilautaa ja laipiossa on puupaneeli. Tuulikaapin kohdalla on lehterille avautuva lasitettu valoaukko.

Tornin pohjakerroksesta johtaa kellohuoneeseen puurakenteiset avoportaat. Luukku kellohuoneeseen on varustettu vastapainolla. Kahdessa tasossa oleva puurakenteinen kelloteline on tuettu sivuseiniin ja välipohjaan.

Talotekniikka

Nykyinen talotekniikka on peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. LVI-suunnittelusta vastasi Insinööritoimisto Nihtilä & Co Ky ja sähkösuunnittelusta Insinööritoimisto Sähköurto M. Leppä Ky. Vuonna 1939 asennetun keskuslämmitysjärjestelmän nk. matalapaineisen höyrylämmityksen tilalle asennettiin kaukolämpöverkkoon liitetyt lämmityslaitteet. Vanha lattianalainen betonikanava hyödynnettiin uusissa asennuksissa. Lämmönjakokeskus jäi kirkon viereisen tontin ns. vahtimestarin asuinrakennuksen kellarikerrokseen.

LVI-järjestelmät

Vesikiertoinen lämmitysjärjestelmä koostuu kirkkosalin penkkeihin kiinnitetyistä säteilyputkipattereista sekä sakaristossa, asehuoneessa ja siivouskomerossa käytetyistä levyputtereista. Pääsisäänkäynnin tuulikaapin molemmilla sivuilla on konvektorit erikoissuunnittelun patterisuojan alla. Teräsrunkoon kiinnitetty yläpuolinen peltilevy on uritettu, sivuosat ovat umpinaiset. Sakariston ja asehuoneen kalusteen taakse sijoitettuihin pattereihin on asennettu peiteritilät.

Lämpöputket on johdettu vahtimestarin entisen asuinrakennuksen kellariin sijoitettua lämmönjakokuoneesta betonikanaalissa kirkon itäpäädyssä kuorin lattiakanaaliin, jossa putket haarautuvat sakaristoon ja kirkkosaliin ja sieltä edelleen kynnyksen alla asehuoneeseen. Penkkien pattereihin lämpöputket on johdettu kirkkosalin lattian alla. Lämpöputkien yläpuolelle on asennettu lämpösäteilijänä toimivat alumiinipellit.

Sakaristossa on rakennuksen ainut vesipiste viemäreineen. Allas hanoineen on sijoitettu kalusteeseen ja peitettävissä pöytäkanalla. Käyttöveden pääsulku sijaitsee vahtimestarin rakennuksessa.

Kirkossa on painovoimainen ilmanvaihto. Holvien umpeenmuuratut tuuletusaukot avattiin 1980-luvun peruskorjauksessa.

Kirkkosali

Kirkkosali

Kirkkosali

Sakaristo

Kirkkosali

Sähköjärjestelmät

Nykyiset sähköjärjestelmät ovat pääosin peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Sähkökaapelit on sijoitettu lattiaan alle ja sieltä ne on johdettu teräsputkissa pilarivalaisimiin ja äänentoistolaitteisiin. Kattovalaisimien sähköjohdot on asennettu ullakon holvien päälle ja urkuperän välipohjaan.

Sähkökeskukset on sijoitettu sakaristoon ja kellotornin alakertaan, jossa sijaitsee myös paloilmotinkeskus. Valaistuksen ohjauskeskus on sakaristossa. Lisäksi tuulikaapissa ja sakaristossa on valokytkimet. Kellojen automaattinen soittokoneisto on tornin toisessa kerroksessa. Sähkökeskus ja äänentoistolaitteita on viimeksi uusittu vuonna 2017. Kirkossa on poistumisopasteet ja paloilmamaisimet, murto suojausjärjestelmä sekä valvontakamerat. Kirkkosaliin on asennettu induktiosilmukka.

Kirkkosalin katto- ja pilarivalaisimet ovat Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio suunnittelema erikoisvalaisimia. Kellotornissa, ullakolla ja siivouskomerossa on vakiomalliset valaisimet. Ainoastaan keskilaivan 1840-luvun messinkinen kattokruunu on sähköistetty. Muut vanhat kattokruunut ovat kynttiläkruunuja. Valaisimien tavoin myös tummiksi maalatut kaiuttimet on kiinnitetty tiilipilareihin ja -pylväisiin. Pistoraiait on kuorissa upotettu tiililattiaan ja asehuoneessa puulattiaan. Muualla kirkkosalissa ne on sijoitettu seinäpenkkien alle lattiaan kiinnitettynä teräslevyn pinta-asennuksena.

KIRKON INTERIÖÖRIN KERROSTUMIA

Keskiajalla eri vaiheissa rakennetut sakaristo, runkokuone ja asehuone rapattuine ja kalkkimaalattuine risti- ja tähtiholveineen ovat nykytutkimuksen valossa peräisin 1400-luvulta. Sakaristo ristiholveineen on tiloista varhaisin. Kolmilaivainen runkokuone on ristiholvattu, kuoriosan keskilaivassa on korotuksen yhteydessä muuratut tähtiholvit. Kolmannessa vaiheessa lisätty asehuone on ristiholvattu. Tilojen nykyasu on seurausta noin 500 vuoden aikana tehdyistä muutoksista ja korjauksista.

Muutosvaiheet ovat pitkälti samoja kuin maamme muissakin keskiaikaisissa kirkoissa. Maarian kirkon sisätilat ja niiden keskiaikainen kiinteä sisustus säilyivät kuitenkin pitkälle 1800-luvulle saakka. Merkittävimmät uudistusvaiheet voidaan jakaa neljään: uskonpuhdistuksen jälkeiset muutokset 1600–1700-luvuilla, 1850-luvulla alkaneet korjaukset ja uudistukset vallitsevaan uusgotiikan tyyliin, 1900-luvun alun uudistukset sekä 1980-luvun restauroiva peruskorjaus. Kirkkosalin merkittävimmät ajan saatossa tehdyt muutokset liittyvät urkulehteriin ja ikkunoiden suurentamiseen. Sakaristossa suurin muutos on ollut uuden oviaukon avaaminen. Asehuone on aukotuksen osalta säilynyt keskiaikaisessa asussaan.

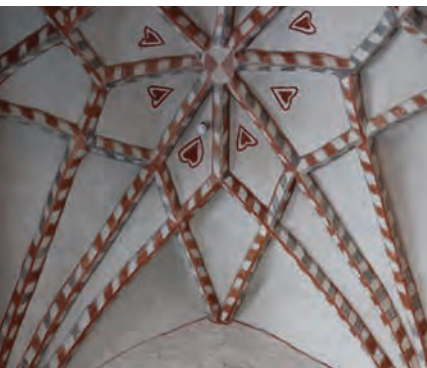
1800-luvun loppupuolella alkanut kiinnostus tyylihistoriallisiin restaurointeihin näkyy myös Maarian kirkossa. Esikuvana oli Turun tuomiokirkko. 1900-luvun alun

uudistuksissa aikaisempien rakennusvaiheiden arvostus nostettiin esiin Muinaistieteellisen toimikunnan ansiosta. Interiöörin osalta viimeisin kokonaisvaltainen kerrostuma on 1980-luvun peruskorjauksesta, joka pääosin liittyi tilojen kiinteään sisustukseen ja teknisiin asennuksiin. Lähtökohtana oli kirkon keskiaikainen asu.

Keskiajalle ominaiset piirteet ovat pitkälti säilyneet. Uudistusvaiheista on jäänyt kerrostumia kirkkotilaan, sen sisustukseen ja pintamateriaaleihin. 1900-luvulta alkaen keskiaikaisia elementtejä on vaiheittain lähdetty entistämään. 1980-luvun kerrostuma vahvistaa keskiaikaista tilakokemusta. Sitä täydentävät eri elementit 1600–1700-luvuilta sekä 1900-luvun alkupuolelta. Vaikka 1800-luvun muutokset ovat kiinteästä sisustuksesta hävinneet, rikastuttaa sen aikainen esineistö kirkkotilaa.

Keskiaika

Sakaristossa ja kuorissa on säilynyt seinäkomeroita. Alttarikomeroita on sakariston ohella myös asehuoneessa. Holvien ja seinien kuva-aiheiltaan primitiivisiksi ja rakennusmestarien maalaamiksi tulkitut kalkkimaalaukset ovat 1400-luvun puolivälistä. Kirkkosalin maalaukset on otettu esiin ja entistetty pääosin 1900-luvun alussa ja sakariston 1940-luvulla. Balttilaisesta kalkkikivestä veistetty Ingigerdin hautakivi on

sijoitettu nykyisin sakariston seinää vasten.

Kiinteästä sisustuksesta on säilynyt sakariston ja kuorin itäseinillä kaksi keskiaikaista alttaria niiden alkuperäisillä paikoillaan. Sakariston tiilestä muurattu alttari on säilynyt kokonaisuudessaan. Kuorin alttari osin entistettynä muodostaa 1400-luvun puolivälin paikkeilla valmistetun kolmiosaisen alttarikaapin kanssa merkittävän keskiaikaisen elementin. 1980-luvun kaivauksissa löytynyt alttarin kalkkikivi eli mensa on sijoitettu alkuperäiselle perustukselle uudelleen muuratun jalustan päälle. Kokonaisuutta täydentää alttariin kiinnitetty pieni keskiaikainen krusifiksi sekä alkuaan todennäköisesti kuoriaidan yläpuolella sijainnut triumfikrusifiksi.

Kuorissa on kalkkikivestä valmistettu kasteallas ja asehuoneen portaalin viereisessä seinäsyvennyksessä graniitista valmistettu vihkivesiallas. Sakariston itäseinän seinäkomeron ovi taoksineen on keskiaikainen. Kirkkosalista sakaristoon ja asehuoneeseen johtavien ovien taotut avainkilvet ja rengasvetimet heloineen ovat keskiaikaisia. Helat on siirretty myöhemmin uudistettuihin oviin.

Keskiaikaisen kirkkotilan kannalta merkittävät puuveistokset, jotka uskonpuhdistuksen jälkeen oli siirretty ullakolle, tuhoutuivat vuoden 1876 tulipalossa.

1600- ja 1700-luku

Uskonpuhdistuksen jälkeen interiööriä muokanneet barokin vaikutteet ovat nähtävissä 1600-luvun saarnatuolissa sekä penkkien säilyneissä sivuissa ja etukaiteissa. Ne antavat kirkkosalille ajallista syvyyttä. Daniel Sudroviuksen Turun tuomiokirkon mallin mukaan rakentama saarnatuoli on 1660-luvulta. Sen alkuperäistä väritystä palautettiin 1980-luvun peruskorjauksessa, kun se paljastui 1870-luvun valkean ja kullan sävyjen alta.

Alkuaan umpinaisten penkkikorttelien kaiderakenteet ovineen on hyödynnetty 1900-luvun avopenkeissä. Puolipylväin ja kaariaihein jäsennetyt sekä lyöteornamenttikalla koristellut penkkien osat heijastelivat saarnatuolissa käytettyjä koristeaiheita. Ne kuuluvat saarnatuolin ohella 1600- ja 1700-lukujen kerrostumaan.

Sakaristoon johtava ovilehti on vuodelta 1759. Asehuoneen lautaovi ja ullakon rautapellillä verhottu ovi ovat todennäköisesti myös 1700-luvulta. Asehuoneen kallelleen ja auki asentoon jätetty suurikokoinen lautaovi on muistuma entisestä pääsisäänkäynnistä.

Kaikki kuorin 1600–1700-lukujen balttilaisesta kalkkikivestä valmistetut hautakivet on siirretty 1980-luvun peruskorjauksessa kuorin lattiaan lähes alkuperäisille paikoilleen.

Kirkkosalin messinkipallokruunuista kolme on peräisin 1600-luvulta. Yksi niistä on nykyisin sakaristossa. Kirkkosalissa ja sakaristossa on lisäksi 1600-luvun messinkiset

kynttilälampetit. Neljä kuparista lampetta on valmistettu 1600-luvun lopun ruumisarkkuun kuuluneista vaakunoista. Niistä kolme on kirkkosalissa ja yksi asehuoneessa. Kolmihaarainen saarnatuolin seinäkynttelikkö on 1700-luvulta.

1800-luvun esineistöä

Kirkkosalin interiööriin oli 1850-luvulla alkaneilla muutoksilla suuri merkitys. Keskiajan kiinteään sisustukseen kuuluneet elementit, kuoriaita ja kuorilehteri poistettiin. Saarnatuoli sovitettiin uusgoottilaiseen tyyliin valkean ja kullan sävyillä, penkit maalattiin puolestaan tammenvärisiksi. 1870-luvun lopulla lääninarkkitehti C. J. von Heidekenin suunnittelemissa alttarilaitteessa ja -kaiteessa oli selkeimmin nähtävissä Turun tuomiokirkon tyylihistoriallisen restauroinnin vaikutus. 1850–1870-luvuilla rakennetut urkulehteri ja alttarilaite kaiteineen on myöhemmin purettu. Hävinnyt kerrostuma näkyy nykyään esineistössä ja valaisimissa.

Kirkkosalin kaksi aikaisempaa alttaritaulua on säilytetty, mutta alkuperäisistä kokonaisuuksistaan irrotettuna ne on siirretty sivuseinille osaksi kirkon taide-esineistöä. Pohjoisseinällä on vuonna 1877 valmistunut alttaritaulu ja eteläseinällä A. E. Limnellin vuonna 1825 maalaama alttaritaulu, jonka aiheena on viimeinen ehtoollinen.

Kaksi kirkkosalin messinkipallokruunua ja kaksi kristallikruunua ovat 1800-luvulta. Niiden paikkoja on osin siirretty. Viimeksi 1980-luvun peruskorjauksessa toinen kristallikruunuista siirrettiin kuoriin lähelle kirkkolaivaa. Kuorin holvista ripustettu Wentta-niminen laiva on lahjoitettu kirkkoon 1820-luvulla.

1900-luvun alkupuolen muutoksia

Kirkkosalin kannalta 1900-luvun alun korjaustöiden (arkkitehti Thor Lagerros) merkittävin muutos oli keskiaikaisten maalausten esiin otto holveissa ja seinäpinnoissa. Niiden myötä interiöörin keskiaikaista tunnelmaa saatiin vahvistettua. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti C. Frankenhaeuserin ja amanuensi J. Rinteen esittämällä rakennushistoriallisilla tutkimuksilla oli käänteentekevä vaikutus kirkkotilaan.

Kirkkosaliin saatiin lisää valoa ikkunoiden suurentamisen myötä. Puuikkunat ovat edelleen paikoillaan, mutta niihin on lisätty avattavat sisäpuutteet. Sakaristoon avattu oviaukko oli toiminnallinen parannus. Sen sisäovi yläikkunoihin on ainut 1900-luvun alun muutoksesta säilynyt ovi. Kirkkosalin ja asehuoneen suippokaarisen parioven malli on vuodelta 1909, mutta se on uusittu 1980-luvulla.

Ovellisten penkkikorttelien muutoksella avonaisiksi saatiin kirkkosalia avarrettua.

Hyödyntämällä uusissa penkeissä 1600-luvun kaiderakenteita ja ovia ne saatiin sovittua yhteen saarnatuolin kanssa. Penkeissä ja saarnatuolissa säilytettiin 1850-luvun väritys. Etuosan penkit käännettiin tässä vaiheessa kohti käytävää. Penkkejä on muokattu 1980-luvun korjauksessa, kun niiden alle asennettiin lämpöpatterit ja etuosan penkit käännettiin takaisin kohti alttaria.

Sakariston keskiaikaiset kalkkimaalaukset otettiin esiin 1940-luvulla. Kirkkosalin väritystä uusittiin kiinteän sisustuksen osalta arkkitehti Elias Paalasen suunnitelmien mukaan 1950-luvulla. Samoihin aikoihin vaurioituneeseen keskiaikaiseen kastemaljaan lisättiin irrotettava metallinen malja koristeaiheenaan kastesymboliikka (kuvanveistäjä Jussi Vikainen).

Kokoava kerrostuma 1980-luvulta

1980-luvun alun peruskorjauksen muutokset koskivat ennen kaikkea interiöörejä (Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio). Toimintaa parannettiin sisustuksen ja uusien kalusteiden avulla sekä teknisiä asennuksia lisäämällä. Lähtökohtana oli kirkon keskiaikainen asu. Interiöörin kokoava kerrostuma näkyy ennen kaikkea kirkkosalin kuorissa ja urkulehterillä.

Keskiaikaista asua vahvistettiin alttarin osalta täydentävin rakennusosin sekä poistamalla 1800-luvun alttarilaite ja avaamalla sen takia umpeenmuurattu ikkuna. Alttaritaulu uusituin kehyksin säilytettiin osana kirkon historiaa. Lehterin uusiminen oli tarpeen uusien urkujen takia. Länsipäädyn ikkunan kautta saatiin lasikattoisen tuulikaapin kautta valoa myös pääsisäänkäyntiin. Sakariston, asehuoneen ja urkulehterin osalta toiminnallisuutta saatiin parannettua ja säilytystilaa lisättyä tiloja varten räätälöidyillä ”arkkitehtonisilla kalusteilla”. Päätilojen erikoissuunniteltu valaisinsarja yhdisti tilat toisiinsa.

Modernisti muotoillut rakennusosat, kalusteet ja valaisimet muodostavat keskiaikaa täydentävän kerrostuman. Ovien ja kalusteiden muotokieli on aikakaudelleen tyypillistä. Niissä näkyvät vaikutteet myös aiemmista vaiheista. Sinivihreä väritys jatkaa edellisten vuosikymmenten linjaa.

PINTAMATERIAALIT JA TÄYDENTÄVÄT RAKENTEET

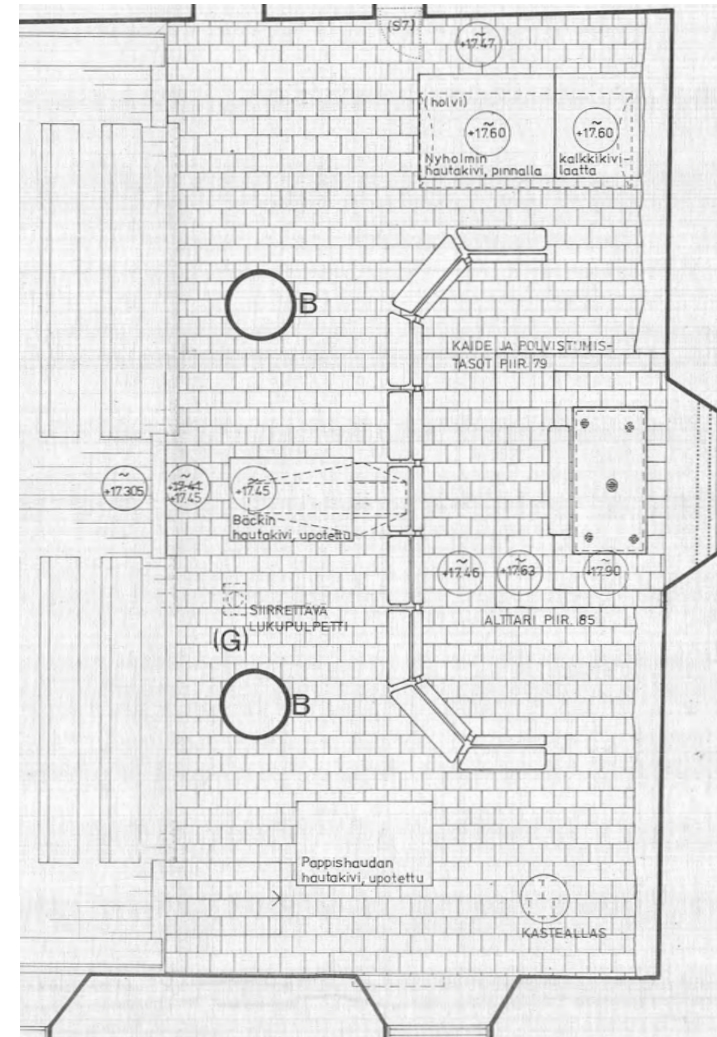
Lattiat

Kirkkosalin ohella myös urkulehterillä, sakaristossa ja asehuoneessa on puulattiat. Kuorin lattiassa on tiililaatta ja sakariston viinikellarissa tiililattia. Sakaristoa lukuun ottamatta kaikki laualattiat ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Kaikissa tiiloissa laualattiat ja tiililaatat liittyvät seiniin ilman jalkalistoja. Urkulehterin lattiataso päättyy reunalistaan, joka on irti seinistä.

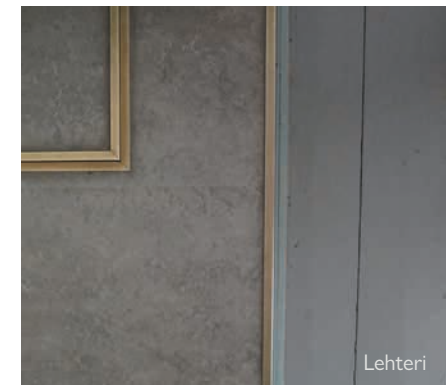
Kirkkosalissa on vaaleansinharmaaksi peittomaalattu laualattia. Vieteriponttilautojen leveys on 190 mm ja ne on ladottu pitkittäissuuntaisesti kirkkosaliin nähden. Pilareiden kohdalla on kehyslaudat. Lattialaudat on muotoiltu seinien kivireunojen mukaisiksi. Kirkkosalin ensimmäisessä kiinteässä lattiassa, ilmeisesti 1810-luvulta, lankkujen leveys oli 240–260 mm ja paksuus 35–38 mm. Vuonna 1909 asennettujen täysponttilautojen leveys oli 114 mm. Saarnatuolissa on säilynyt vanhat ajan kuluttamat laudat. Niiden leveys on noin 300 mm.

Korotettu kuoriosia on 150 mm kirkkosalin lattiatasoa ylempänä. Se koostuu käsin lyödyistä tiililaatoista, kooltaan 305 x 230 x 50 mm (Kultelan tiiliputki U. Kankare & Pojat). Kuoriin johtava luiska on päällystetty samoilla tiililaatoilla. Luiskan vieressä on pyöröteräksestä taivutettu harmaaksi maalattu kaide, joka on kiinnitetty lattiaan. Kolme vanhaa hautakiveä on peruskorjauksessa siirretty seiniltä takaisin lattiaan mahdollisimman lähelle alkuperäisiä paikkojaan. Samassa yhteydessä Nyholm-suvun hautakiven jatke tehtiin Öölannin kalkkikivestä. Lattiatasoa korkeammalla olevan hautakiven viereen sijoitettiin vastaavanlainen kaide kuin luiskan viereen. Lautaja tiililattioiden luukut ovat samaa materiaalia lattiapintojen kanssa. Kirkkosalin tuulikaapin mattosyvennyksessä on kookosmatto ja sen alla vanerilevy.

Asehuoneessa on kirkkosalin tavoin myös vaaleansinharmaaksi peittomaalattu laualattia saman levyisistä laudoista (190 mm). Ne on ladottu kirkkosaliin nähden poikittaissuuntaisesti. Lattiaa kehystää osin reunalaudat, joiden nurkat on jiirottu. Kirkkosalin ja asehuoneen välisessä ovesta on säilynyt graniittikivestä ladottu leveä kynnyks, jonka muotoa on täydennetty laastilla. Lattialaudat on muotoiltu kivireunojen mukaisiksi.

Kuorin lattia. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

Sakariston lautalattia koostuu 135 mm:n levyisistä laudoista, seinillä on kehyslaudat. Alkuperäistä lattiatasoa noin 40 cm korkeammalla oleva nykyinen lautalattia on asennettu 1970-luvulla. Lattiaa on osin uusittu 1980-luvun peruskorjauksessa putkitusten takia. Samassa yhteydessä kirkkosaliin johtavat kaksi puuaskelmaa on uusittu. Lattia on maalattu samaan sävyyn kirkkosalin ja asehuoneen kanssa. Sakariston ja kirkkosalin välillä on kivikynnys. Eteisen lattia 1900-luvun alusta on hiottua betonia.

Urkulehterin harmaaksi peittomaalattu lautalattia on tehty kirkkosalin ja asehuoneen tapaan 190 mm:n levyisistä laudoista. Lehterin lattiatason ja keskiaikaisten seinien välille on jätetty rako. Puurunkoinen kuorokoroke koostuu kolmesta tasosta, joissa

on ulosvedettävät pyörin varustetut välitasot. Korokkeen lattiat ja välitasot ovat peittomaalattua lautta. Korokkeen sivuilla ja takana on maalatut kaiteet pyöröteräksestä.

Lehterille johtavien puuportaiden askelmat ja niiden etupinnat ovat lautta. Urkukoroke on päällystetty harmaalla linoleum-matolla ja reunustettu metallilistoin. Lattialuukut on myös kehystetty metallilistoilla.

Sakariston viinikellarin lattiatiliet ovat kooltaan 290–295 x 135–150 x 80 mm. Portaiden askelmien tiliet ovat kooltaan 280–300 x 135–145 x 75–80 mm.

Ullakon ja kellotornin lattioissa on vastapainoilla varustetut puuluukut. Kellotornissa on maanvarainen tiililattia. Tiililaatat ovat kooltaan vastaavia kuin kuorissa.

Holvit ja sisäkatot

Holvien ja seinien nykyasu on peräisin peruskorjauksen aikaisesta restauroinnista. Keskiaikaiset seinäpinnat otettiin esiin ja puhdistettiin sakaristoa lukuun ottamatta. Vuosina 1908–1909 esiin otetut kalkkimaalaukset konservoitiin täydentämällä puuttuvia väripigmenttejä vesiväreillä ja kalkkiväreillä. Tuolloin urkuparven esiin otettuja maalauksia ei konservoitu.

Kirkkosalin holvien ja seinien yläosissa keskiaikaiset kalkkimaalaukset on tehty punaisen eri sävyillä ja mustanharmaalla. Kuorin pohjoispuolen kahteen holviin on jätetty esiin 1700-luvun maalauskoristelu ja puumerkkejä. Näiden alla ei ole keskiaikaisia maalauksia. Urkuparven eteläholvissa on näkyvissä dokumentti eriaikaisista maalauskerroksista. Kirkossa on kaikkiaan yksitoista keski aikaista vihkiristiä. Yhdeksän niistä on otettu esiin peruskorjauksen aikana rappauskerrosten alta. Muista kalkkimaalauksista poiketen ne on maalattu vihreällä värillä. Sakariston kalkkimaalaukset ovat kirkkosalin maalauksia pelkistetyimmät. Viinikellarin tynnyriholvi on rapattu.

Urkulehterin alapinta ja siihen liittyvä tuulikaapin lasikatto ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Lehterin alapinta koostuu 120 mm:n levyisistä höylätyistä ponttilaudoista (näkyvä osuus 112 mm). Kattopintaa jäsentävät puupilareiden kannattamat puupalkit. Kattopintaan on upotettu kymmenen erikoissuunniteltua valaisinta.

Keski-Ila, kuoron tähtiholvi

Sivulaivan ristiholvi

Keski-Ila, kuoron tähtiholvi

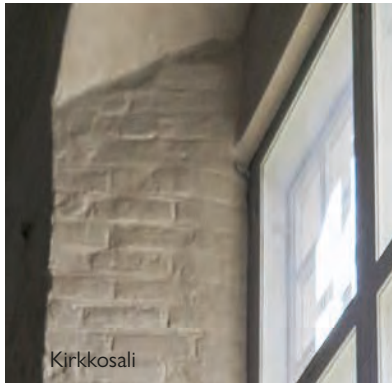
Sivulaivan ristiholvi

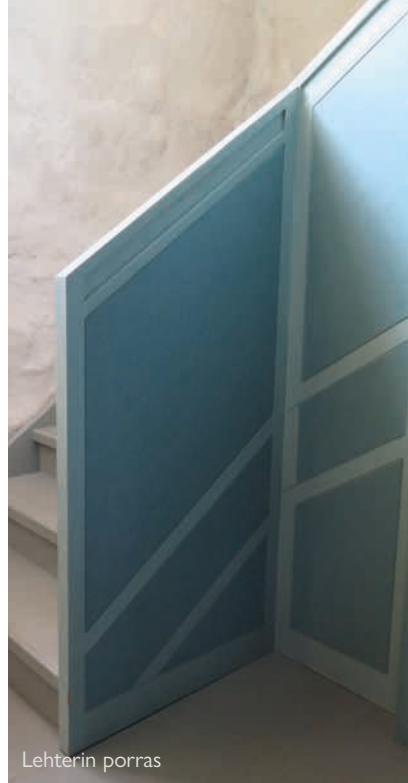
Kirkkosali

Kirkkosali

Kirkkosali

Lehterin porttas

Lehterin porttas ja komero

Lehteri

Tuulikaappi

Lehteri

Seinät ja umpikaiteet

Kirkkosalin, asehuoneen ja sakariston sekä urkuperven seinät ovat pääosin valkeaksi rapattua kiveä. Tiilikorjauksia on erityisesti kirkkosalin kuorin seinien yläosissa ja ikkuna-aukkojen ympärillä. Kuorin seinissä näkyvät tiilimuuraukset liittyvät mahdollisesti holvin muutoksiin. Kirkkosalissa seinien tiilipinnat on slammattu. Pylväiden ja pilarien alaosat ovat puhtaaksi muurattua tiiltä. Niiden saumat ovat maalattuja. Ikkunoiden ja oviaukkojen tiilipielet on rapattu.

Urkulehterin puurunkoinen kaide jakautuu peilikenttiin. Rakenteeltaan kaide vastaa lehterille johtavan portaan kaiderakennetta, joka jatkuu siivouskaapin seinänä. Sivulaivojen kohdalla kaiteet koostuvat kolmesta peilistä. Yhtenäinen kaidepuu on kiinnitetty runkoon päistään pyöristetyillä välisosilla. Päälaivan kohdalla, urkujen molemmin puolin on yhdet peilikentät. Kaide kiinnittyy alaosastaan lehteriin, eikä sitä ole kiinnitetty keskiaikaisiin seiniin tai pilareihin. Kaiteen korkeus on noin 950

mm. Tuulikaapin kohdalla lehterissä on lasikattoa varten aukko. Sitä kolmelta sivulta reunustava puurunkoinen umpikaide (korkeus noin 600 mm) ulottuu tuulikaapin lasikaton korkeudelle. Umpikaiteen yläpuolella on pyöröteräksestä tehty kaide.

Kellotornin seinien yläosat on rapattu ja alaosissa seiniin on jätetty kivet näkyviin. Toisen kerroksen kellohuoneen tiilimuurauksissa on ohut slammauskerros.

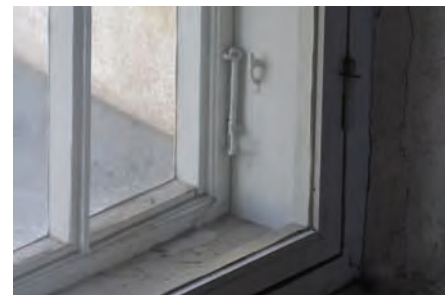

Kirkkosali

Kuori

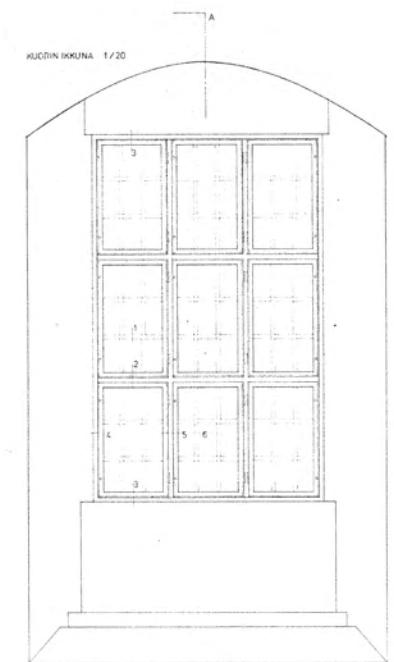
Ikkunoiden sisäpuitteet

Kirkkosalin sisäpuitteet ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Siinä vaiheessa pohjois- ja eteläseinän ulkopuitteiden sisemmät lasit poistettiin. Sisäpuitteita varten vanhaan karmiin höylättiin kyntteet ja välikarmia jatkettiin. Pohjois- ja eteläseinän ikkunat jakautuvat pysty- ja vaakavälikarmeihin kuuteen avettavaan sisäpuitteeseen. Länsisivun kunnostettu ikkuna jakautuu ristikarmilla neljään avettavaan sisäpuitteeseen. Jokaisessa puitteessa on kaksi saranaa ja ikkunasalppaa. Sisäikkunat on maalattu vaaleanharmaiksi.

Kuorin itäseinän ikkuna jakautuu yhdeksään avettavaan sisäpuitteeseen. Ulkopuitteiden eteen on lisätty uudet sisäpuitteet jatkamalla vanhoja välikarmeja. Sisäpuitteeseen kiinnitetty lasimaalaus on vuodelta 1994.

Sakariston ikkuna jakautuu kahteen ruutuun. Ylempi lasiruutu on korvattu levyllä ja siihen on asennettu venttiili. Sisäpuolella on 1750-luvulla asennettu rautaluukku.

Kuorin uusi sisäikkuna. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

Asehuone

Sakaristo

Sakaristo

Ullakon porras

Sisäovet ja lasiseinät

Kirkossa on eriaikaisia sisäovia. Vanhimmat ovat asehuoneen sisempi ovi sekä sakaristoon ja ullakolle johtavat ovet. Ne on sijoitettu ovismyygejä vasten ilman karmeja. Sakariston neljästä pystylaudasta koostuva puuovi on vuodelta 1759. Avainkilpi on kuitenkin keskiaikainen. Kirkkosalin puolelta ovi on verhottu rautalevyillä ja sidottu vaakaraudoilla.

Asehuoneen suurikokoinen puuovi on 1700-luvulta tai sitä varhaisempi. Kallellaan oleva ovi on asetettu auki asentoon. Kaariovi koostuu neljästä leveästä pystylaudasta. Asehuoneen puolella ne on sidottu toisiinsa kahdella taotulla vaakaraudalla. Kirkkosalin puolella on kaksi vaakapuuta. Asehuoneen puoleisten kolkuttimen ja lukon koristeaiheena on ranskanliljat. Kirkkosalin puolella on koiranluuvedin.

Sakariston eteisen lasiovi kuuluu 1900-luvun alun vaiheeseen. Peilioveen liittyy kuusiruutuinen yläikkuna, jota ei ole saranoitu. Ovilehti jakautuu kahteen pitkänomai-

seen peiliin ja kuusiruutuiseen lasiaukkoon, joka kaareutuu sivuistaan jugend-tyylille ominaiseen tapaan. Uritetut ovilistat kehystävät korkeaa oviaukkoa yläikkunoineen. Ovessa on vanhat messinkipainikkeet. Sinivihreä väri on peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Siinä yhteydessä ovensuljin on lisätty ja rikkoutuneet lasit uusittu.

Asehuoneen pariovi ja tuulikaapin ovet ovat 1980-luvun peruskorjauksesta. Asehuoneeseen johtava pariovi on tehty 1900-luvun mallin mukaan, mutta peilijäsentelyä ja profileja on yksinkertaistettu. Se on peittomaalattu siniharmaaksi. Suippokaarisen oviaukon yläosa on kiinteä. Asehuoneeseen avautuvat huultamattomat pariovet jakautuvat kolmeen peiliin. Suippokaarinen yläosa jakautuu symmetrisesti kahteen peiliin. Ovi-lehdissä on sulkimet ja niiden välissä musta kumitiiviste. Oven kohdalla on leveä kivikynnys. Erikoissuunnitellut soikeat vetimet ovat samaa mallia kuin tuulikaapin ovessa, mutta ne on maalattu mustiksi.

Sakaristo

Asehuone

Asehuone

Tuulikaappi

Lasiseinäiseen tuulikaappiin liittyvä pariovi (kooltaan noin 1600 x 2470 mm) on moderni versio peiliovesta. Ovilehdet on jaettu pystysuuntaisesti kolmeen, vastaavalla tavalla kuin asehuoneen paripeiliovi. Ovien detaljointi on kuitenkin pelkistetympää. Karneissa on vahvistuksena U-teräkset. Kehykset ovat väriltään valkeat ja sileät vanerilevystä tehdyt peilit on maalattu siniharmiksi. Suunnitelmapiirustuksen mukaan ovipeilit on koottu liimaten n. 50 mm:n kokoisista vaakasäleistä, joiden saumat saavat ajan kuluessa tulla havaituiksi maalipinnan läpi. Tuulikaappiin avautuvien ovilehtien välissä on nahalla peitetty solumuovitiiviste. Ovilehdissä on sulkimet ja laahuskynnykset. Patinoituneet messinkivetimet on toteutettu erikoissuunnitelmien mukaan.

Lasiseinäinen tuulikaappi jakautuu oven vaakapeilien mukaisesti ja oven yläläsi on vastaavan korkuinen. Oven molemmin puolin on kapeat lasiruudut. Tuulikaapin lasikatto noudattaa samaa jakoa ja jakautuu neljään ruutuun, joista uloimmat ovat

kapeammat. Seinissä ja -katossa on yksinkertainen lasitus. Tuulikaapin kohdalla urakuparvessa on aukko ja tuulikaapin lasiseinä ulottuu metrin verran parven alapintaa korkeammalle. Lasikattoisen tuulikaapin lasiseinät jakautuvat vaakasuuntaisesti neljään.

Lehteriportaan alapuolisen siivouskomeron yksilehtinen peiliovi vastaa pelkistetyltä jäsentelyltään tuulikaapin pariovea. Se jakautuu vaakasuuntaisesti kolmeen samankokoiseen peiliin. Peilit on koottu säleistä kuten tuulikaapin ovetkin. Oveissa on pintalukko ilman vedintä tai painiketta.

Tuulikaapin ja asehuoneen ovissa on käytetty samaa erikoissuunniteltua messinkivedintä kuin ulko-ovissa. Sivusta katsottuna soikean 0-mallinen vedin on muotoiltu puolikkaasta pyörötangosta, joka on kiinnitetty teräslevyyn. Vetimellä on korkeutta noin 160 mm. Oviin se kiinnitetty urakantaisin uraruuvein.

KIRKON SISUSTUS JA VALAISIMET

Kiinteä sisustus

Kirkossa on kiinteää sisustusta keskiajalta 1980-luvun peruskorjaukseen saakka. Sakariston keskiaikainen tiilestä muurattu alttari ja seinäkomeron ovet sekä 1660-luvulla valmistunut saarnatuoli ovat säilyneet alkuperäisillä paikoillaan. Keskiaikaiset alttaripöydän kansi, triumfikrusifiksi ja kastemalja on palautettu entisiin paikkoihinsa 1980-luvun peruskorjauksessa. Historialliseen sisustukseen kuuluvat myös vuoden 1909 penkkikorttelit, joissa on hyödynnetty 1600–1700-luvulta peräisin olevien penkkien ovia ja kaideosia. Penkkejä on muokattu 1980-luvulla ja samalla osa etukaiteista on entisöity. Penkit on maalattu 1950-luvun värisävyillä lukuun ottamatta etukaiteiden ja penkkipäätyjen yksityiskohtia. Saarnatuolin nykyinen väritys perustuu tehtyihin esiin ottoihin.

Muu kiinteä sisustus on pääosin peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta lukuun ottamatta sakariston säilytyskaapistoa 1970-luvulta. Kirkkosalin kalusteiden ohella urkulehterillä, asehuoneessa ja sakaristossa on toimintaa parantavia kalusteita. Siirrettävät kirjatelineet kuuluvat myös 1980-luvun kalustesarjaan. Kuoriin on ilmeisesti peruskorjauksen jälkeen lisätty mm. vitriinikaappi.

Kirkkosalin keskiaikainen alttarikivi eli pöytätaaso on sijoitettu muuratun ja rapatun rakenteen päälle, jolla on korkeutta noin 750 mm. Keskiaikainen perustus on verhottu tiililaatoista tehdyllä porrastuksilla. Polvistumistaso on integroitu osaksi porrastusta. Alttarikivi on kooltaan 2000 x 1035 mm ja sen paksuus on noin 160 mm. Kivessä on viisi vihkiristiä ja sen kulmasta puuttuu pala. Antependium on kiinnitetty pöytätaason alla olevaan sisäänvedettyyn koloon. Alttariristinä on keskiaikainen puuristi, joka on kiinnitetty terästelineellä alttarin takaa ja tuettu lisäksi sekä seinään, että 1980-luvun alttarirakenteeseen. Alttarin molemmin puolin on lattiaan kiinnitetyt lieriömäiset maljakot. Alttarin päällä on keskiaikainen kolmiosainen alttarikaappi, johon on kuvattu 16 tammesta valmistettua figuuria.

Altaria kehystävä avokaide on puu- ja levyrakenteinen. Se koostuu yhdeksästä samankokoisesta pysty- ja vaakalevyin rakennetusta elementistä, jotka on laaditun

suunnitelman mukaan kytketty toisiinsa lattiaan kiinnitetyillä pystyosilla. Niiden pilasterijäsentely on saanut vaikutteita penkkien päätyjen puolipyväistä. Viisi keskimäistä osaa ovat suorassa linjassa, molemmilla sivuilla on kaksi kulmittain asennettua osaa. Jokaisessa elementissä on poikkileikkaukseltaan L-malliset pikarihyllyt ja alaosan sokkeliosassa sametilla verhoillut polvistumispenkit. Keskimäinen polvistumispenkki on irrotettavissa. Kaiteen korkeus on suunnitelmien mukaan 800 mm. Siirrettävä levyrakenteinen lukupulpetti on muodoltaan pelkistetty.

1900-luvun alun penkit on kunnostettu 1980-luvun peruskorjauksessa. Penkkeihin tehtiin muutoksia, kun lämmityspatterit sijoitettiin penkkien alle. Siinä vaiheessa penkkeihin lisättiin suojalautoja. Penkkien etukaiteet ja sivut ovat osittain 1600-luvun lopulta. Penkkirivien lisäksi myös sivuseinien kiinteät penkit ovat vuodelta 1909. Penkkikortteleiden takasivuilla on yhteensä kolme peruskorjauksen aikaista hyllykköä

virsi- ja laulukirjoille. Muiden kalusteiden tavoin hyllyköiden runkolevyjen päät on jäsenetty puolipyörein profiililistoin. Maalatut hyllyköt on kahdella sävyllä sovitettu osaksi penkkejä.

1980-luvun peruskorjauksen kalustesarjaan kuuluu asehuoneen albakaappi ja antependiumien kaapisto, sakariston allaskaluste ja kirjahylly sekä urkulehterin kaapisto, liikuteltavat matalat kaapit 3 kpl, kaiteeseen integroitu virsi- ja laulukirjahylly sekä siirrettävä kirjataline. Kaikki puukalusteet ovat pääosin peittomaalattu sinivihreiksi. Kalusteita on jäsenetty puolipyörein koristelistoin. Sama jäsentely on nähtävissä sakariston 1970-luvun kaapistossa. Siivouskomerossa on kiinteät puuhyllyt.

Asehuoneen albakaappi koostuu pariovellisesta tankokaapista ja yksiosaisesta hyllykaapista. Levyrakenteisten kaappien ovia kehystää puolipyöreä koristelista. Avoimet sokkelit saavat kaapit näyttämään irtokalusteilta. Lukollisissa kaapeissa on nuppivetimet.

Eteläseinälle sijoitetun kaapin takana on terässäleikkö, joka peittää kaapin takana olevan patterin. Asehuoneen antependiumien eli kirkkotekstiilien matala säilytyskaappi on myös käsitelty irtokalusteena. Pariovellisen kaapin kansi on avattava.

Sakariston allaskaapissa on klaffitason alla varsinainen allas vesipisteineen. Kaksiosaisen kaapin toisella puolella on pikapaloposti ja sen edessä jauhesammuttimet sekä lämmönvesivaraaja. Levyrakenteisessa kaapissa on avoin sokkeli. Kaapin ja seinän välissä on suojaritilä, joka peittää kaapin takana olevan patterin.

Sakariston 1970-luvun kirjoituspöydän eteen lisätty levyrakenteinen kirjahylly (1370 x 200, korkeus 720 mm lattiasta) jakautuu yhdeksään hyllyyn. Hyllykkö on noin 100 mm kirjoituspöydän tasoa alempana, eikä se tukeudu lattiaan.

Urkulehterin kolmiovisessa kaapissa säilytetään kuoroviitoja ja nuotteja. Pariovellisessa osassa on vaatetanko kuoroviitoja varten. Yksiosaisessa kaapissa on suunnitelmien mukaan laatikot nuotteja varten ja muutama hylly. Ovissa on puolipyöreät koristelistat. Levyrakenteisissa kaapeissa on sisäänvedetty umpisokkeli. Kaapit on peittomaalattu, nuottilaatikat ovat lakattua koivua. Lukollisissa kaapeissa on nuppivetimet.

Altтарin ja lehterin peittomaalattut kirjatelineet koostuvat sylinterimäisestä jalustaosasta, johon kallistettava kirjateline on kiinnitetty teräsputkella. Altтарin kirjatelineen leveys on suunnitelmien mukaan 400 mm ja lehterin 600 mm.

Eteläseinän usklassiseen tyyliin tehty virsitalu on vuodelta 1834. Se palautettiin kirkkosaliin peruskorjauksen aikana. Muut muodoltaan pelkistetyt virsitalut (3 kpl) kuuluvat 1980-luvun kalustesarjaan.

Kirkkosalin takaosaan sijoitetussa lähetyssynttelikössä on 43 kynttiläpaikkaa kolmessa eri tasossa. Kynttelikön runko koostuu mustaksi maalatuista pysty- ja vaakatangoista.

Peruskorjauksen aikana hankitut irtotuolit (65 kpl) ovat mallia Kari 3 (suunnittelija Kari Asikainen, valmistaja Korhonen Oy). Asehuoneen ja sakariston kromatut naulakot on ilmeisesti hankittu aiemmassa vaiheessa.

Valaisimet

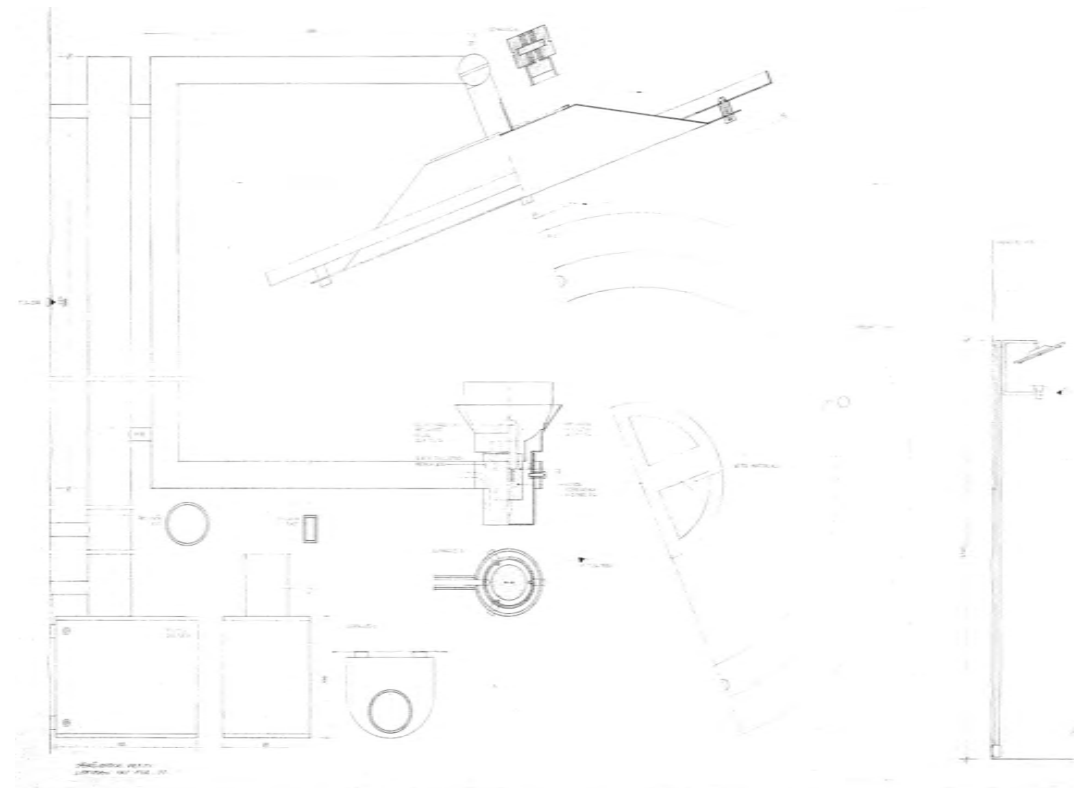
Kirkkosalin valaistus on hoidettu tiilipilareihin ja -pylväisiin sekä holveihin kiinnitetyin erikoissuunnitelluin valaisin (arkkitehti Laiho, valmistaja Laaksonen & Poika). Vanhat kattokruunut säilytettiin, vain 1840-luvun messinkikruunu sähköistettiin.

Valaisimet ulottuvat lattiasta holvien kaartuvaan osaan saakka. Yleisvalaistusta varten noin kolme metriä korkeissa teräsputkissa on lyhtymäinen valolähde. Valo heijastuu epäsuorasti kirkkosaliin teräspellistä ja lasista koostuvan laakean kuvun kautta. Teräsosat on polttomaalattu grafiitinharmaiksi lukuun ottamatta kuvun vaaleaksi maalattua heijastinpintaa. Muuntajat on sijoitettu lähelle lattiapintaa.

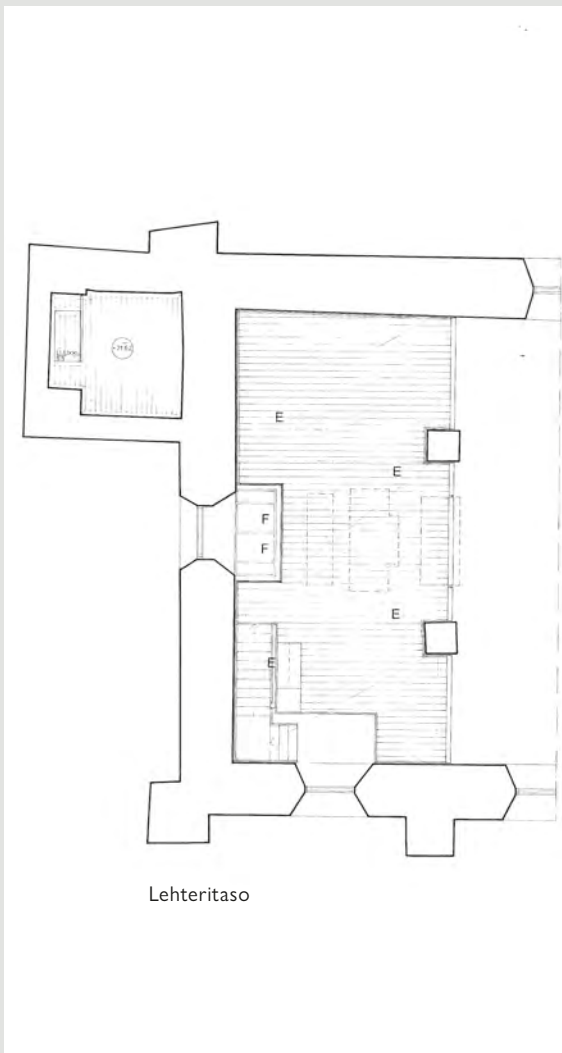
Kohdevalaisimet (halkaisijaltaan noin 140 mm) ovat malliltaan samaa tyyppiä, mutta niiden kiinnitykset vaihtelevat. Kohdevalaisimia on kiinnitetty samoihin teräsputkiin, joilla yleisvalaistus on hoidettu. Niissä valaisinten määrä vaihtelee kahdesta kolmeen. Osa kohdevalaisimista nk. holvivalaisimet kiinnittyvät holveista läpivietyihin teräsputkiin. Valaisimet ja teräsosat on polttomaalattu grafiitinharmaiksi. Pääsisäänkäynnin tuulikaapin valaisimet on kiinnitetty lasikaton yläpuolelle kaidarakenteeseen.

Asehuoneen, sakariston ja urkulehterin holveista ripustetut valaisimet ovat myös erikoissuunniteltuja. Itse valaisimet ovat Ercon vakiovalaisimia, mutta niiden teräsputkiripustus on suunniteltu tiloja varten. Valaisimet ja teräsputket on maalattu rusehtaviksi. Kuorin holvien jälkikäteen lisätyt mustat kohdevalaisimet on kiinnitetty valkeaan kiskoon.

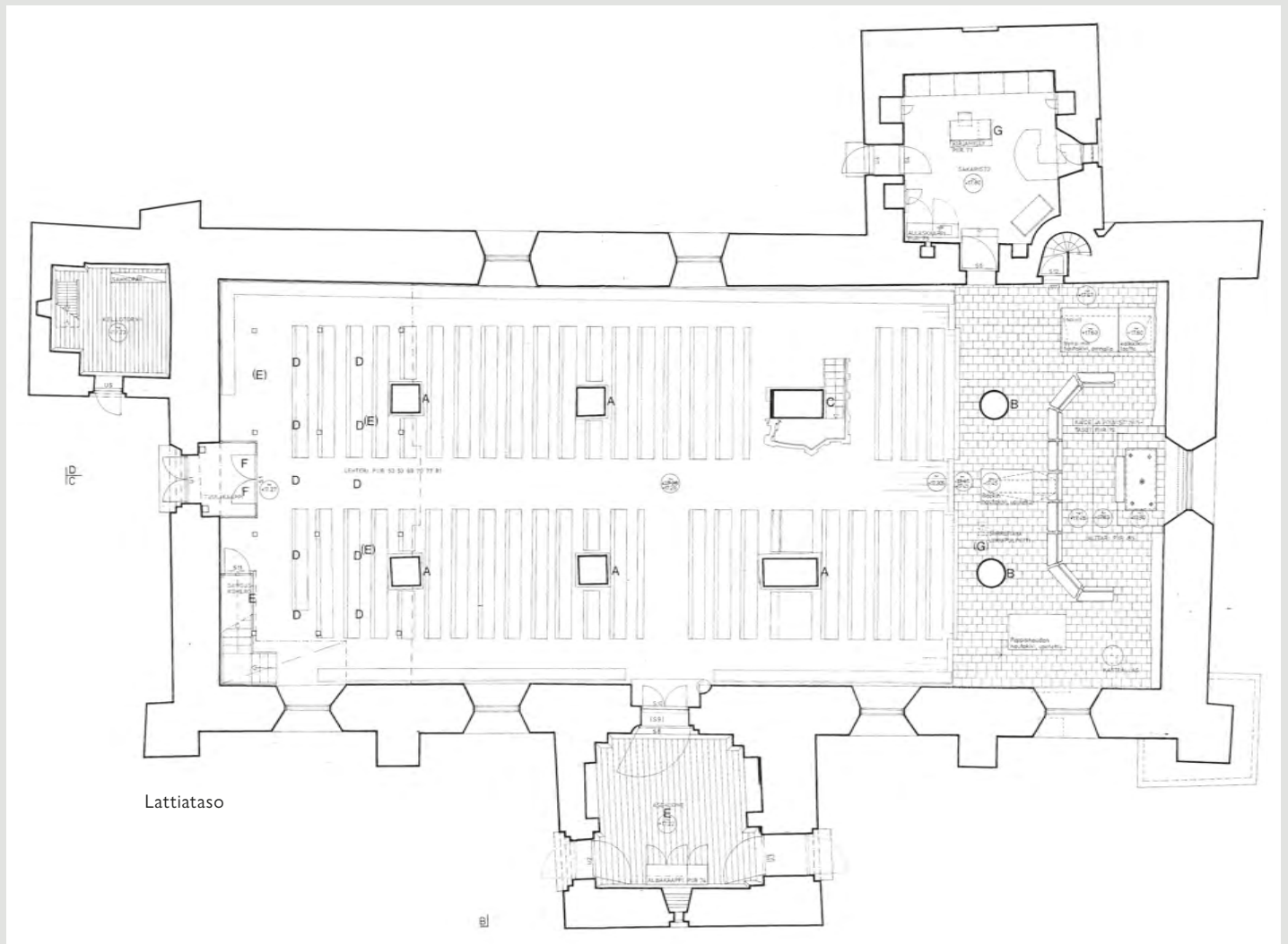
Lehterin kattopintaan upotetut pyöreät valaisimet (10 kpl) kuuluvat myös erikoissuunniteltujen valaisinten sarjaan. Katkaistun kartion muotoisen heijastimen keskellä oleva valolähde antaa valoa sekä suoran että heijastuen kuvun kautta. Valaisimen peltiosat on maalattu himmeän valkeiksi. Ullakolla ja kellotornissa on vakiomalliset valaisimet.

Pilareihin ja pylväisiin kiinnitetyt valaisimet. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio 1983, TKsrkA.

Lehteritaso

Lattiataso

SISÄTILAT

Sisätilojen inventoinnissa on tarkasteltu niiden nykytilaa sekä koottu ulkoasuun vaikuttaneet muutokset ja korjaukset. Inventointi perustuu paikan päällä tehtyihin havaintoihin ja arkistolähteiden pohjalta arvioituihin muutoksiin. Lähtötietoina on käytetty kirjallisuutta, arkistojen kirkkoa koskevia asiakirjoja ja säilyneitä valokuvia sekä dokumentointi- ja suunnitelmapiirustuksia. Yleisluonnehdinnan ja tilojen päävaiheiden lisäksi on kirjattu tiivistetysti tiedot pintamateriaaleista, ikkunoista ja ovista sekä sisustuksesta ja valaistuksesta. Korjaus- ja muutosluettelon on koottu tärkeimmät lähteistä löytyneet tiedot. Maarian kirkon sisätiloista on Sitowise Oy:n vuonna 2024 tekemä 3D-skannaus.

KIRKKOSALI

Hallikirkko jakautuu päälaivaan ja kahteen sivulaivaan. Ristiholveja kantaa neljä pilariparia, joista itäisimmät ovat pyöreän muotoisia. Kuorin keskilaiavassa on tähtiholvit. Kuorin kaksi itäisintä holvinalaa ovat muuta kirkkosalia 1,5 metriä korkeammat. Kirkkosalilla on pituutta noin 30 metriä ja leveyttä 13 metriä. Enimmillään kirkkosaliin mahtuu 450 henkeä.³⁵⁴ Salissa järjestetään pääasiassa kirkkollisia toimituksia, mutta myös konsertteja. Lehterillä sijaitsevien urkujen lisäksi kuorissa on urkuposiitti ja piano.

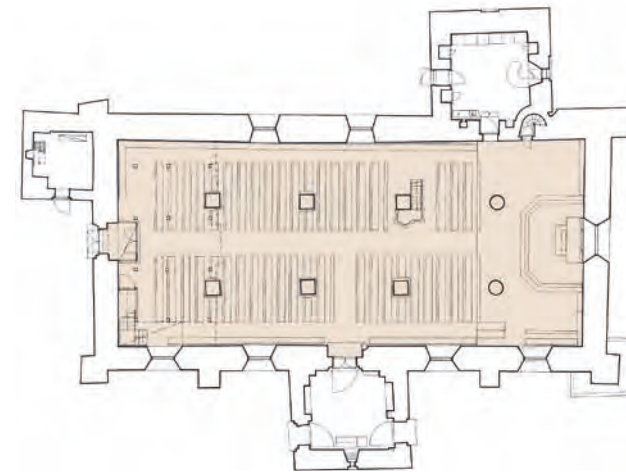
Kirkkosali koostuu keskiajalla rakennetuista kiviseinistä ja tiiliholveista. Hallikirkon holvaus on tehty pian seinien muuraamisen jälkeen. Tutkijoiden näkemykset kuorin keskilaivan holvausten ajankohdasta vaihtelevat. Tähtiholvit on nähty samanaikaisina muiden holvien kanssa, mutta myös hieman muita myöhemmin keskiajalla muurattuina. Sivulaivojen ristiholvien ruodetiilet ovat viisisivuiset ja ne yhtyvät holvin laella tiilestä muurattuihin Andreas-risteihin, jotka ovat saaneet yksilölliset maalauskoristelut. Sivuseiniin holvit tukeutuvat yksinkertaisin tiilikonsolein. Kalkkimaalausten kuva-aiheita on nykytutkimus pitänyt rakennusmestareiden maalaamina.

Länsisivun pääsisäänkäynniltä, urkulehterin alta avautuu penkkikortteleiden rajaama keskikäytävä kohti kuoria, joka on askelman verran muuta lattiatasoa korkeammalla. Pohjoissivulta, korotetun kuorin kohdalta, on käynti kirkkosalia varhaisempaan sakaristoon. Sen viereinen ovi johtaa ullakon portaisiin. Eteläisivun keskeltä on käynti viimeimpänä valmistuneeseen asehuoneeseen. Se oli aikanaan varsinainen pääsisäänkäynti kirkkotilaan. Barokkityylinen saarnatuoli kaikukatoksineen on 1660-luvulta saakka ollut samalla paikallaan pilariin tukeutuen. Länsipään urkulehteri 1980-luvulta ulottuu ensimmäiseen pilariväliin saakka. Käynti lehterille on kirkkosalin takaa L-mallista portasta pitkin. Lehterin alla on lasikattoinen tuulikaappi, joka saa valon lehterin ikkunan kautta. Siivouskomero on sovitettu lehterille johtavan portaan alle.

Keskiaikaisten seinien, holvien ja pilarien rajaama tila aukotuksineen on säilynyt pitkälti alkuperäisessä asussaan. Interiöörissä säilyi vuosisatojen ajan keskiaikaisia piirteitä. Kuorin kirkkosalista erottanut kuoriaita poistettiin 1800-luvun alussa. Sen paikkaa edelleen osoittaa pilarien väliin asennettu puinen kuorikrusifiksi. Viimeisenä keskiaikaisesta sisustuksesta purettiin 1870-luvulla kuorilehteri. Tilallisesti interiööri on kuitenkin muuttunut lehterien sekä penkkimuutosten seurauksena. Urkulehteri on sijainnut länsisivulla 1860-luvulta lähtien. Nykyistä lehteriä kannattelee neljä pilari-linjaa, joista jokaisessa on kolme puupilariä.

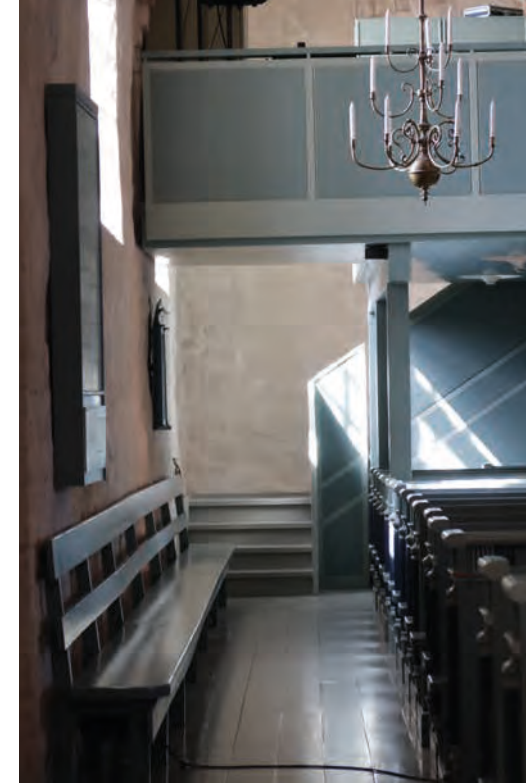
Kirkkosalin kaikki ovi- ja ikkuna-aukot ovat alkuperäisillä paikoillaan, mutta niitä on muokattu eri vaiheissa. Oviaukot ja päätyjen ikkuna-aukot ovat säilyneet lähes ennallaan. Eteläisivulla korkeita kaari-ikkunoita on neljä ja pohjoisivulla kaksi. Ikkunoita on ensin suurennettu 1800-luvulla, jonka jälkeen niiden alareunaa on laskettu

1900-luvun alun korjauksessa noin 40–50 cm. Sisäpuitteet ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta, jolloin avattiin uudelleen myös itäpäädyn kaari-ikkuna. Se oli umpeenmuurattuna 1870-luvulta lähtien eteen sijoitetun alttaritaulun takia. Ikkunassa on kuvataiteilija Hannu Konolan suunnittelema lasimaalaus, jonka aiheena on Kristuksen taivaaseenastuminen. Länsipäädyn urkulehterille avautuva ikkuna ei näy kirkkosaliin.

Kuori alttareineen on 1980-luvun peruskorjauksesta. Siinä vaiheessa kolmiosainen 1450-luvun alttarikaappi sijoitettiin uudelleen muuratun alttarin ja sen päälle asetetun keskiaikaisen mensan eli pöytälevyn yläpuolelle. Kuorin tiilillä päällystetty lattia on kirkkosalin lattiaa 150 mm korkeammalla. Kolme, balttilaisesta kalkkikivestä valmistettua hautakiveä on sijoitettu mahdollisimman lähelle entisiä paikkojaan. Bäckin 1600-luvulta peräisin oleva hautakivi on alttarin edessä. Alttarin eteläpuolinen hautakivi on kuulunut pappishautaan. Sen päällä on keskiaikainen kastemalja. Nyholm-suvun 1700-luvun hautakivi alttarin pohjoispuolella on lattiatasoa ylempänä. Sen jatke on tehty Öölannin kalkkikivestä. Kiven päälle on sijoitettu kuoriurut. Esteetön kulku kuoriin on järjestetty eteläseinän kulkuluiskalla. Länsiseinän 1900-luvun alussa umpeenmuurattu papinovi erottuu syvennyksenä, jossa on kirkkoherra ja kasvitieteilijä Pehr Kalmin muistolaatta. Pohjoisseinällä on ensimmäisen suomenkielisen virsikirjan julkaisijan, kirkkoherra J. Finnon muistolaatta.

Kirkkosali jäsentyy penkkikorttelien jakamiin pitkäikäisiksi ja asehuoneeseen johtavaan poikittaikäytävään. 1900-luvun alkupuolella uusittujen avonaisten penkkirivien sivupäädyissä ja etukaiteissa on hyödynnetty 1600-luvun penkkikortteleiden osia. Umpikaiteita on jäsenetty peilein ja sorvatuin pilasterein sekä frääsimaisella vyöhykkeellä, jota on jaksotettu urituksin ja lyöteornamentiikalla. Penkkien päätyjä jäsentävät pelkät pilasterit ja yläpuolisen kentän uritukset. Tummansinisellä ja valkealla maalatut koristeet erottuvat vaaleansinistä taustaa vasten. Saarnatuolin kohdalla on säilynyt osa 1600-luvun maalattua umpikaidetta hienostuneine sävyineen. Pohjois- ja eteläseinustoille asennetut pitkät, selkänöjälliset penkit ovat 1900-luvun alusta.

Pintamateriaalit

Kirkkosalin lattia on vaaleansinharmaaksi peittomaalattua lautaa (lev. 190 mm). Kuorin lattia ja luiska on päällystetty käsinlyödyillä tiililaatoilla (305 x 230 x 50 mm). Tiililattiaan on asennettu entisille paikoilleen 1600- ja 1700-luvuilla kalkkikivestä veistetyt hautakivet.

Kiviseinät ja tiiliholvit on rapattu ja kalkkimaalattu valkeiksi. Holvien ja seinien kalkkimaalaukset on konservoitu 1980-luvun peruskorjauksen yhteydessä. Neliönmuotoisten pilarien tiilet ovat kooltaan 300 x 140 x 85–90 mm. Kuorin pylväissä tiilien koko 300 x ? x 85–90 mm. Pilarien tiilien pinnoissa ja laastisaumoissa on punaista maalia. Osaan saumoista on maalattu punaisen päälle valkoisella maalilla.

Sisäövet ja ikkunat

Kirkkosalista sakaristoon ja ullakolle johtavat ovet ovat peräisin 1700-luvulta. Rautalevyillä verhotut puuovet on maalattu mustiksi. Sakariston ovelsa on keskiaikainen avainkilpi. Alkuperäisen oven saranatapid ovat jäljellä kirkkosalin puolella. Asehuoneen suippokaarinen pariovi, tuulikaapin pariovet ja siivouskomeron ovi ovat 1980-luvun peruskorjauksesta. Asehuoneen peiliovi on tehty vuoden 1909 mallin mukaan. Lasiseinäiseen tuulikaappiin liittyvä pariovi on jaettu pystysuuntaisesti kolmeen, vastaavalla tavalla kuin asehuoneen pari-peiliovet. Ovien detaljointi on kuitenkin pelkistetympää. Kehykset ovat väriltään vaaleanharmaat ja sileät peilit on maalattu sinivihreiksi. Lehteriportaan alapuolisen siivouskomeron kolmeen peiliin jaettu yksilehtinen ovi vastaa pelkistetyltä jäsentelyltään tuulikaapin pariovea.

Kirkkosaliin avautuu kaikkiaan kahdeksan segmenttikaarista ikkuna-aukkoa. Pysty-

ja vaakaväliskarmilliset puuikkunat ovat suorakaiteenmuotoisia. Pohjois- ja eteläsivujen korkeat ikkunat on jaettu kuuteen sisäpuitteeseen. Kuorin itseinän ikkuna jakautuu yhdeksään avattavaan sisäpuitteeseen. Ikkunaan on kiinnitetty lasimaalaus. Länsipään ikkuna avautuu urkulehterille. Nykyiset sisäpuitteet ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Sisäikkunat on maalattu vaaleanharmaiksi.

Sisustus ja valaisimet

Kalusteet ovat yhdistelmä keskiajan, 1600–1800-lukujen sekä 1980-luvun sisustuksesta. Keskiajalta peräisin olevat alttarikaappi, krusifiksit ja kalkkikivinen mensa on konservoitu 1980-luvun peruskorjauksessa ja sijoitettu alkuperäisille paikoilleen. Tuolloin mensaa eli alttaripöydän kantta varten on muurattu jalustaosa.

Barokkityyliseen saarnatuoliin palautettiin 1980-luvun peruskorjauksessa sen 1600- ja 1700-luvuilta peräisin oleva väritys. Kirkkosalin 1600-luvun penkkejä on uusittu ja muutettu vuonna 1909. Nykyiset penkkien etukaiteet ovat yhdistelmä alkuperäisiä 1600-luvun penkkien ovia ja etukaiteita sekä vuonna 1909 valmistettuja etukaiteita. 1980-luvun peruskorjauksessa etukaiteita muutettiin niitä jatkamalla ja yhdistämällä. Peruskorjauksessa penkit peittomaalattiin sinivihreän sävyisiksi ja yksi 1600-luvun etukaiteeksi siirretty penkin ovi konservoitiin. Sinivihreä sävy oli peräisin 1950-luvulta. Empiretyylinen virsinumerotaulu on 1800-luvun alkupuolelta.

Altarin avokaide, lukupulpetti, virsikirjanumerotaulut (4 kpl) sekä urkulehterin alla olevat hyllyköt opaslehtisille ja virsikirjoille ovat 1980-luvun peruskorjauksesta. Vitriinikaappi on sijoitettu kuoriin peruskorjauksen jälkeen. Kalusteet on maalattu sinivihreän sävyisiksi ja osin harmaaksi. Altarikaiteen tummansinisiksi maalatut pilasteri aiheet yhdistyvät värinsä puolesta penkkien pilarijäsentelyyn. Altarin sivuilla olevat lieriömäiset korkeat maljakot/ kyntteliköt on maalattu harmahtaviksi. Lähetyskynttelikkö on mustaksi maalattua terästä.

Kirkkosalin valaistus on hoidettu tiilipilareihin ja -pylväisiin kiinnitetyillä erikoissuunnitelluilla valaisimilla. Teräsputkissa on yleisvalaistusta varten asennetun lyhtymäisen valolähteen lisäksi myös kohdevalaisimia. Holveista kohdevalaisimet on ripustettu teräsputkilla. Osassa holveissa on jälkikäteen kiskoihin asennettuja kohdevalaisimia. Lehterin kattopinnan upotetut pyöreät valaisimet (10 kpl) kuuluvat myös erikoissuunniteltujen valaisinten sarjaan. Tuulikaapin valaisimet on asennettu lasikaton yläpuolelle lehterin kaidarakenteeseen. Kirkkosalin vanhoista valaisinkruunuista on sähköistetty vain keskilaivaan sijoitettu messinkipallokruunu. Siivouskomeron kattopinnassa on vakiovalaisin.

Korjaukset ja muutokset

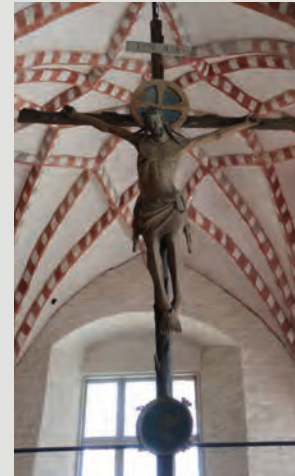
Keskiaika	Kuorin keskilaivan holvit muutettiin tähtiholveiksi ja korotettiin.		
1660-luku	Daniel Sudroviuksen rakentama saarnatuoli valmistui.		
1681	Penkkejä uusittiin.		
1754	Penkkejä uusittiin.		
1763	Sisäpinnat valkaistiin. Samalla maalattiin holvien ja seinien keskiaikaisia kalkki-maalauksia uudelleen punaisella värillä.		
1774	Poistetun alttarikaiteen tilalle tehtiin uusi Turun tuomiokirkon alttarikaiteen mallin mukaan.		
1777	Saarnatuoliin tehtiin uudet portaat ja kaiteen alaosa uusittiin. Runkoa muutettiin ja saarnatuoli sai uuden värityksen. Papin penkki maalattiin.		
1816–1836	Kirkon kuoriaita poistettiin ja myytiin.		
1819	Sisätilat maalattiin sinisävyisiksi, penkit vaaleansinisiksi ja niiden päätyjen pyl-väät heleänsinisiksi. Saliin rakennettiin ensimmäinen kiinteä puulattia.		
1859	Kiinteä sisustus sai uusgoottilaisen tyylin suosiman värityksen - valkoinen, kulta ja tammen väri. Penkit oottrattiin tammen värisiksi.		
1865	Kirkkosalin länsipäättyyn rakennettiin urkulehteri, jonne asennettiin urkura-kentaja Thulénin valmistamat 9-äänikertaiset urut.		
1874	Alttaria uusittiin.		
1876–1877	Tulipalon jälkeiset muutokset suunnitteli arkkitehti C. J. von Heideken. Itäpäädyn ikkuna ja seinäkomero muurattiin umpeen. Kuoriin tehtiin uusi alttarikaide, alttaripöytä ja alttaritaulun kehykset. Ikkunan paikalle asennettiin vapaaherratar Emelie Wallensköldin maalaama alttaritaulu. Lattia kunnos-tettiin ja maalattiin. Sisäovia uusittiin. Kirkkosalista asehuoneeseen johtavaan oviaukkoon tehtiin pariovi, jonka karmit kiinnitettiin ovikomeron etuosaan. Holvien halkeamat paikattiin ja nokeentuneet pinnat valkaistiin. Seinien ja pila-rien alaosaan tehtiin tummanharmaa paneelimaalaus. Urkulehteriä kunnostet-tiin.		
1888	Saliin asennettiin neljä koksilla lämmitettävää kamiinaa.		
1895	Kamiinat korvattiin rimauuneilla.		
1908–1909	Sisätilojen muutostyöt, arkkitehti Thor Lagerros. Lattiaa laskettiin noin puoli metriä. Alapohja tehtiin betonista ja sen päälle asennettiin uusi laualattia.		
		1929	Kuorin lattiaa laajennettiin ensimmäiseen pilaririviin asti. Keskiaikaisia kalkki-maalauksia ja pilarien tiilipintoja otettiin esiin rappauskerrosten alta. Penkkejä uusittiin. Itäosan penkkirivit käännettiin keskikäytävälle päin. Asehuoneen ja kirkkosalin välinen pariovi uusittiin. Oviaukko muutettiin suippokaariseksi ja ovilehti siirrettiin sisemmäksi. Länsioven eteen rakennettiin tuulikaappi. Papi-novi muurattiin sisäpuolelta umpeen.
		1934–1935	Seinien ja holvipintojen kalkkimaalauksia korjattiin. Lehterille asennettiin uudet Kangasalan urkutehtaan valmistamat 23-ääniker-taiset urut. Urkulehteriä laajennettiin ja korjattiin.
		1939	Asennettiin matalapainehöyrykeskuslämmitys ja seiniin radiaattorit.
		1951	Penkit maalattiin sinivihreän sävyisiksi, yksityiskohdat ruskean ja harmaan värisiksi. Arkkitehti E. Paalanen.
		1955	Keskiaikaiseen kastemaljaan asennettiin kuvanveistäjä Jussi Vikaisen suunnitte-leva pieni metallimalja.
		1982–1984	Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkinen-Raunio. Kirkkosaliin tehtiin uusi laualattia ja kuoriin tiililattia, johon palautettiin aikaisemmin seinille nostetut kalkkikiviset hautakivet. Alttarirakenne purettiin ja umpeenmuu-ratut itäikkuna sekä seinäkomero avattiin. Kuoriin tehtiin uusi alttaripöytä ja alttarikaide, jonne asti järjestettiin esteetön kulku. Alttaritaulun tilalle asennettiin keskiaikainen alttarikaappi. Penkkijärjestystä muutettiin ja penkit kunnostettiin. Länsipäättyyn rakennettiin uusi urkulehteri ja sen portaikon alle siivouskomero. Sisäänkäynnin eteen tehtiin tuulikaappi. Alkuperäiset kalkkipinnat otettiin esiin ja kalkkimaalaukset sekä saarnatuoli konservoitiin. Lämmitysjärjestelmä vaihdettiin kaukolämpöön. Patterit poistettiin seinistä ja lämmitysputket asennettiin penkkien alle. Sähkövalaistus, palo- ja murtohäly-tysjärjestelmät sekä äänentoisto uusittiin.
		1986	Lehterille asennettiin uudet, mekaaniset 22-äänikertaiset urkurakentaja Veiko Virtasen valmistamat urut.
		1994	Kuorin itäikkunaan asennettiin lasimaalaus ”Taivaaseen astuminen”. Teologi ja kuvataiteilija Hannu Konola.
		1998	Kuoriposiivi.

HISTORIALLINEN ESINEISTÖ

Keskiaikaisesta sisustuksesta on säilynyt yksittäisiä esineitä. Kolmiosainen alttarikaappi on tehty Lyype-kissä 1400-luvun puolivälissä. Kaapin keskusaiheena on Neitsyt Maarian kruunaaminen. Sen tammesta valmistetuista 21 figuurista on jäljellä enää 15. Useasta puulajista valmistettu triumfikrusifiksi on mahdollisesti kotimaista alkuperää. Vehmaan mestarin kotimaisesta kalkkikivestä valmistamaan kastemaljaan on lisätty vuonna 1951 kuvanveistäjä Jussi Vikaisen valmistama metallinen malja.

A. E. Linnellin vuonna 1825 maalaaman alttaritaulun aiheena on viimeinen ehtoollinen. Sen tilalle lahjoitti Emelie Wallensköld vuonna 1877 maalaamansa alttaritaulun "Kristus ristillä". Sen nykyisessä, 1980-luvun yksinkertaisessa kullatussa kehyksessä on puolipyöreä profiili. Alun perin kuorissa olleet alttaritaulut on siirretty kirkkosalin vastakkaisille seinille. Empiretyylinen kaappikello on 1800-luvun alusta. Sen yläosaan on veistetty nauhoilla sidottu viljalyhde.

Neljästä 1600- ja 1800-lukujen messinkipallokruunusta on sähköistetty vuoden 1844 kynttiläkruunu. Sivulaivoissa on messinkikruunujen lisäksi 1800-luvulta peräisin olevat kristallikruunut. Kuparipellistä pakotettu lampetti on valmistettu 1600-luvun ruumisarkun vaakunasta. Soikeaa messinkistä 1600-luvun kynttilälampetta reunustaa lehtikoristelu. Wenta-niminen linjalaiva on saatu lahjoituksena vuonna 1824. Saarnatuolin tiimalasit ovat 1700-luvulta. Rippikello on kiinnitetty puutelineeseen.

URKULEHTERI

Länsipäädyn urkulehteri ulottuu molempiin sivulaivoihin. Keskilaivan ristiholvien alle on sovitettu urut pillistöineen. Pohjoisessa sivulaivassa on kuorokoroke. Kulku urkulehterille on järjestetty eteläiseen sivulaivaan rakennetun L-mallisen portaikon kautta. Urkulehterin rakentaminen lähes 160 vuotta sitten ja sen muutokset 1900-luvulla ovat vaikuttaneet kirkkosaliin tilallisesti eniten. Nykyiset mekaaniset, 26-äänikertaiset urut on otettu käyttöön vuonna 1986.

Maarian kirkon keskiaikaisista uruista ei ole säilynyt tietoa, mutta soittimena käytössä on mahdollisesti ollut positiivi. Pohjoisseinän kuorilehterille hankittiin 1600-luvulla urut.³⁵⁵ Ensimmäinen urkulehteri länsipäädyn keskilaivaan rakennettiin 1860-luvulla. Lehterille asennetut, urkurakentaja B. A. Thulénin 9-äänikertaiset urut peittivät länsipäädyn ikkunan. Tulipalon jälkeen vuonna 1877 urkulehteriä kunnostettiin ja tulipalosta pelastetut urut asennettiin uudelleen. Lehteriä laajennettiin 1930-luvulla sivulaivoihin. Laajennuksen myötä kirkko sai uudet, Kangasalan urkutehtaan valmistamat 23-äänikertaiset urut ja tilat kuoroa varten. Pillistöjen siirtäminen sivulaivoihin mahdollisti länsi-ikkunan avautumisen jälleen kirkkosaliin.

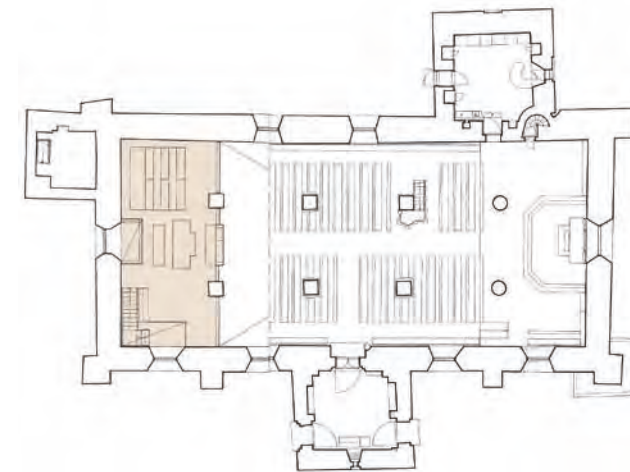
Nykyinen urkulehteri on 1980-luvun peruskorjauksesta. Seinistä irti oleva lehteri on rakennettu liimapuupilarien ja -palkkien varaan aiempaa lehteritasoa alemmas. L-malliset portaat on varustettu umpikaiteella ja ne johtavat lehterille vanhasta paikasta kirkkosalin eteläsivulta. Porrastettu kuorokoroke ulosvedettävine välitasoinen sijaitsee pohjoisen sivulaivan holvin alla. Sen sivuilla ja takana on teräskaitteet.

Keskilaivan kohdalle sijoitettu soittopöytä ja jalkio ovat korokkeella, muuta lehterin lattiatasoa hieman ylempänä. Pillistöt on saatu sovitettua urkulehterille jakamalla ne kahteen osaan, etummaisat lehterikaiteen kohdalle ja taaimmaisat osaksi soittopöytää. Taaimmaisen pillistön takaa on kulku pohjoiseen sivulaivaan. Soittopöytä on sijoitettu

niin, että urkuri istuu selin kirkkosaliin. Näkyvyys alttarille on järjestetty peilien avulla. Porrastettu urkufasadi on Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunion ja urkurakentaja Veikko Virtasen suunnittelema.

Luonnon valoa portaikkoon ja lehterille antaa eteläseinän ikkuna. Länsipäädyn ikkunasta valoa tulee kuorolehterille ja lasikaton kautta alapuoliseen tuulikaappiin. Urkupillistöjen taakse peittyvä ikkuna ei näy kirkkosaliin. Vaaleaksi rapatut ristiholvit ja niiden punaiset kalkkimaalaukset tuovat kontrastia 1980-luvun värimaailmaan. Lehterikaide muodostuu neliönmuotoisista puupeleistä. Sinivihreän sävyisten peilien kehukset ovat astetta vaaleampaa sävyä. Kuorokorokkeen irtotuolit ja urkujen puuosat sekä portaiden kaiteet noudattavat samaa värimaailmaa. Nuottien ja kuorovaatteiden säilytyskaapit kuuluvat 1980-luvun sisustukseen.

Pintamateriaalit

Lehterin laualattia (leveys 190 mm) sekä kuorokorokkeen laualattia (leveys 60 mm) ja sen ulos vedettävät välitasot ovat siniharmaiksi maalattuja. Korokkeen sivuilla ja takana on maalatut kaiteet pyöröteräksestä. Lehterille johtavien puuportaiden askelmat ja niiden etupinnat ovat myös siniharmaaksi maalattua lautaa. Urkukoroke on päällystetty harmaalla linoleum-matolla ja reunustettu metallilistoin. Lattialuukut on myös kehystetty metallilistoilla.

Ristiholvit ja seinät on rapattu valkeiksi. Keskiaikaisiin kalkkimaalauksiin on käytetty punaisen eri sävyjä ja mustanharmaata väriä. Lehterin eteläisen sivulaivan holvista on otettu esiin eri-ikäisiä maalauskerroksia. Lehterin ja portaan kaiteet koostuvat puupeleistä. Lasikattoa rajaava kaiderakenne on maalattua puuta ja sen päällä on teräskaide.

Ikkunat

Länsisivun lehterille avautuva suorakaiteenmuotoinen ikkuna jakautuu ristikarmilla neljään sisäpuiteeseen. Tuulikaapin lasikatto jakautuu neljään osaan.

Kalusteet ja valaisimet

Urkulehterin kalusteet kuuluvat pääosin 1980-luvulla suunniteltuun kalustesarjaan. Kalusteet on maalattu sinivihertävän sävyisiksi. Kolmiovisessa korkeassa kaapissa säilytetään kuoroviittoja ja nuotteja. Kaksiosainen kaappi on mahdollisesti lisätty jälkikäteen. Matalat säilytyskaapistot (3 kpl) ovat liikuteltavia. Kaiteeseen on integroitu virsikirjahyllykkö. Kirjatelne kuuluu 1980-luvun sarjaan. Lehterillä on myös erillisiä liikuteltavia telineitä ja liitutaulu. Sivulaivojen valaisimet on kiinnitetty holveista ripustettuihin teräsputkiin. Tuulikaapin yläpuoliset valaisimet (2 kpl) on kiinnitetty kaiderakenteeseen.

Korjaukset ja muutokset

- 1865 Kirkkosalin länsipäätyyn rakennettiin urkulehteri, jonne asennettiin urkurakentaja Thulénin valmistamat 9-äänikertaiset urut.
- 1876–1877 Tulipalon jälkeiset muutokset suunnitteli arkkitehti C. J. von Heideken. Urkulehteriä kunnostettiin. Tulipalosta pelastuneet urut kunnostettiin ja asennettiin takaisin lehterille.
- 1934–1935 Lehterille asennettiin uudet Kangasalan urkutehtaan valmistamat 23-äänikertaiset urut. Urkulehteriä laajennettiin ja korjattiin.
- 1982–1984 Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio. Vanhat urut ja urkulehteri purettiin. Länsipäätyyn rakennettiin uusi urkulehteri ja portaikko.
- 1986 Lehterille asennettiin uudet, mekaaniset 26-äänikertaiset urukurakentaja Veikko Virtasen valmistamat urut.

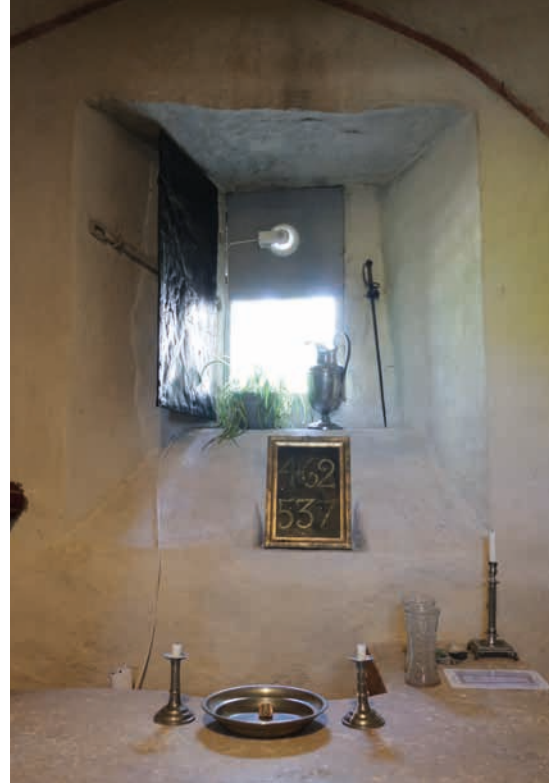
SAKARISTO

Keskiajalla rakennettu sakaristo sijaitsee pitkäkirkoille tyypilliseen tapaan kirkkosalin pohjoissivulla. Ensimmäiseen rakennusvaiheeseen kuulunut kivisakaristo liittyi ilmeisesti puukirkkoon. Pohjamuodoltaan neliömäiseen tilaan on kirkkosalin ohella käynti suoraan ulkoa länsisivulta. Ulko-ovea vastapäätä on itään avautuva ikkuna ja sen edessä keskiaikainen muurattu alttari. Koillisnurkan kaareva seinä myötäilee sen takana olevaa ullakon kierreporrasta. Joka seinällä on keskiaikaisia seinäkomeroita puuovineen. Sakaristo toimii säilytys- ja työtilana sekä huoneena, jossa seurakunnan työntekijät valmistautuvat kirkollisiin toimituksiin.

Ristiholvattu sakaristo on säilynyt tilallisesti pitkälti keskiaikaisessa asussaan myöhemmistä muutoksista huolimatta. Tiiliholvauksen ruoteet yhtyvät seinien kulmiin ilman konsoleita. Sakariston keskiaikaiset kalkkimaalaukset ovat kirkkosalin maalauksia pelkistetyimmät. Holvien vastakkaisten suippokaarien yläpuolella on kasviaiheiset maalaukset ja ruoteita rytmittävät punaiset sekä valkoiset värikentät.

Käynti sakaristoon oli vuoden 1909 alkuun asti vain kirkkosalin kuorista. Rautalevyillä verhottu puuovi on vuodelta 1759. Sen avainkilpi on peräisin keskiajalta. Länsiseinään avatun uloskäynnin yhteydessä on seinämuurin syvyinen eteinen, jonka lattia on hiottua betonia. Sisempi peiliovi yläikkunoineen on peräisin vuoden 1909 uudistuksesta. Ulko-oven yläikkunan kautta sakaristoon saatiin lisää päivänvaloa. Ulko-ovi toimii myös kirkkosalin yhtenä hätäpoistumistienä.

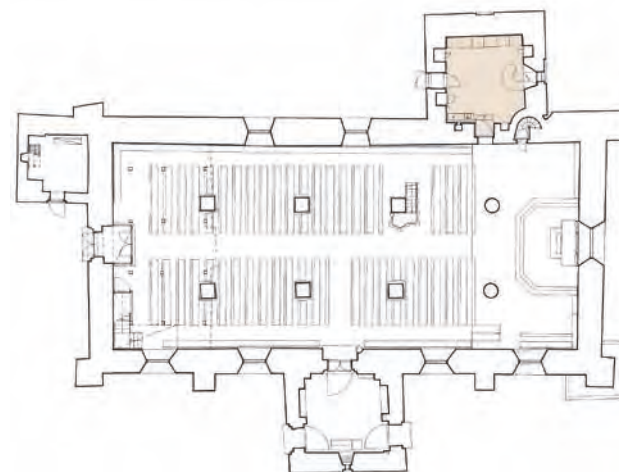
Sakariston lattia on pari askelmaa kirkkosalin kuorin tasoa ylempänä. Keskiajan jälkeen lattiaa nostettiin sen alle muuratun viinikellarin takia. Pieneen tynnyriholvattuun tilaan on käynti lattialuukun kautta. Nykyinen puulattia on ilmeisesti 1970-luvulta. Sitä on avattu ja paikattu 1980-luvun peruskorjauksessa. Kiinteä puulattia sakaristoon asennettiin 1800-luvun alussa.

Ensimmäinen kirjallinen maininta viinikellarista on vuodelta 1765.³⁵⁶ Suorakaiteen muotoinen ja matala kellari on tehty todennäköisesti ehtoollisviinien säilyttämistä varten, missä käytössä se on edelleenkin. Sakariston lattian puuluukun alta johtaa kolme tiiliporrasta pieneen tilaan. Kellarin segmenttikaarisessa oviaukossa olleesta ovesta on jäljellä enää saranatapit. Kynnyskiveä matalammalla sijaitseva kellarin lattia on ladottu tiilistä. Tiiliholvissa ja -seinissä on jäljellä mustunutta rappausta.

Kompaktisti kalustetun sakariston keskellä on työpöytä kirkkosaliin avautuvaa ovea vastapäätä. Työpöydän taustana on 1970-luvun säilytyskaapisto. Kirkkosalin seinää vasten asennettu allaskaluste vesipisteineen ovat 1980-luvun peruskorjauksesta, kun sakariston toimivuutta parannettiin uusilla kalusteilla.

Sakariston keskiaikaiset piirteet ovat hyvin säilyneet. Tiilestä muurattu ja kivipäällysteinen alttari on sakariston keskeisin elementti. Sen yläpuolinen ikkuna oli alkuaan

ainut valoaukko. Ovelliset seinäkomerot, joissa säilytettiin pyhiä astioita, kirjoja sekä muita kirkon kalleuksia, ovat edelleen käytössä. Länsi- ja eteläseinissä on kaksi komeroa ja itäseinässä yksi. Pohjoisseinän komero on jäänyt kaapistoon taakse. Eteläseinän muodoltaan kolmionmuotoinen komero on ilmeisesti toiminut alttarikomeronä. Itä-sivun seinäkomeron ovi taoksineen on keskiaikainen. Länsi- ja itäseinän komeroiden puuluukuissa on mahdollisesti jäljellä vielä keskiaikaisia osia.³⁵⁷

Alttarin viereen on seinälle nostettu pystyyn ns. Ingigerdin balttilaisesta kalkkikivi-vestä veistetty hautakivi 1290-luvulta. Hautakiven alkuperäinen paikka ei ole tiedossa, mutta se on ollut aiemmin myös sakariston lattiaan asennettuna. Kivessä on teksti *Anno domini millesimo ducentesimo XCº obiit Ingigerdis uxor qºnda pet req`escat in pase* (Vuonna 1290 kuoli Ingigerdis, muuan Pietarin vaimo, levätköön rauhassa).³⁵⁸

Pintamateriaalit

Sakariston lattia ja viinikellariin johtava luukku on harmaaksi maalattua lautta (leveys 135 mm). Lattia on todennäköisesti 1970-luvulta, mutta puiset porrasaskelmat on uusittu 1980-luvulla. Eteisen lattia 1900-luvun alusta on hiottua betonia. Kiviseinät ja tiiliholvit on rapattu ja kalkkimaalattu valkeaksi. Holveissa ja niiden ruoteissa on keskiaikaisia kalkkimaalauksia. Holvissa on kolme vanhaa rautakoukku.

Viinikellarin maan varaan ladotut lattiatiliet ovat kooltaan 293–295 x 150 x 80 mm ja 290 x 135 x 80 mm. Kellariin johtavien porrasaskelmien tiliet ovat kooltaan 280 x 145 x 75–80 mm ja 300 x 135 x 75–80 mm. Kellarin seinät ja tynnyriholvi on rapattu valkeiksi.

Sisäovet ja ikkunat

Sakaristosta kirkkosaliin johtava pystylaudoitettu puuovi on kirkkosalin puolelta verhottu rautalevyillä. Oven kokonaispaksuus on 85–90 mm. Lautojen leveys on 250–280 mm ja niiden paksuus 65–70 mm. Ovi on vuodelta 1759, mutta sen avainkilpi on

keskiaikainen. Eteisen jugendtyylinen peiliovi lasiaukkoineen on peräisin vuodelta 1909. Oveen liittyy kuusiruutuinen yläikkuna.

Sakariston ikkuna jakautuu kahteen ruutuun. Ylemmän ruudun lasi on korvattu levyllä ja siihen on asennettu venttiili. Sisäpuolella on 1750-luvulla asennettu rautaluukku varkaiden varalta. Viistossa ikkunapenkissä on syvennys ilmeisesti kirjaa varten.

Kalusteet, valaisimet, tekniset asennukset

Pohjoisseinällä on 1970-luvun säilytyskaapit pappien alboille ja messukasukoille sekä ehtoollisastioille. Niiden edustalla on työpöytä, johon on lisätty 1980-luvulla kirjahylly. Kalusteet on peittomaalattu. Kirjoja säilytetään myös 1780-luvun puisessa kaapissa. Eteläseinän ehtoollisastioiden pesuallas kaappeineen on 1980-luvun peruskorjauksesta. Kaappiin on sijoitettu pikapaloposti ja sammutin. Istuimina sakaristossa on neljä renessanssityylistä puutuolia 1800-luvun alkupuolelta.³⁵⁹ Sisäänkäynnin vieressä on naulakko päällysvaatteille.

Kuusiharainen 1600-luvun messinkinen kynttiläkruunu on siirretty sakaristoon 1980-luvun peruskorjauksessa. Pallokruunun varren päätteenä on kaksoiskotka. Lisävaloa antaa holviin kiinnitetty 1980-luvun erikoissuunniteltu kattovalaisin. Kirkkosaliin johtavan oven vieressä on sähkökaappi ja valojen ohjauskeskus.

Korjaukset ja muutokset

- Keskiajan jälkeen rakennettiin sakariston lattian alapuolelle tiilestä holvattu viinikellari. Lattiaa nostettiin ja uusi lattia ladottiin kivilaatoista ja tiilistä.
- 1759 Kirkkosaliin johtava ovi uusittiin ja päällystettiin rautapellillä. Ikkunan sisäpuolelle asennettiin rautaluukku.
- 1817–1820 Sakaristoon tehtiin ensimmäinen kiinteä puulattia.
- 1859 Huonekalut maalattiin.
- 1876–1877 Rapatut sisätilat maalattiin valkoisiksi liimamaalilla. Huoneeseen asennettiin rautakamiina ja tehtiin uusi puulattia. Holvien yläpuolen eristys rapattiin. Seinien alaosaan tehtiin tummanruskea paneelimaalaus ja sen yläosaan sabluunalla maalattu friisi.
- 1888 Uusi puulattia asennettiin.
- 1909 Sisätilojen muutokset, arkkitehti Thor Lagerros. Länsiseinään avattiin uusi sisäänkäynti. Muuriin puhkaistuun aukkoon tehtiin eteinen, johon valettiin betonilattia. Länsiseinän oviaukkoihin asennettiin uudet ovet ja yläikkunat. Vanhan kamiinan tilalle vaihdettiin uusi kamiina. Lattiaan tehtiin betonivälipohja ja uusi lautalattia. Seinälle pystytettiin 1200-luvun hautakivi. Keskiaikainen kastemalja siirrettiin kuoriin.
- 1939 Keskuslämmitys. arkkitehti Totti Sora. Kamiina poistettiin ja tilalle asennettiin eteläseinään radiaattori.
- 1942 Seinien ja kattoholvien kalkkimaalauksia otettiin esiin ja konservoitiin.
- 1973–1975 Sisustuksen muutostyöt, arkkitehti Pitkänen ja sisustusarkkitehti Kukkasniemi. Puulattia ilmeisesti uusittiin ja lämpöeristettiin. Sisustus ja kalustus uusittiin. Pohjoisseinälle rakennettiin puukaappi ja eteläseinälle tehtiin sähköpääkeskus. Lisäksi hankittiin kirjoituspöytä, naulakko ja kankaalla päällystetty, pehmustettu penkki. Seinäkomeroiden vanhat ovet konservoitiin.
- 1983–1984 Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio. Puulattiasta uusittiin putkiasennusten vuoksi avatut kohdat ja kirkkosaliin johtaneet askelmat. Sakaristoon tehtiin allaskaappi ja vesipiste sekä asennettiin lämminvesivaraaja. Eteläseinän radiaattori vaihdettiin levyatteriin. Kirjoituspöydän eteen rakennettiin hylly. Eteisen sisäovi kunnostettiin ja maalattiin.

ASEHUONE

Kirkon eteläsivulla sijaitseva asehuone on valmistunut runkokuoneen jälkeen. Pohjamuodoltaan neliömäinen ja holvattu asehuone on tilallisesti säilynyt keskiaikaisessa asussaan. Asehuoneen käyttötarkoitus ja sitä kautta myös sen kulkujärjestelyt ovat muuttuneet. 1980-luvun peruskorjauksessa se suunniteltiin morsianten ja kastettavien lasten valmistautumishuoneeksi sekä rippilasten pukeutumistilaksi. Lisäksi sitä käytetään nykyisin varastona ja kirkkokahvien valmistelutilana.

Asehuoneen kiviseinät ja tiiliholvit on rapattu ja kalkkimaalattu. Ristiholvi tukeutuu pohjoisseinän kilpikaariin ja eteläseinän nurkkiin konsolina toimivien viistottujen tiilien välityksellä. Lakikiven paikalla on poikkeuksellisesti puu. Holvien ja seinien yläosan rappausten alla olevia kerroksia ei tietävästi ole kokonaan tutkittu. Asehuoneen kalkkimaalauksista on otettu esiin itseinän alttarikomeron yksittäisiä 1760-luvulla maalattuja merkintöjä ja seinän alaosasta 1800-luvun tummanharmaata paneelimaalausta.

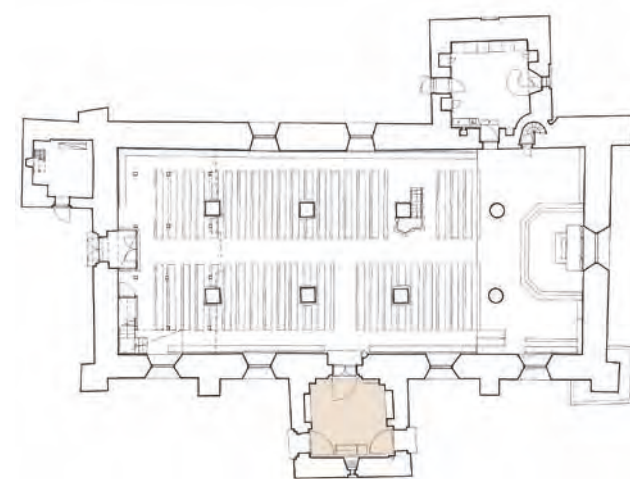
Molemmilla sivuilla on vastakkain ulko-ovet ja niiden vieressä lattiaan saakka ulottuvat segmenttikaariset alttarikomerot. Nykyisin käytössä on vain läntinen sisäänkäynti, joka toimii kirkkosalin yhtenä varapoistumistienä. Läpikuljettavan asehuoneen itäinenkin sisäänkäynti on säilynyt, vaikka se ei ole enää käytössä. Kirkkosaliin johtava suippokaarinen porrastettu oviaukko sijoittuu epäsymmetrisesti pohjoisseinän pyörökaariseen seinäkomeroon. Asehuoneen puolella on säilynyt auki asennossa vanha lautovi, joka on osin kallellaan.³⁶⁰ Ovessa on keskiaikainen raudasta taottu avainkilpi ja vetimen helat. Kirkkosalin puoleinen pariovi on 1980-luvun peruskorjauksessa uusittu 1900-luvun alun mallin mukaan. Ennen asehuoneen rakentamista korkea eteläportaali oli osa julkisivua. Kirkkosalin johtavan oven kohdalla on säilynyt suuri graniittikivinen kynnys. Maalattu laotalattia on 1980-luvulta.

Keskiajalla asehuone toimi eteistilana, jonka kautta kuljettiin kirkkosaliin. Läpikul-

jettava asehuone oli alkuaan kirkon varsinainen pääsisäänkäynti. Pohjoissaksalaisista kirkkoista vaikutteita saaneita läpikuljettavia asehuoneita rakennettiin Suomen kivikirkkoihin vain muutamia keskiajalla. Poikkeuksellinen on myös korkealla eteläseinässä oleva ikkuna, jonka tiilestä muurattu ikkunapenkki on porrastettu. Vain harvoihin keskiaikaisiin asehuoneisiin tehtiin ikkuna.

Asehuoneen sisustus uusittiin 1980-luvun peruskorjauksessa. Eteläseinällä on rippilasten albojen säilytyskaapisto ja itäseinällä alttaritekstiilejä varten suunniteltu matala kaappi. Huoneen länsiosaan on tuotu kirkkokahvien järjestämiseksi myöhemmin pöytä, jääkaappi, mikroaaltouuni ja kahvinkeitin. Asehuoneessa säilytetään penkkejä ja varaistuimiksi 1980-luvulla hankittuja puutuoleja. Renessanssityylinen puutuoli on siirretty sakaristosta. Itäseinään kiinnitetty kynttilälamppetti on tehty 1600-luvun lopun hautakilvestä.³⁶¹

Pintamateriaalit

Lattia on vaaleansiniharmaaksi peittomaalattua laattaa (lev. 190 mm). Se on peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Kirkkosaliin johtavassa oviaukossa on isoista kivistä muurattu kynnyks. Ulko-ovien punaisesta graniitista tehdyt kynnykset on asennettu peruskorjauksessa. Kiviseinät ja tiiliholvit on rapattu ja maalattu kalkkimaalilla valkeiksi.

Sisäovet ja ikkunat

Kaariaukkoihin sijoitetut ulko-ovet ovat peräisin 1980-luvun peruskorjauksesta. Vanhassa kallellaan olevassa lautaovessa on keskiaikainen avainkilpi ja vetimen helat. Ovi konservoitiin ja esiin otettiin mustansininen maalipinta, joka on peräisin mahdollisesti 1700-luvulta. Pienessä suorakaiteen muotoisessa ikkunassa on kiinteä lasi.

Kiintokalusteet ja valaisimet

Albojen ja alttaritekstiilien 1980-luvulla suunnitellut säilytyskaapit ja kapea sivupöytä ovat peittomaalattuja. Peruskorjauksen jälkeen huoneeseen on siirretty irtokalusteita. Naulakko ja puuovilla varustettu tekniikkakaappi ovat siirrettäviä. Kattovalaisin kuuluu 1980-luvun erikoissuunniteltuun valaisinsarjaan.

Korjaukset ja muutokset

- 1689 Huoneessa oli lautalattia.
- 1819 Lattian alla olleita hautoja poistettiin ja huoneeseen tehtiin uusi puulattia.
- 1877 Seinien alaosaan tehtiin tummanharmaa paneelimaalaus.
- 1909 Puurakenteinen lattia vaihdettiin hiottuun betonilattiaan. Kirkkosaliin johtava pariovi uusittiin.
- 1939 Kirkkoon asennettiin keskuslämmitys. Asehuoneen pohjoisseinään sijoitettiin radiaattori.
- 1983–1984 Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio. Vanha betonilattia purettiin. Tilalle tehtiin maanvarainen betonilaatta, jonka päälle asennettiin pontattu kuusilautalattia. Kaukolämpöön siirtymisen yhteydessä vanha radiaattori poistettiin ja uusi levy patteri asennettiin ikkunan alapuolelle. Kirkkosaliin johtava pariovi ja sivuseinien uloskäyntien ovet uusittiin. Länsiseinän alttarikomeroon nostettu hautakivi siirrettiin kirkkosaliin. Alboille ja alttaritekstiileille tehtiin säilytyskaapit. Seinärappauksia paikattiin.

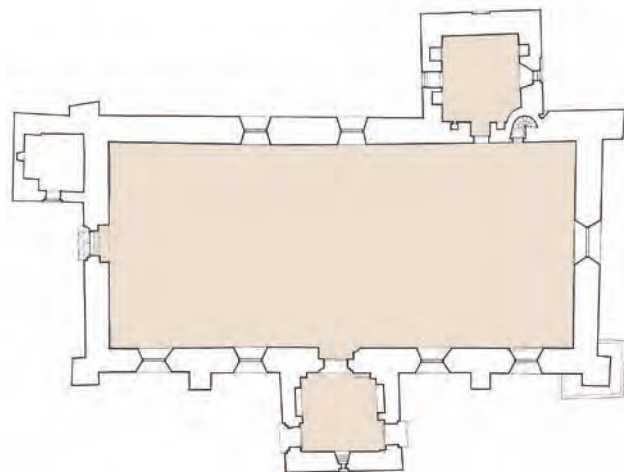
ULLAKKO

Katon harjakorkeuteen asti ulottuvat ullakot jakaantuvat kolmeen erilliseen tilaan: muita korkeampaan runkokuoneen ullakkoon sekä sakariston ja asehuoneen ullakoihin. Jälkimmäiset ullakot ovat lähes puolta matalammat kuin runkokuoneen ullakko. Ullakkotiloja rajaavat keskiaikaiset päätykolmioiden muurit ja holvien päälliset sekä vuonna 1876 valmistuneet vesikaton puurakenteet.

Kirkon ullakolle johtaa ovi kuorin pohjoisseinältä, sakariston oven vierestä. Tiilestä muurattu kierreportas muuttuu puolivälissä suoraksi. Kulku sakariston ullakolle on kierreportaiden päässä olevan seinäluukun kautta. Runkokuoneen ullakolle johtavan kattoluukun edessä on puutikas. Kattoluukku toimii vastapainolla. Kulku asehuoneen ullakolle on ilmeisesti ainoastaan ulkopuolelta, päätykolmion valo-aukon kautta.

Runkokuoneen seinämuurien päälliset on muurattu tiilistä ennen kattotuolien asentamista. Päätykolmioiden keskiosat on vahvistettu tiilimuurauksella. Tiilien pinnat ovat mustuneet ja lasittuneet tulipalon aiheuttamassa kovassa kuumuudessa. Pyöreät valoaukot on suljettu saranoiduilla puuluukuilla. Sakariston ullakon kivistä muuratun päätykolmion valoaukko on suljettu ullakon puolelta myös puuluukulla.

Holvien päällä on vanha olkilämpöeriste, joka on peitetty rapatulla tiilimuurauksella. Puurakenteiset kulkusillat on lisätty 1980-luvulla. Runkokuoneen ullakolla ne sijaitsevat kahdessa tasossa. Lisäksi sen ullakolla on tikashyllyt sähköasennuksia varten ja osa sähköjohdoista on asennettu kattotuoleihin pinta-asennuksena. Kattotuolirakenteisiin on kiinnitetty kirkkosalin valaisimien vastapainot. Sakariston sähköjohdot kulkevat pinta-asennettuina katon harjassa. Ullakoille on asennettu vakio malliset valaisimet ja paloilmalaitteet.

Korjaukset ja muutokset

- 1780 Sakariston holvi päällystettiin lankuilla, joiden päiden alle tehtiin muuraus.
- 1876 Uudet kattotuolit ja vesikatto rakennettiin. Muureja korjattiin ja sakariston tiilestä muuratun päätykolmion yläosa ilmeisesti uusittiin. Holvien päällystät rapattiin. Sakariston kamiinan hormi johdettiin ullakon läpi katolle.
- 1888 Kirkkosalin kamiinon hormit johdettiin ullakon läpi katolle.
- 1983–1984 Peruskorjaus, Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunio. Kulkusillat ja tikashyllyt sekä sähkövalot asennettiin. Tiiliportaita ja holvien rappauksen halkeamia korjattiin. Kamiinon hormiaukot muurattiin umpeen. Holvien tuuletusaukkojen umpeenmuuraukset avattiin.

KELLOTORNI

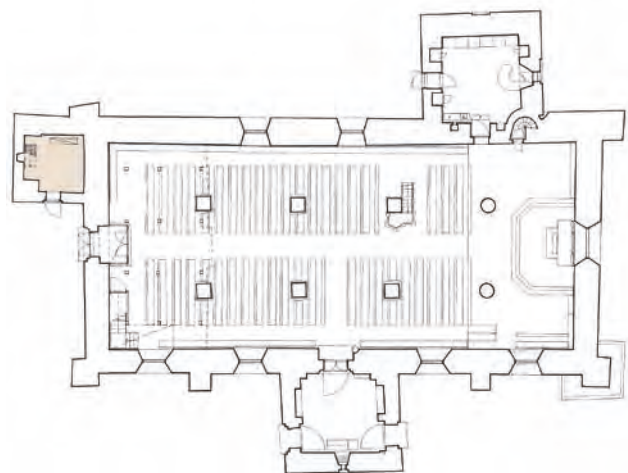
Länsipäädyn kellotorni kuuluu kirkon viimeiseen rakennusvaiheeseen. Sen itäseinä on osa runkokuoneen seinää. Runkokuonetta matalammassa kellotornissa on kaksi varsinaista kerrosta. Kellotornin alkuperäinen kivipilari lohkaisee osan pohjamuodoltaan neliömäisten tasojen lounaiskulmista. Tornin sisäänkäyntiovi on eteläsivun keskellä pohjakerroksessa. Ovea vastapäätä on erillisessä kaapissa sähköpääkeskus. Pohjakerros toimii nykyisin myös varastona. Kirkonkellot on sijoitettu toiseen kerrokseen.

Kivistä muuratun pohjakerroksen länsisivulta johtaa tikasmaiset puuportaat ylemmän tason kattoluukulle, joka on varustettu vastapainoilla. Toisen kerroksen lautalattiaa kantavat vaakahirret ovat näkyvissä. Osittain valkoisiksi rapatuissa seinissä erottuvat vielä suippokaarien alaosien 1600-luvun umpeenmuuraukset. Maan varaan ladottu tiililattia on 1980-luvulta.

Toisen kerroksen kellohuoneessa on 1870-luvulla kahteen tasoon rakennetut puurakenteiset kellotelinet. Ylemmälle tasolle johtaa puutikkaat. Kolmesta kirkonkellosta kaksi on vuodelta 1881 ja kolmas vuodelta 1852. Suippokaariset seinäkomerot ovat alkuaan olleet avonaisia ja ne on muurattu umpeen 1600-luvun lopussa tiilillä. Pohjoisseinän puupaneelilla suljetun oviaukon edustalla on näkyvissä kolme tiiliaskelmaa. Oviaukko on jäänyt pois käytöstä 1930-luvun jälkeen. Kolmeen suuntaan avautuvissa ääniaukoissa on puuluukut, joiden aukaisujärjestelmä asennettiin 1980-luvulla. Kellohuoneen sähkökeskus liittyy automatisoituun kellojen soittoon ja luukkujen aukaisuun.

Itäseinässä on näkyvissä runkokuoneen julkisivujen päätykolmion koristekomero, jotka ovat jääneet kellotornin rakentamisen yhteydessä piiloon. Kellotornin yläosa on tiilimuurausta, jonka yläpuolelle kohoavat vesikaton 1870-luvun kattotuolirakenteet ja puurakenteinen päätykolmio.

Korjaukset ja muutokset

- 1600-luku Avonainen alaosa muurattiin umpeen. Pohjoisseinustalle tehtiin kiviportaatt toiseen kerrokseen ja niiden suojaksi puurakenteinen eteinen.
- 1852 Kirkko sai lahjoituksena uuden isokellon haljenneen tilalle.
- 1876 Palossa tuhoutuneet kellohuoneen puurakenteet ja vesikatto rakennettiin uudelleen.
- 1881 Kaksi uutta kirkonkelloa asennettiin tulipalossa vaurioituneiden tilalle.
- 1983–1984 Kelloluukkujen avaaminen automatisoitiin. Länsiseinän huonokuntoiset luukut uusittiin ja pohjoisseinän luukut kunnostettiin. Välipohja korjattiin ja torniin asennettiin sähkökeskus.

YHTEENVETO

MAARIAN KIRKKO – 600 VUOTTA RAKENNUSHISTORIAA

Maarian kirkko on yksi maamme noin sadasta keskiaikaisesta kivikirkosta. Niiden merkitys osana kulttuuri- ja rakennusperintöämme on mittaamaton. Turun arkkipiispanistuimen välittömässä läheisyydessä toiminut pitäjän kirkko on alusta saakka kuullut Tuomiokirkon vaikutusalueeseen. Maarian seurakunta perustettiin jo 1200-luvun alussa rautakaudelta periytyneen keskiaikaisen asutuksen hengelliseksi keskuksiksi.

Idyllinen kivikirkko on osa kulttuurimaisemaa. Maarian ja Kaarinan pitäjien kirkot kohosivat aikoinaan peltojen keskellä joenvarsimaiseman maamerkkeinä yhdessä Turun tuomiokirkon kanssa. Tiivistyneen rakentamisen ja laajentuneen tiestön myötä lähiympäristö on voimakkaasti muuttunut viimeisen 70 vuoden aikana. Kiviaidan rajaama kirkkomaa, kaksi porttiholvia ja hautakappelia muodostavat hyvin säilyneen kokonaisuuden, jota on laajennettu harkitusti. Historiallista aluetta täydentävät kirkolle johtava raitti ja puutarhan ympäröivät pappilan rakennukset sekä vierailijoiden wc-tilana palveleva viljamakasiini. Kirkon edustan asfaltoitu paikoitusalue rikkoo muuten chyttä lähimaisemaa. Turun kaupungissa sijaitseva Maarian kirkko kuuluu valtakunnallisesti merkittäviin rakennettuihin kulttuuriympäristöihin (RKY 2009).

Maarian kirkon korjaus- ja muutosvaiheet heijastelevat maamme keskiaikaisissa kirkoissa vallalla ollutta linjaa. Uskonpuhdistus ja liturgiset muutokset ovat vaikuttaneet kirkkosaliin. Interiöorien restaurointiperiaatteet ovat saaneet vaikutteita kansainvälisistä tyyliuuntauksista ja ajan ilmiöistä, ennen kaikkea Turun tuomiokirkon välityksellä. Muuttuneet näkemykset ovat aiheuttaneet milloin umpeenmuurausta ja purkamista, milloin esiin ottoja ja entistämistä.

Kirkon rakentuminen ja muutosvaiheet

Maarian kirkko holvattuine interiööreineen on rakentunut 1400-luvulla neljässä vaiheessa. Ensimmäisenä valmistunut sakaristo kuului ilmeisesti varhaiseen puukirkkoon.

Kolmilaivainen runkokuone holvattiin ristiholveilla. Kuorin korotuksessa päälaiwa sai tähtiholvit ja kirkko koristeelliset tiilipäätynsä. Läpikuljettava asehuone täydensi rakennusta eteläpuolelta. Viimeisenä valmistunut kellotorni sijoittui epäsymmetrisesti länsipäätyyn.

Merkittävimmät muutosvaiheet ja niiden kerrostumat voidaan jakaa myös neljään vaiheeseen. Uskonpuhdistuksen myötä interiööri sai uudet elementit, kun sinne sijoitettiin penkkikorttelit, alttarilaitte tauluineen ja Turun tuomiokirkon mallin mukaan tehty saarnatuoli. Samoihin aikoihin kellotornin avonaiset suippokaaret muurattiin umpeen, mikä vaikutti kirkon ulkoasuun. Maarian kirkossa säilyi vielä 1800-luvulle asti kuva-aiheiltaan primitiivisiksi tulkitut kalkkimaalaukset ja keskiajan sisustukseen kuuluneita elementtejä, kuten kuorilehteri ja kuoriaita, piispankirkon läheisyydestä huolimatta.

Vuoden 1876 tulipalossa tuhoutuneet kattorakenteet uusittiin ja paanukatto muutettiin rautapelliksi. Palolta säästyneiden sisätilojen korjauksissa tyyliä valikoitui uusgotiikka Turun tuomiokirkon esikuvan mukaisesti. Lääninarkkitehti C. J. von Heideken suunnitteli alttarilaitteen ja -kaiteet aikakaudelle ominaisen muotokielen mukaisesti. Jo 1850-luvulla saarnatuoli oli saanut uusgotiikalle tyypillisen valkean ja kullan värityksen sekä penkkikorttelit maalattu tammen sävyyn. Samoja piirteitä oli nähtävissä 1860-luvun ensimmäisessä urkulehterissä.

Vuoden 1909 uudistuksen merkittävin aikaansaannos oli keskiaikaisen tilan ominaispiirteiden vahvistaminen. Kirkkosalin holvi- ja seinäpintojen esiin otetut maalaukset avasivat uuden ulottuvuuden kirkon historiaan. Samalla runkokuoneen lattia saatiin laskettua alkuperäiseen tasoonsa. Muinaistieteellisen toimikunnan edustajan, arkkitehti C. Frankenhauserin ja amanuenssi J. Rinteen näkemykset ja edellyttämät tutkimukset vaikuttivat suuresti tehtyihin ratkaisuihin. Arkkitehti T. Lagerrosin vahvasti uusgotiikan

tyyliin viittaavia suunnitelmia muutettiin. Suippokaarimuodoista luovuttiin ikkunoiden suurentamisen yhteydessä. 1600-luvun umpipenkkikortteleiden osia hyödynnettiin uusissa penkeissä. Länsiseinään avattu ulko-ovi paransi sakariston käyttöä.

1980-luvun alun peruskorjauksessa interiööriin palautettiin keskiajan arkkitehtuurille ominaisia piirteitä. Tehdyt työt jakautuivat rakenteellisen kunnon ja toiminnan parantamiseen sekä restaurointitöihin. Muutokset koskivat ennen kaikkea kiinteää sisustusta ja teknisiä asennuksia. Arkkitehtitoimisto Laiho-Pulkkinen-Raunion suunnittelemat modernit ratkaisut ja harkitut yksityiskohdat muodostavat viimeisimmän aikakerrostuman. Tämä kirkon historiaa kokoava kerrostuma on hyvin säilynyt. Arkkitehtonisesti tiloja jäsentävät selkeät rakennusosat ja kalusteet edustavat oman aikansa muotokieltä. Vaikutteet ja teemat muutamaa vuotta aiemmin valmistuneesta, saman arkkitehtitoimiston suunnittelema Turun tuomiokirkon peruskorjauksesta, ovat selvästi nähtävissä.

Kerrostumia keskiajalta alkaen

Maarian hallikirkko noudattaa maamme keskiaikaisille kirkkoille ominaista rakennustapaa, estetiikkaa ja symboliikkaa. Kivimuurit ja tiilipilarit kantavat ristiholveja. Kuorin keskilaivan pylväät ja tähtiholvit kertovat varhaisesta muutoksesta. Maarian kirkon asehuoneen ominaispiirteenä on sen säilynyt läpikuljettavuus. Länsisivulle epäsymmetrisesti sijoitettu kellotorni esiintyy vain harvoissa kirkkoissa.

Kirkon koristeelliset tiilipäädyt on muurattu ilmeisesti jo heti keskiajalla kuorin

korotuksen yhteydessä. Kellotornin maantasokerroksen umpeen laittaminen ajoittuu 1600-luvulle. Ikkuna-aukkojen suurentaminen ja sakariston uusi oviaukko liittyvät 1900-luvun alun uudistuksiin. Ulko-ovia on uusittu 1800-luvulta säilyneen nk. papi-noven mukaisesti. Paanukaton palauttaminen 1960-luvulla palon jälkeen asennetun peltikatteen päälle vahvisti rakennuksen keskiaikaista ulkoasua.

Keskiaika on interiööreissä vahvasti läsnä. Holvattujen ja kalkkimaalauksin koristeltujen tilojen ohella sisustuksesta on säilynyt kaksi keskiaikaista alttaria sekä seinä- ja alttarikomeroita. Sakariston seinäkomeroiden ovissa on säilynyt keskiaikaisia taoksia. Holviruoteita jäsentävät geometriset kalkkimaalaukset. Kuva-aiheiltaan primitiivisiksi tulkitut kalkkimaalaukset luovat kirkkosaliin autenttista tunnelmaa.

Eri aikojen kerrostumat on saatettu yhteen 1980-luvun kokoavassa peruskorjauksessa. Kuoriosassa keskiajan ja viime kerrostuman sovitin näkyy selkeimmin. Alkuperäiselle paikalleen palautettu kolmiosainen alttarikaappi ja alttaripöydän kivikansi on sijoitettu uudelleen rakennetun alttarin päälle. Keskiaikaista kokonaisuutta täydentävät triumfikrusifiksi ja kalkkikivinen kasteallas. Entisille paikoilleen sijoitetut 1600- ja 1700-luvun kolme hautakiveä merkitsevät paikat nykyisille kirkollisille toimituksille ja kuoriuruille. Muotokieleltään pelkistetyssä alttarikaiteessa on viitteitä 1600-luvun penkkikorttelien pilasterijäsentelystä.

Saarnatuoli edustaa 1600-luvun kerrostumaa ja samalla Tuomiokirkon vaikutusta. Tilaa jäsentävät 1900-luvun avoimet penkkirivistöt. Ne on sovitettu interiööriin 1600-luvun lopun penkkikortteleiden ovia ja kaiteita hyödyntäen ja niiden mallia

uusiin penkkeihin soveltaen. Vanhat puuovet keskiaikaisine avainkilpineen ovat 1700-luvulta. Asehuoneen kallellaan ja auki asentoon jätetty ovi muistuttaa sen käytöstä keskiaikaisena pääportaalina. Sen viereisessä syvennyksessä on graniittinen vihkivesiallas. 1600–1700-lukujen kerrostuma luo tilaan ajallista perspektiiviä.

Alttarin vastapainona kirkon länsipäädyssä on peruskorjauksen aikainen urkulehteri ja sen yhteyteen rakennetut portaat ja tuulikaappi. Porrastettu urkufasadi hallitsee keskilaivaa. Sen jakaminen kahteen osaan antaa lehterille tilallista syvyyttä. Kaiteen eleeetön jäsentely muodostaa taustan kirkkosalille. Lehteri tarjoaa tilat myös kuoron toiminnalle. Irtokalusteen omaisesti suunnitellut kiintokalusteet parantavat tilojen toiminnallisuutta urkulehterin ohella myös asehuoneessa ja sakaristossa. Sinivihreä väritys penkkikortteleissa, urkulehterissä, ovissa ja kalusteissa on interiöörille leimaa antava. Se perustuu 1950-luvulla tehtyyn värisuunnitelmaan, joka uudelleen tulkittuna sai vaikutteita 1600-luvun penkkikortteleiden sävyistä. Lehteriä ja penkkikortteleita yhdistävä väritys korostaa kahdessa eri tasossa olevaa horisontaalista elementtiä. Modernit pilarivalaisimet tukevat kirkon arkkitehtuuria.

Holveista ripustetut messinkivalaisimet ja kristallikruunut luovat oman tunnelmansa. Vain yksi niistä on sähköistetty. 1800-luvun kerrostumasta on jäljellä kaksi säilytettyä alttaritaulua uusille paikoilleen sijoitettuna. Eri muutosvaiheiden kerrostumat ja säilynyt arvokas esineistö muodostavat yhdessä eheän ja rikkaan kokonaisuuden ja luovat autenttisen tunnelman.

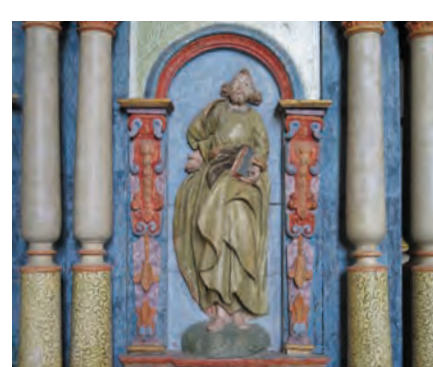
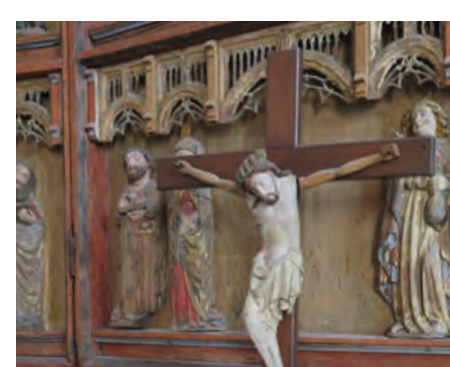
Idyllinen kirkko - Rakennushistoria perustana tulevalle

Maarian keskiaikainen kirkko on tunnelmallinen sakraalitila. Se on seurakunnan vaalima ja paikallisten arvostama. Kirkon 600 vuoden aikana muokkaantunut nykyasu on eheä kokonaisuus. Perinteen ja historian arvostus näkyy vuosisatoja säilyneissä vanhoissa alttareissa ja ovissa. Kulttuurihistorialliset ja arkkitehtoniset arvot ovat kirkon toimintaa vahvistavia perusarvoja.

Kirkkorakennusten tämänhetkiset uudistustarpeet liittyvät liturgisten muutosten ja nykyvaatimusten ohella tilojen monikäyttöisyyteen. Kirkon pyrkiessä palvelemaan yleisöä yhä enemmän, on Maarian kirkko säästynyt suurilta muutoksilta. Teknisiä järjestelmiä on lisätty harkitusti ja yleisöä palvelevat tilat on sijoitettu onnistuneesti kirkon ulkopuolelle. Tarvittavissa muutoksissa tulee jatkossakin huomioida rakennuksen ominaispiirteet.

Korjaus- ja muutostöissä tulee punnita, mitä menetetään ja mikä voidaan ratkaista toisin. Aiempiin restaurointeihin suhtautuminen vaatii aina kannanottoa ja ohjenuoraa. Perinteiset rakennustavat soveltuvat parhaiten keskiajan rakennuksiin. Tutkimuksiin pohjautuvaa ja mahdollisimman vähän keskiaikaisiin rakenteisiin kajoavaa suuntaa tulee jatkaa. Koskemattomat rakenteet ja kaivamattomat alueet ovat arvo sinänsä ja myös tulevaisuuden tutkimukselle arvokas lähdeaineisto.

Kirkkolailla suojeltu Maarian keskiaikainen kivikirkko on yhteistä kulttuuriperintöämme, joka vaatii jatkuvaa vaalimista ja kunnossapitoa. Ymmärrys rakennuksen historiasta antaa ajallista perspektiiviä muutoksia pohdittaessa. Se auttaa arvostamaan mennyttä ja suhteuttamaan sen tulevaan.

LÄHDEVIITTEET

- 1 Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi 2020, 12; Niukkanen 2009, 76.
- 2 Hiekkänen 2014, 88, 184.
- 3 Oja 1944, 214; Hiekkänen 2014, 89.
- 4 Hiekkänen 2014, 90.
- 5 Kartano 1951, 110.
- 6 Rinne 1910, 4–5; Kaisti 1983, 1.
- 7 Hiekkänen 2014, 143.
- 8 Riska 1964, 77.
- 9 Valumuurien korjausohje 1995, 5; Riska 1964, 62.
- 10 Rinne 1910, 2.
- 11 Rinne 1910, 1–4.
- 12 Kartano 1951, 106, 108, 110.
- 13 Hiekkänen 2014, 91.
- 14 Rinne 1910, 1.
- 15 Rinne 1910, 6.
- 16 Kartano 1951, 110.
- 17 Hiekkänen 2014, 91.
- 18 Hiekkänen mainitsee seinäkomeroitten olleen istumakomeroita. Riska on puolestaan tulkinnut ne alttarikomeroiksi. Hiekkänen 2014, 91; Riska 1964, 69.
- 19 Drake 1988; 12; Hiekkänen 2014, 121, 103.
- 20 Gardberg 2000, 49.
- 21 Hiekkänen 1994, 65.
- 22 Riska 1964, 69.
- 23 Hiekkänen 2014, 20.
- 24 Riska 1964, 76.
- 25 Rinne 1910, 1–2; Valokuva vuodelta 1909, TKsrkA.
- 26 Rinne 1910, 2–3.
- 27 Kaisti 1983b.
- 28 Riska 1964, 80.
- 29 Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta päätteli lehterin koristeaiheiden ja vaakunoiden perusteella sen olleen peräisin 1400-luvulta. Riska 1964, 78; Pirinen 1996, 48.
- 30 Juhani Rinne on tulkinnut tiilirakenteen saarnatuoliksi ja Tove Riska alttaripöydäksi. Juhani Rinne 1910, 5. Riska 1964, 77.
- 31 Hiekkänen 2014, 20.
- 32 Riska 1964, 77.
- 33 Oja 1944, 217, 223.
- 34 Pirinen 1996, 45; Pirinen 1991, 86, 222.
- 35 Riska 1964, 72, 77.
- 36 Hiekkänen 2014, 91; Riska 1964, 81.
- 37 Heininen & Heikkilä 1996, 53.
- 38 Riska 1964, 81–82.
- 39 Riska 1964, 85; Hiekkänen 2014, 93; Hiekkänen 2003, 118.
- 40 Hiekkänen 2014, 91.
- 41 Hiekkänen 2014, 91; Fält 2012, 110. Tove Riskan tulkinnan mukaan sakariston ja kirkkosalin kalkkimaalaukset ovat vanhinta kerrostumaa, kun taasen vihkiristit ja ruoteiden värinauhut ovat näitä myöhempiä. Riska 1964, 71.
- 42 Frangenhäuser 1910, 9.
- 43 Pirinen 2001, 121; Riska 1987, 118; Fält 2012, 171.
- 44 Riska 1987, 126.
- 45 Fält 2012, 176.
- 46 Fält 2012, 176.
- 47 Fält 2012, 192.
- 48 Fält 2012, 196; Issakainen 2022, 21.
- 49 Fält 2012, 139.
- 50 Pirinen 1996, 22, 24.
- 51 Oja 1944, 258.
- 52 Pirinen 1996, 22–23.
- 53 Maarian kirkon inventointi 1871, SMY:n taidehistoriallinen retkikunta, MVA Hfa56.
- 54 Pirinen 1991, 222.
- 55 Pirinen 1996, 43, 81.
- 56 Papilla ja piispalla oli kirkossa omat penkit. Riska 1964, 78.
- 57 Riska 1964, 77–78; Lehtonen 1984d. Saarnatuolin restaurointitöissä löytyi vuosiluku 1666. J. R. Aspelin mainitsee saarnatuolin valmistuneen vuonna 1662.
- 58 Riska 1964, 78; Lehtonen 1984d. Riska on todennut, että koko jalusta uusittiin. 1980-luvun konservointitöihin liittyneissä väritutkimuksissa päädyttiin siihen, että jalusta on alkuperäinen ja vain alin osa kaiteesta on uusittu. Lehtonen 1984d. Konservointitöissä yksi jalustan peileistä uusittiin.
- 59 Lehtonen 1984d.
- 60 Riska 1964, 78; Lehtonen 1984b; C. A. Nordmanin matkakertomus Maarian kirkossa 6.8.1951, MVA Hfa56.
- 61 Perälä 1949, 238. Kuorissa on ilmeisesti vielä tuolloin sijainnut keskiaikainen kuoripenkki, jonka päätyyn oli kuvattu Bitzsuvun vaakuna. Riska 1964, 78.
- 62 Pirinen 1996, 90.
- 63 von Bonsdorff 1988, 261.
- 64 Kaisti 1983.
- 65 Riska 1964, 261. Kirkon kalusteluettelo vuodelta 1825, KA III Glo:1.
- 66 Lehtonen 1983c.
- 67 Riska 1964, 82. Taulussa on vuosiluku 1571 ja vaakunakilpi, jossa on kirjaimet L, K, C ja V. Taiteilija Jan Gossart kuoli vuonna 1532.
- 68 Perälä 1949, 242; Rinne 1910, 10.
- 69 Rinne 1910, 10; Maarian kirkonkokouksen ptk 1774, kopio TKsrkA.
- 70 Riska 1964, 78.
- 71 Perälä 1949, 238.
- 72 Perälä 1949, 254; Frankenhäuser 1910, 15.
- 73 Rinne 1910, 5; Riska 1964, 68.
- 74 Perälä 1949, 260.
- 75 Oja 1944, 219; Pirinen 1991, 356.
- 76 Oja 1944, 219.
- 77 Riska 1964, 71.
- 78 Perälä 1949, 157.
- 79 Perälä 1949, 281; Kirkon kalusteluettelo vuodelta 1825, KA III Glo:1.
- 80 Perälä 1949, 238–239.
- 81 Riska 1964, 65. Riska on pohtinut, onko pohjoisseinään avattu ikkunat vasta 1700-luvulla ja onko länsipäädyn ikkunaa laajennettu. Kartano olettaa pohjoisseinän ikkunoiden olevan jo keskiaikaisia. Länsipäädyn ikkunassa on säilynyt keskiaikaiset tiilipielet maalauskoristeluineen. Valoaukkoa on muutettu myöhemmin hieman. Lehtonen 1983c, 3.

- 82 Perälä 1949, 239.
- 83 Riska 1964, 65; Rinne 1910, 3.
- 84 Riska 1964, 64; Perälä 1949, 260–261; Länsipuolen tuuliviiri oli vielä paikoillaan vuonna 1871. SMY taidehistorian retkikunnan inventointi vuodelta 1871, MVA Hfa56.
- 85 Perälä 1949, 254.
- 86 Riska 1964, 59.
- 87 Perälä 1949, 261.
- 88 Perälä 1949, 260.
- 89 Riska 1964, 60; Kaisti 1983c.
- 90 Laaksonen & Issakainen 2011, 26.
- 91 Riska 1964, 60.
- 92 Perälä 1949, 279; Laaksonen & Issakainen 2011, 7.
- 93 Perälä 1949, 280.
- 94 Riska 1964, 59; Perälä 1949, 261.
- 95 Rinne 1910, 10. Vanhat ruudut oli kiinnitetty lyijypuitteisiin. Tuolloin ilmeisesti lyijypuitteet poistettiin.
- 96 Rinne 1910, 3; Riska 1964, 66.
- 97 Riska 1964, 66, 68–69; Rinne 1910, 6.
- 98 Riska 1964, 76; Kotiseutu 21.12.1909.
- 99 Perälä 1949, 280; Riska 1964, 76, 78.
- 100 Riska 1964, 82.
- 101 Inventointi 17.12.1860, TKsrkA II Hb1; Perälä 1949, 318.
- 102 Kirkon kokouksen ptk 21.7.1859, kopio, TKsrkA.
- 103 Riska 1964, 76.
- 104 Riska 1964, 78; Perälä 1949, 318.
- 105 Perälä 1949, 318. Kirkonkokouksen ptk 21.7. ja 24.9.1859, kopiot TKsrkA.
- 106 Kopio Maarian kirkon tileistä, TKsrkA.
- 107 Inventointi 17.12.1860, TKsrkA II Hb1.
- 108 Perälä 1949, 321–322.
- 109 Urkufasadin ja kaiteen piirustus vuodelta 1865, TKsrkA; Valokuva vuodelta 1909, TKsrkA; Perälä 1949, 321–322; Riska 1964, 59.
- 110 Inventointipöytäkirja 17.12.1860, TKsrkA II Hb1; Perälä 1949, 322; Riska 1964, 59.
- 111 Hufvudstadsbladet 20.6.1876; Åbo Underrättelser 17.6.1876.
- 112 Hufvudstadsbladet 22.6.1876; Åbo Underrättelser 17.6.1876.
- 113 Selvitys 7.11.1878 tilintarkastajille Maarian kirkon korjauksista 1876–1878, KA Maarian srk VI:1.
- 114 Riska 1964, 71.
- 115 Vesikaton päiväämätön suunnitelmapiirustus, TKsrkA; Alttarilaitteen ja -kaiteen suunnitelmapiirustukset vuodelta 1877.
- 116 Selvitys 7.11.1878 tilintarkastajille Maarian kirkon korjauksista 1876–1878, KA Maarian srk VI:1.
- 117 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56; Hufvudstadsbladet 22.6.1876.
- 118 Akvarelli vuodelta 1871, HK18711016:72; 1800-luvun lopun valokuva, TMK VA0303:A21.
- 119 Riska 1964, 67, 71.
- 120 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56; Lehtonen 1984, TKsrkA.
- 121 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56.
- 122 Inventaarioluettelo vuodelta 1877, MVA Hfa56; Riska 1964, 66; Kaisti 1983b, 1; Lehtonen 1983b, 1.
- 123 Kirkon korjausten tarkastusptk 22.7.1878, TKsrkA II Ca 1; Lehtonen 1984, TKsrkA.
- 124 Kaisti 1983b, 2; Kaarin Lehtonen mainitsee, että alttari oli uusittu vuonna 1874, mutta palon jälkeen sitä laajennettiin ja madallettiin. Lehtonen 1984, 1, TKsrkA.
- 125 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56; Riska 1964, 76; Valokuvat vuosilta 1892–1914, TMK N56874 VSO Maaria ja TMK N56876 VSO Maaria.
- 126 C. J. von Heidekenin laatima alttarisuunnitelma vuodelta 1877, TKsrkA; Inventaarioluettelo 1887, MVA Hfa56; Riska 1964, 76.
- 127 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56.
- 128 Lasku töistä 17.11.1877, KA Maarian srk VI:1. Tove Riska mainitsee, että lehteri purettiin vuonna 1876 ja uusi lehteri rakennettiin arkkitehti von Heidekenin piirustusten mukaan. Urkulehterin kaide ja urkufasadi olivat kuitenkin aiivan samat kuin vuoden 1865 piirustuksessa vielä vuoden 1909 valokuissa. Lehterin uudelleen rakentamisesta ei ole mainintaa urakkasopimuksissa eikä korjausten tilityksissä. Riska 1964, 78; Kirkon korjausten tarkastusptk 22.7.1878, TKsrkA II Ca 1. Pilarien tukemisesta on maininta vuoden 1887 inventaarioluettelossa, MVA Hfa56. Luettelossa ei kuitenkaan ole mainintaa lehterin uudelleen rakentamisesta.
- 129 Urakkasopimus 27.8.1877, KA Maarian srk VI:1; Kirkonkokouksen pöytäkirja 12.8.1877, MVA Hfa56; Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56. Kirkkosalin ovimuutos on tehty vuoden 1871 jälkeen, mutta ennen vuotta 1909. Piirustus vuodelta 1871, MVA HK19480116:6; Valokuva vuodelta 1909, TKsrkA.
- 130 Lehtonen 1984, 1, TKsrkA; Valokuvat 1800- ja 1900-luvun taitteesta, TMK VA0303:A21 ja TMK N56875 VSO Maaria; Valokuvat vuodelta 1909, TKsrkA.
- 131 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56.
- 132 Inventaarioluettelo vuodelta 1887, MVA Hfa56.
- 133 Lehtonen 1984, TKsrkA. Riska mainitsee, että rimauunit olisi asennettu jo vuonna 1888. Riska 1964, 76.
- 134 Kalusteluettelo vuodelta 1898, TKsrkA II Be3. Valokuvat 1800- ja 1900-luvun taitteesta, TMK VA0303:A21 ja TMK N56875 VSO Maaria.
- 135 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Päiväämätön kustannusarvio, TKsrkA; Arkkitehti Frankenhäuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5.
- 136 Uusi Aura 30.5.1907.
- 137 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Suunnitelmapiirustukset vuodelta 1907, TKsrkA; HS 26.2.1939.
- 138 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Päiväämätön jäljennös työselityksestä, TKsrkA III Ce2.
- 139 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Päiväämätön jäljennös työselityksestä, TKsrkA III Ce2; Suunnitelmapiirustukset vuodelta 1907, TKsrkA.
- 140 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Suunnitelmapiirustukset vuodelta 1907, TKsrkA.
- 141 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Päiväämätön jäljennös työselityksestä, TKsrkA III Ce2; Suunnitelmapiirustus vuodelta 1907, TKsrkA.
- 142 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Eteläjulkisivun suunnitelmapiirustus vuodelta 1907, TKsrkA.
- 143 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2; Päiväämätön lattiasuunnitelman poikkileikkauspiirustus, TKsrkA.
- 144 Lagerrosin penkkisuunnitelma vuodelta 1907, TKsrkA.

- 145 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2.
- 146 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2.
- 147 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2.
- 148 Kustannusarvio ja työselitys 12.7.1907, TKsrkA III Ce2.
- 149 Uusi Aura 1.8.1907 ja 12.11.1907.
- 150 Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5.
- 151 Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5.
- 152 Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5; Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5.
- 153 Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5.
- 154 Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5; Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5.
- 155 Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5.
- 156 Arkkitehti Frankenhaeuserin kirje kirkon tarkastuksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.2.1908, MVA Hfa5; Vuonna 1907 Frankenhaeuser oli pohtinut vaihtoehtoa, jossa penkkien päädyt olisi siirretty kirkkosalin seinien alapaneleiksi. Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5.
- 157 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5.1909, TKsrkA III Ce2; Uusi Aura 30.6.1908.
- 158 Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5.
- 159 Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3; Frankenhaeuser 1910, 15; Uusi Aura 24.7.1909; Kirkon rakennuskomitean pöytäkirjassa mainitaan, että kahden holvin maalauksia ei otettu kokonaan esille. Kirkon rakennuskomitean ptk 24.7.1909, TKsrkA III Ce2.
- 160 Frankenhaeuser 1910, 9–10.
- 161 Frankenhaeuser 1910; Riska 1964, 71–75.
- 162 Frankenhaeuser 1910, 9.
- 163 Frankenhaeuser 1910, 11–12; Riska 1964, 72.
- 164 Frankenhaeuser 1910, 10.
- 165 Frankenhaeuser 1910, 15; Kirkon rakennuskomitean ptk 27.7.1909, TKsrkA III Ce2.
- 166 Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3.
- 167 Rinne 1910, 2–3.
- 168 Rinne 1910, 2–3.
- 169 Rinne 1910, 6–7.
- 170 Rinne 1910, 4.
- 171 Uusi Aura 30.7.1908; Kirkon rakennuskomitean ptk 20.3.1909, TKsrkA III Ce2; Palkkiolasku rakennuskomitealle 1909, TKsrkA III Ce2.
- 172 Suomen kirkon julkisia sanomia 1.4.1908; Tilit Maarian kirkon korjauksista vuodelta 1910, TKsrkA III Ce2.
- 173 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5.1909, TKsrkA III Ce2.
- 174 Uusi Aura 18.5.1909.
- 175 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5.1909, TKsrkA III Ce2; Uusi Aura 25.9.1909.
- 176 Kirkon rakennuskomitean ptk 20.3. ja 8.5.1909, TKsrkA III Ce2; Kaisti 1983.
- 177 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5. ja 14.6.1909, TKsrkA III Ce2; Kaisti 1983, 2.
- 178 Muistiinpanot kirkon vuonna 1909 asennetusta lattiasta, TKsrkA; Lattia oli tehty 5 tuuman laudoista. Kaisti 1983, 1.
- 179 Väliurakkasopimus 14.5.1909, TKsrkA III Ce2; Kirkon rakennuskomitean ptk 14.6.1909, TKsrkA III Ce2.
- 180 Kirkon rakennuskomitean ptk 24.4. ja 8.5.1909, TKsrkA III Ce2.
- 181 Valokuvat vuosilta 1900 ja 1983, TKsrkA; Arkkitehti Frankenhaeuserin laatima muutosehdotus 31.8.1907, MVA Hfa5; Rakennustapaselostus 1982, 14, TKsrkA; Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3.
- 182 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5.1909, TKsrkA III Ce2.
- 183 Kirkon rakennuskomitean ptk 10.7.1909, TKsrkA III Ce2; Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3.
- 184 Lasku kirkossa tehdyistä ylitöistä 29.9.1909, TKsrkA III Ce2; Huutokaupassa myytiin kirkon kaksi pariovea ja neljä yksitöistä ovea. Huutokaupan ptk 10.9.1909, TKsrkA III Ce2.
- 185 Kirkon rakennuskomitean ptk 24.4.1909, TKsrkA III Ce2.
- 186 Lasku tehdyistä ylitöistä 27.9.1909, TKsrkA III Ce2.
- 187 Valokuvat 1800-luvun lopulta ja vuosilta 1907 ja 1909, TMK N56875 ja N56876 VSO Maaria, HK19900208:731 ja TMK Val776:15.
- 188 Väliurakkasopimus 14.5.1909, TKsrkA, III Ce2; Kirkkoneuvoston ptk 27.7.1909, TKsrkA; Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3.
- 189 Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3; Lasku savutorven uusimisesta 25.9.1909, TKsrkA III Ce2.
- 190 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5. ja 27.7.1909, TKsrkA III Ce2; Väliurakkasopimus 14.5.1909, TKsrkA, III Ce2.
- 191 Rinne 1910, 2.
- 192 Kirkon rakennuskomitean ptk 8.5.1909, TKsrkA III Ce2.
- 193 Kalusteluettelo vuodelta 1911, TKsrkA II Be3; Seurakunnan tilit kirkonkorjauksista 1909, TKsrkA III Ce2.
- 194 Rinteen kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 31.10.1929, MVA Hfa56.
- 195 Kirje 10.12.1929 Kalmin muistolaatasta SLS, MVA Hfa56.
- 196 Kirje katon maalauksesta ja seinien korjauksesta Muinaistieteelliselle toimikunnalle 20.4.1930, MVA Hfa56; TS 5.9.1930.
- 197 Uusi Aura 9.2.1930 ja 31.10.1932; Valokuva vuodelta 1938, MVA HK19731119:3848; Maarian kirkko, korjausten esisuunnitelma 1982, 2.
- 198 Kirkkohallintokunta ptk 26.4.1934, TKsrkA II Ca4; Kangasalan urkutehtaan kirje 13.4.1934 kanttori-urkuri Allan Kalskeelle, TKsrkA III Hb1; Opetusministeriön kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.10.1934, MVA Hfa56.
- 199 Opetusministeriön kirjeet Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.10.1934 ja 30.1.1935, MVA Hfa56.
- 200 Urkujen työselitys 20.10.1934; TKsrkA III Hb1; Urkulehterin suunnitelmapiirustus 29.11.1934, TKsrkA; Valokuvat vuodelta 1982, TKsrkA.
- 201 Kangasalan urkutehtaan kirje 4.2.1935 kanttori-urkuri Allan Kalskeelle, TKsrkA III Hb1.
- 202 Vuoden 1911 kalusteluettelo täydennys, TKsrkA II Be3; Uusien urkujen tarkastus Sulo Koskinen 5.4.1935, TKsrkA, Uusi Aura 14.4.1935.
- 203 Rakennuslautakunnan kirje 4.7.1939, MVA Hfa56; Arkkitehti

- Soran laatima työselitys 1938, TKsrkA III Cb2; Valokuva vuodelta 1982, TKsrkA; Sakariston suunnitelmapiirustus 7.12.1972, TKsrkA. Kuorissa sijainneesta Nyholmin hautaholvista tuhoutui kolmannes lämpökanaalin rakentamisen yhteydessä. Kaisti 1983, 2.
- 204 Turun Sanomat 8.7. ja 5.12.1939; Uusi Aura 7.10.1939.
- 205 Vuonna 1939 Suomen Kotipuutarha-liitossa laadittiin kirkkomaalle uusi suunnitelma, joka ei toteutunut. Se antoi kuitenkin suuntaviivoja sankarihautausmaan perustamiselle. Puutarhasuunnitelma vuodelta 1939 Paavola, TKsrkA.
- 206 Niemi 1942, MVA Hfa56; Riska 1964, 71.
- 207 Seurakunnan kirje Muinaistieteelliselle toimikunnalle 4.5.1944, MVA Hfa56; Kronqvistin matkakertomus 19.6.1944, MVA Hfa56.
- 208 Rovasti Haavion kirje 6.6.1951 Muinaistieteelliselle toimikunnalle, MVA Hfa56; Eelis Paalasen kirje 6.7.1951, MVA Hfa56; Riska 1964, 56, 71, 78.
- 209 Eelis Paalasen kirje 6.7.1951, MVA Hfa56.; Riska 1964, 72.
- 210 C. A. Nordmanin matkakertomus 6.8.1951, MVA Hfa56.
- 211 Maarian kirkon tarkastuskertomus 22.6.1959, MVA Hfa56.
- 212 Kirkkohallintokunnan ptk 22.1.1964 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 213 Kirkkohallintokunnan ptk 8.4. ja 15.4.1964 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 214 Kirkkohallintokunnan ptk 8.4.1964 kooste asiakirjoista, TKsrkA; Paanujen kyllästämiseen käytettiin Isorusko 2-kylästysainetta, johon paanut kastettiin. Paanukaton työselitys 8.5.1964, TKsrkA; Paanukaton urakkasopimus 9.5.1964, TKsrkA; Härö 1964, matkakertomus, MVA Hfa56.
- 215 Härö matkakertomus 29.6.1964, MVA Hfa56; Muinaistieteellisen toimikunnan lausunto 2.7.1964, TKsrkA; Kirkkohallintokunnan ptk 15.7.1964 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 216 Maarian kirkon ukkosensuojaus 28.9.1964, Insinööri-toimisto Matti Leppä, TKsrkA.
- 217 Elias Härö 1964, matkakertomus, MVA Hfa56; Paanukaton urakkasopimus 9.5.1964, TKsrkA. Kappeli tunnetaan nykyisin Bonsdorffin hautakappelinä. Kaarinan ja Maarian keskiaikaisten kirkkojen korjaustyöt 1982–1984, 2.
- 218 Maarian kirkon tarkastuskertomus 22.6.1959, MVA Hfa56.
- 219 Maarian kirkon kuoriosan korjaussuunnitelma 8.11.1960 Olli Kestilä, TKsrkA; Päiväämättömät kuorin piirustukset, Olli Kestilä, TKsrkA.
- 220 Maarian kirkon korjaussuunnitelma 25.5.1962 Olli Kestilä, TKsrkA.
- 221 Kirkkovaltuuston ptk 20.6.1962 kooste asiakirjoista, TKsrkA; Muinaistieteellisen toimikunnan kirje Turun tuomiokapitulille 13.11.1962 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 222 Korjaussuunnitelmat 22.5.1966 Olli Kestilä, TKsrkA; Piirustukset vuosilta 1962–1967, TKsrkA.
- 223 Korjaussuunnitelmat 1.12.1964 ja 22.5.1966 Olli Kestilä, TKsrkA; Asehuoneen muutospiirustus vuosilta 1965–1966, TKsrkA; Selvitys Maarian kirkon sähkölämmityksestä 2.11.1966, TKsrkA. Kestilän piirustuksessa käytetään nimitystä punaiset kirkkolaatat. Kyseessä on todennäköisesti tiililaatta.
- 224 Korjaussuunnitelmat 22.5.1966 Olli Kestilä, TKsrkA; Sakariston muutospiirustus vuosilta 1965–1966, TKsrkA.
- 225 Korjaussuunnitelmat 22.5.1966 Olli Kestilä, TKsrkA; Piirustukset vuosilta 1965–1966, TKsrkA.
- 226 Korjaussuunnitelmat 22.5.1966 Olli Kestilä, TKsrkA; Kirkkohallintokunnan ptk 13.9.1967 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 227 Kirkkohallintokunnan ptk 14.5.1969 kooste asiakirjoista, TKsrkA; Museoviraston lausunto Maarian kirkon korjauksista 17.3.1969, TKsrkA.
- 228 Korjausten esisuunnitelma 1982, 3, 5; Kirkkohallintokunnan ptk 28.4.1971 ja 24.5.1973 kooste asiakirjoista, TKsrkA; Irtaimistoluettelo vuodelta 1967, TKsrkA.
- 229 Kirkkohallintokunnan ptk 24.5.1973 kooste asiakirjoista, TKsrkA.
- 230 Museoviraston lausunto 24.5.1973, TKsrkA.
- 231 Kirkkohallintokunnan ptk 24.5.1973, TKsrkA; Suunnitelmapiirustukset vuodelta 1972, TKsrkA.
- 232 Rakennustoimikunnan ptk 3.5.1983, liite kalusteluettelo, TKsrkA; Sakariston valokuvat vuodelta 1982, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liite II, TKsrkA; Lehtonen 1984, 2, TKsrkA.
- 233 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 27.8.1981, TKsrkA.
- 234 Kirkkohallintokunnan ptk 15.3. ja 16.10.1972, TKsrkA; Kirkkohallintokunnan ptk 16.10.1975, TKsrkA. Kivimuurin korjauksesta on maininta vuoden 1976 valokuvan tekstissä. Kaakkoiskulman muuria oli korjattu muutama vuosi aiemmin rakennuksen kivijalan kivillä. Valokuva vuodelta 16.10.1976, TMK Val. 42.
- 235 Julkisivuvalaistuksen työselitys 26.1.1976, TKsrkA.
- 236 Laaksonen & Issakainen 2011, 30.
- 237 Kirkkohallintokunnan ptk 22.3.1972 ja 29.1.1975, TKsrkA.
- 238 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8. ja 27.11.1981, TKsrkA.
- 239 Arkkitehtitoimisto Laiho – Pulkkinen – Raunio 1984, 40.
- 240 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet I-II, TKsrkA.
- 241 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 20.10. ja 12.11.1981, TKsrkA.
- 242 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liite II, TKsrkA.
- 243 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA.
- 244 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA.
- 245 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981, TKsrkA.
- 246 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 27.11.1981, TKsrkA. Arkkitehtien Ola Laihon, Mikko Pulkisen ja Ilpo Raunion lisäksi suunnitteluun osallistuivat arkkitehdit Markku Hyvönen ja Martti Korhonen. Arkkitehtilehti 1984/7.
- 247 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 12.11.1981 ja 7.9.1983, TKsrkA.
- 248 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 26.1.1982, TKsrkA.
- 249 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 2.2.1982, TKsrkA.
- 250 Lehtonen 1984, 3, TKsrkA.
- 251 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 24.2.1982, TKsrkA.

- 252 Arkkitehtipiirustukset vuodelta 1982, ARK 01-13, TKsrkA. Sähkötyöselitys 8.11.1982, LVI-työselitys 12.11.1982 ja Rakennusselitys 24.11.1982, TKsrkA.
- 253 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 13; Rakennustyöselitys 1982, 18, TKsrkA.
- 254 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 6, 11, 13; Rakennustyöselitys 1982, 18, TKsrkA.
- 255 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 14, 17; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 6.1.1982 TKsrkA.
- 256 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 11; Kirkkoherra Parvion kirje 9.9.1982 arkkitehti Ilpo Rauniolle, TKsrkA.
- 257 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 11; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 9.3.1983, TKsrkA; Rakennustyöselitys 1982, 21, TKsrkA.
- 258 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 9, 11; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA; Rakennustyöselitys 1982, 26, TKsrkA.
- 259 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 27.11.1981 ja 14.12.1981, TKsrkA.
- 260 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 9.
- 261 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA.
- 262 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 9.2. ja 15.2.1982, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 11–12, TKsrkA.
- 263 Rakennustyöselitys 1982, 12, TKsrkA.
- 264 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 11; Rakennustyöselitys 1982, 14, TKsrkA.
- 265 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 11; Rakennustyöselitys 1982, 17, TKsrkA.
- 266 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liite II, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 13; Rakennustyöselitys 1982, 12, TKsrkA.
- 267 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.12.1981, 9.2. ja 3.5.1983, liite kalusteluettelo, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 6.1.1982, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 13; Rakennustyöselitys 1982, 15, TKsrkA.
- 268 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 27.8.1981, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 13; Rakennustyöselitys 1982, 24, 2, TKsrkA.
- 269 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 6; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liite II, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 9.2.1982, TKsrkA.
- 270 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 6, 11, 15; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.12.1981, TKsrkA; Lvi-työselitys 1982, 16, TKsrkA.
- 271 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 15.
- 272 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 6.1.1982, TKsrkA; Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982.
- 273 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 6; Sähkötyöselitys 1982, 12, TKsrkA.
- 274 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 17.
- 275 Maarian kirkko korjaussuunnitelma 1982, 18.
- 276 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 18.8.1981 liitteet II, TKsrkA; Maarian kirkon korjaussuunnitelma 1982, 6.
- 277 Maarian kirkon korjaussuunnitelma 1982, 8.
- 278 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.2.1982, TKsrkA.
- 279 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 11.1.1982, TKsrkA.
- 280 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 10.8.1982, liite I, TKsrkA.
- 281 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 7.9.1983, TKsrkA.
- 282 Vastaanottotarkastuksen ptk 30.3.1984, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan selvitys korjauskustannuksista 20.5.1986, TKsrkA; Kukkasjärvi 1984.
- 283 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.2.1982, TKsrkA. Alttarikahvy varastoitui Maarian pappilaan. Kaisti, 1983 ja 1983b.
- 284 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 23.2.1983, TKsrkA; Lankut olivat kvintta-laatuisia, särmiin höylättyjä vieteriponttiurilla ja neljällä "tappouralla" varustettuja. Santion Saha Oy:n lattialankkutarjous 21.3.1983, TKsrkA. Lattia eristettiin mineraalivillalla. Kaisti 1983,2.
- 285 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 14.9. ja 12.12.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 286 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 8.2.1984, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 287 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 20.4.1983 ja 19.1.1984, TKsrkA; Kaisti 2983, 2; Lehtonen 1984, 5.
- 288 Kaisti 1983, 1; Kaisti 1983b; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 7.9.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 4.
- 289 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaan ptk 9.3. ja 10.8.1983, TKsrkA; Piirustus 1.12.1983 ARK07; Lehtonen 1984, 5; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 5.10.1982, TKsrkA.
- 290 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 12.12.1983 ja 19.1.1984, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 15.6.1983, TKsrkA.
- 291 Lehtonen 1984, 6; Lehtonen 1984b. Penkkien muutoksista on 11.1.1984 päivätty piirustus ARK41, jota ei seurakuntayhtymän arkistossa ollut.
- 292 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 23.2.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 4.
- 293 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 20.4., 17.8., 14.9. ja 17.11.1983 sekä 19.1.1984, TKsrkA.
- 294 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 29.10. ja 13.11.1984, TKsrkA; Piirustus ARK134.
- 295 Maarian kirkon urkujen luovutuskatselmus ptk 16.4.1986, TKsrkA.
- 296 Lehtonen 1984, 4; Ovikaavio 27.4.1983, TKsrkA.
- 297 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 15.6.1983, TKsrkA.
- 298 Lehtonen 1984, 7.
- 299 Piirustus 12.6.1984 ARK118 ja piirustus 16.5.1983 ARK074, TKsrkA.
- 300 Lehtonen 1984, 5.
- 301 Korhosen Kari 3 -mallisia tuoleja hankitiin yhteensä 65 kpl. Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk

- 8.2. ja 14.2.1984, TKsrkA; Korhonen ja kumppanien tarjous tuoleista 8.2.1984, TKsrkA.
- 302 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 10.8.1982 ja 21.9.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5; Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 3.11.1983, TKsrkA.
- 303 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.2.1983, TKsrkA.
- 304 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 16.4.1986, TKsrkA.
- 305 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 21.2.1984, TKsrkA.
- 306 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 5.10. ja 5.11.1982, TKsrkA; Lehtonen 1984, 6; Maarian kirkon esineet ja kalusteet, tilanne 31.5.1984, TKsrkA.
- 307 Lehtonen 1984d.
- 308 Lehtonen 1984, 4; Valokuva vuodelta 1984, TKsrkA.
- 309 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 23.2., 17.8.1983, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 6.4.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 310 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.3. ja 30.3.1982, TKsrkA.
- 311 Maarian kirkon korjaussuunnitelma 1982, 8–9.
- 312 Maarian kirkon korjaussuunnitelma 1982, 9.
- 313 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.3., 30.3., 17.8., 14.9.1983, TKsrkA; Hiltunen 1984, 1.
- 314 Maarian kirkon korjaussuunnitelma 1982, 8; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 5.10.1982, TKsrkA; Hiltunen 1984, 2.
- 315 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.2.1983, TKsrkA.
- 316 Lehtonen 1984, 5.
- 317 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 24.10. ja 17.11.1983, TKsrkA; Hiltunen 1984, 1–2.
- 318 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 11.5. ja 2.6.1983, TKsrkA.
- 319 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 15.6. ja 21.6.1983, TKsrkA.
- 320 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 17.8.1983, TKsrkA
- 321 Lehtonen 1984, 3; Lehtonen 1984c, 1.
- 322 Lehtonen 1983; Lehtonen 1984, 3; Lehtonen 1984c, 1.
- 323 Lehtonen 1984c, 1.
- 324 Paanukatto 1983, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 20.4. ja 17.8. sekä 14.9.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 3.
- 325 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 21.3. ja 25.5.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 3; Ovikaaviot 27.4.1983, TKsrkA.
- 326 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 20.4.1983, TKsrkA; Ovikaaviot 27.4.1983, TKsrkA.
- 327 Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.2. ja 21.2.1984, TKsrkA. Piirustuksen ARK100 kahvaa hieman suurennettiin (piirustus ARK101), TKsrkA.
- 328 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 30.3.1983, TKsrkA; Ovikaavio 27.4.1983, TKsrkA; Maarian ja Kaarinan kirkkojen rakennustoimikunnan ptk 14.2.1984, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 329 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 11.5. ja 2.6. sekä 17.8. ja 24.10.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 4; Ikkunakaavio 27.4.1984, TKsrkA.
- 330 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous 20.4.1983, TKsrkA; Ikkunakaavio 27.4.1984, TKsrkA; Lehtonen 1984, 4.
- 331 Lehtonen 1984, 5.
- 332 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.3. ja 30.3.1982, TKsrkA; Piirustus vuodelta 1982 LVI484-V-2, TKsrkA.
- 333 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 16.3. ja 30.3.1982, TKsrkA; Asemapiirustus vuodelta 1982 LVI484-V-1, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 334 Maarian ja Kaarinan kirkkojen työmaakokous ptk 14.9.1983, TKsrkA; Lehtonen 1984, 5.
- 335 Paanukaton työselys 8.5.1964, TKsrkA; TS 12.6.1987.
- 336 Tiedonanto intendentti Elina Ovaska 2024.
- 337 Turun evlut. kirkko, Yhteinen kirkkoneuvosto ptk 21.4.1994, TKsrkA; TS 24.5.1994.
- 338 Asemapiirustus ja piirustus sadevesijärjestelmästä vuodelta 23.3.2016, Turun kaupungin Rakvv; Museoviraston lausunto 28.9.2019.
- 339 Uotila 2017, 7.
- 340 Valokuvat vuosilta 1892–1914 ja 1938, TMK N56863 VSO Maaria ja HK19670603:32760.
- 341 Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä kiinteistöjohtokunta ptk 27.10.2023. <https://tukasrky10.oncloudos.com/cgi/DREQUEST.PHP?page=meetingitem&id=2022415-7>. Viitattu 31.5.2024. Suntio Pirkko Malisen suullinen tiedonanto 16.6.2024. Muutos Museoviraston lausuntoon (MV/126/05.01.02/2019) 28.5.2020, TKsrkA.
- 342 Laaksonen 2008, 20.
- 343 <https://www.turunseurakunnat.fi/>. Viitattu 17.6.2024.
- 344 Laaksonen & Issakainen 2011, 8.
- 345 Riska 1964, 60, 92. Alkuperäinen veistos on siirretty varastoon. Maarian kirkon arvoesineistön tietokanta 2024.
- 346 Kaisti 1983c.
- 347 Laaksonen & Issakainen 2011, 28.
- 348 Suunnitteluhortonomi Heidi Grannaksen sähköpostiviesti 10.9.2024.
- 349 Laaksonen & Issakainen 2011, 31.
- 350 Rinne 1910, 1.
- 351 Kaisti 1983, 1.
- 352 Rinne 1910, 1; Sirate Group Oy 2018, 7; Sitowise 2018, 3; Kaisti 1983, 2.
- 353 Kaisti 1983, 2.
- 354 <https://www.turunseurakunnat.fi/kirkot-ja-kappelit/maarian-kirkko>. Viitattu 18.6.2024.
- 355 Riska 1964, 78.
- 356 Riska 1964, 68.
- 357 Museoviraston lausunto sakariston korjauksista 24.5.1973; Riska 1964, 67.
- 358 Rinne 1910, 7; Riska 1964, 89.
- 359 Riska 1964, 92.
- 360 Hiekkänen on tulkinnut, että ovi on peräisin keskiajalta. Hiekkänen 2014, 89.
- 361 Riska 1964, 88.

LÄHDELUETTELO

Arkistot

Aalto-yliopisto

Arkkitehtiosaston piirustuskokoelma

Kansallisarkisto (KA)

Maarian seurakunnan arkisto, Turun toimipiste

Kalusteluettelo 1825 III Glo:1

Rakennustoimikunta 1876–1879 VI:1

Kiinteistöluettelo 1930–1937 III BA:1

Maanmittaushallituksen uudistusarkisto MHA U
A105:61/1–5

Museoviraston arkisto (MVA)

Historian kuvakokoelma HK (Finna)

Historian topografinen aineisto Maaria 1880–1990
Hfa:56

Rakennetun kulttuuriympäristön raportit KYPPi

Rakennushistorian piirustuskokoelma KYP

Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto (TKsrkA)

Asiakirjat 1859–2019

Piirustuskokoelma 1865–2017

Arkiston ja tiedotuksen valokuvakokoelmat

Turun kaupungin rakennusvalvonta (Rakvv)

Lupapiirustukset ja -asiakirjat

Turun museokeskus (TMK)

Valokuvakokoelma (Finna)

Uppsalan yliopiston kirjasto (UBB)

Piirustuskokoelma

Aikakauslehdet ja sanomalehdet

Helsingin Sanomat (HS) 26.2.1939

Hufvudstadsbladet 20.6.1876, 22.6.1876

Kotiseutu 21.12.1909

Suomen kirkon julkisia sanomia 1.4.1908

Suomen Kuvalehti 1.6.1935

Turun Sanomat (TS) 5.9.1930, 8.7.1939, 5.12.1939,
12.6.1987, 24.5.1994

Uusi Aura 30.5. 1907, 1.8.1907, 12.11.1907, 30.6.1908,
30.7.1908, 18.5.1909, 24.7.1909, 25.9.1909, 29.9.1909,
9.2.1930, 31.10.1932, 14.4.1935, 7.10.1939

Åbo Underrättelser 17.6.1876

Painamattomat lähteet

Hiltunen, Tapio 1984: Maarian kirkon sekkomaalausten
konservointi ajalla 5.2.82 – 30.6.84. Turun ja Kaarinan
seurakuntayhtymän arkisto.

Kaisti, Riikka 1983: Maarian kirkko. Kirkkosalin lattia ja
sen tutkimukset. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän
arkisto.

Kaisti, Riikka 1983b: Maarian kirkon alttarin purku. Turun
ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Kaisti, Riikka 1983c: Sjöstedt- ja Spoof-sukujen hautakap-
peli. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1983: Maarian kirkko. Ulkoinen alttari-
komero. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1983b: Maarian kirkko, komero itäsei-
nässä. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1983c: Maarian kirkko, kuori-ikkuna ja
länsipään ikkuna. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän
arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1984: Maarian kirkon korjaustyöt 1982–
1984. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1984b: Maarian kirkko, penkkirintamuk-
set. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1984c: Maarian kirkko 1982–1984.
Ulkoseinien korjaus, portit ja hautakappelit. Turun ja Kaa-
rinan seurakuntayhtymän arkisto.

Lehtonen, Kaarin 1984d: Maarian kirkko, saarnastuolin
restaurointi 1983–1984. Turun ja Kaarinan seurakuntayh-
tymän arkisto.

Maarian kirkko, korjaussuunnitelma 1982. Turun ja Kaari-
nan seurakuntayhtymän arkisto.

Kaarinan ja Maarian keskiaikaisten kivikirkkojen korjaus-
työt 1982–1984.

Niemi, Oskari 1942: Kertomus Maarian sakastin holvin ja
seinäpintojen restauroimisesta 29.6–11.7.1942. Museovi-
raston arkisto.

Uotila, Kari 2017: Turku. Maarian kirkko. Kirkkomaan put-
kikaivantojen valvonta Joulukuu 2016 - tammikuu 2017.
Museoviraston arkisto.

Valumuurien korjausohje 1995. Museovirasto, Rakennus-
historian osasto.

Painetut lähteet

Arkkitehtitoimisto Laiho – Pulkkinen – Raunio 1984:
Maarian kirkon ja Kaarinan kirkon korjaus. Arkkitehti-lehti
7/1984.

von Bonsdorff, Bengt 1988: Kuvataide 1600- ja 1700-lu-
vuilla. Kirkkotaide. Ars, Suomen taide 2.

Drake, Knut 1988: Lämpökuusehuone. Aboa 1986.

Frankenhaeuser, Carl 1910: Röntämäen kirkko. Maalauk-
set. Suomen Museo XVII.

Fält, Katja 2012: Wall Paintings, Workshops and Visual Production in the Medieval Diocese of Turku from 1430 to 1540. SMYA 120.

Gardberg, C. J. 2000: Turun tuomiokirkko 1300–2000. Toim. C. J. Gardberg, Simo Heininen, P. O. Welin.

Heininen, Simo & Heikkilä, Markku 1996: Suomen kirkko-historia.

Hiekkänen, Markus 1994: The stone churches of the medieval diocese of Turku: a systematic classification and chronology.

Hiekkänen, Markus 2003: Suomen kivikirkot keskiajalla.

Hiekkänen, Markus 2014: Suomen keskiajan kivikirkot.

Issakainen, Tytti 2022: Pappeja, piruja, pyhimyksiä. Maarian kirkon keskiaikainen kuvamaailma.

Kartano, Erkki 1951: Några sydfinska stenkyrkor. SMYA XLIX.

Kirkollisten rakennusten hoito ja restaurointi 2020. Toim. Olli Hakli ja Elisa Heikkilä. Museoviraston julkaisuja 11.

Kukkasjärvi, Irma: Maarian kirkon kirkkotekstiilit. Arkkitehti-lehti 7/1984.

Laaksonen, Hannu & Issakainen, Tytti 2011: Maarian kirkkoomaa. Aikamatka halki pitäjän historian. Turun ja Kaarinan seurakuntayhtymä.

Niukkanen, Marianna 2009: Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Museoviraston Rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3.

Oja, Aulis 1944: Keskiajan ja 1500-luvun Maaria. Maarian pitäjän historia osa 1.

Perälä, Väinö 1949: Maarian pitäjän historia II osa.

Pirinen, Hanna 1996: Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun. (1527–1718). SMYA 103.

Pirinen, Hanna 2001: Kalkkimaalaustekniikka. Kirkkotaide. Pinx. Maalaustaide Suomessa.

Pirinen, Kauko 1991: Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika.

Rinne, Juhani 1910: Röntämäen kirkko I. Rakennus ja hautat. Suomen Museo XVII.

Riska, Tove 1964: Maarian kirkko. Suomen kirkot. Turun arkkihiippakunta III osa. Turun tuomiorovastikunta.

Riska, Tove 1987: Keskiajan maalaustaide. Ars, Suomen taide 1.

